Fångenskap och flykt

Linköping Studies in Arts and Science No. 699

FÅNGENSKAP OCH FLYKT

Om frihetstemat i svensk barndomsskildring, reseskildring
och science fiction decennierna kring 1970

Svante Landgraf

ISAK, Tema Kultur och samhälle (Tema Q)

Filosofiska fakulteten

Linköpings universitet, SE-581 83 Linköping, Sverige

Linköping 2016

Linköping Studies in Arts and Science No. 699

Vid filosofiska fakulteten vid Linköpings universitet bedrivs forskning och ges forskarutbildning med utgångspunkt från breda problemområden. Forskningen är organiserad i mångvetenskapliga forskningsmiljöer och forskarutbildningen huvudsakligen i forskarskolor. Gemensamt ger de ut serien Linköping Studies in Arts and Science. Denna avhandling kommer från Tema Q, Kultur och samhälle, vid Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur.

DISTRIBUERAS AV:

Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur
Linköpings universitet
581 83 Linköping

© Svante Landgraf 2016

SATT MED Minion Pro och Myriad Pro av författaren

PRINTED BY LiU-Tryck, Linköping, 2016

UPPLAGA 1:1

Linköping Studies in Arts and Science, No. 699

ISSN 0282-9800

ISBN 978-91-7685-661-1

INNEHÅLL

Förord.....	7
1. UTGÅNGSPUNKTER.....	9
Syfte och analytiska frågor 10 · Perspektiv och tillvägagångssätt 12 · Tre genrer och ett texturval 15 · Forskningslägen 21 · Disposition 29	
2. FRIHET I BARNDOMSSKILDRINGAR.....	31
Det förtryckta barnet – Jan Myrdal.....	32
Barnets förhållande till föräldrarna och familjen 33 · Den refraktära traditionen samt folkhemmet som dystopi 35 · Den falska världen 42 · Dagdrömmar och fantasivärldar 47 · Sammanfattning 52	
”Den okränkbara inre friheten” – Sun Axelsson.....	54
Barnets ofrihet i egenskap av barn 57 · Kvinnans underordnade roll 58 · Frihet i fantasi och författande 60 · Frihet eller moral? 63 · Sammanfattning 63	
Författardrömmar och egoism – P C Jersild.....	64
Friheten hotad av familj och patriarkat 66 · Frihet i egoism och fantasi 68 · Sammanfattning 74	
”Sedan ligger allt framför mig” – Sven Lindqvist.....	74
Begränsande kärlek 75 · Den ljusnande framtiden 77 · Sammanfattning 78	
”En oändlig spleenfull väntan” – Lars Gustafsson.....	79
Barndomens ändlösa dagar 81 · Raseriet som utväg 82 · Sammanfattning 84	
Frihetstemat i barndomsskildringen.....	84
3. FRIHET I RESESKILDRINGAR.....	87
Del 1. Fattigdom och förtryck.....	88
Misär och människovärde. Indien, Kina, Mongoliet 88 · Övervakning och hyckleri. Persien 94 · Individ och tvång. Åter Kina 96 · Slavhandel och afrikansk individualitet 99 · ”Som en sorts turister eller fripassagerare”. Ishavet 102 · Apartheid och motstånd i Afrika 103 · Gästfrihet i Vietnam och Afghanistan 107 · Sammanfattning av del 1 110	

Del 2. Ensamhet och flykt.....	111
"Barbariet är gott." Afghanistan 111 · "Tomheten är befriande". Sahara 117 ·	
"En lantlig frid som är ofattbar och ljuvlig". Kinesisk pastoral 120 ·	
Slum och individualitet i Latinamerika 124 · Sammanfattning av del 2 127	
Frihetstemat i reseskildringen.....	128
 4. FRIHET I SCIENCE FICTION.....	131
"Mellan fångenskap och frihet" – Lars Gustafsson.....	132
Fångenskap och instängdhet 135 · Diktarens frihet 137 · Sammanfattning 141	
"Ljuvligt och ansvarslost fri" – Sam J Lundwall.....	142
Kärlekens frihet och ofrihet 145 · Längtan efter ensamhet och flykt 149 ·	
Virtuell frihet 152 · Sammanfattning 156	
"Om vi fick vara ifred skulle vi nog kunna rädda världen" – Peter Nilson..	157
Friheten begränsad av regler och teknik 160 · "Som om de hade haft tur i livet":	
pastoral frihet 164 · Vetenskapsmannens frihet undan ansvar 170 ·	
Virtualitet och skapande frihet 173 · Sammanfattning 177	
Frihetstemat i science fiction.....	178
 5. AVSLUTNINGAR.....	181
Sammanfattning av resultaten 182 · Existentiella dimensioner,	
genredrag och kontexter 184 · Framtidsstudier: introduktion 195 ·	
Framtidsstudier: analys och diskussion 199 · Slutsatser 207	
 Summary.....	210
Litteratur och andra källor.....	215
Personregister.....	225
Tema Q (Kultur och samhälle).....	229

FÖRORD

DOKTORANDÅREN ÄR EN tid av både frihet och begränsningar. Man är fri att hantera sitt eget arbete, läsa sina böcker och skriva sina texter, samtidigt som man brottas med de begränsningar som uppställs av en ny och obekant genre och av institutioner och system. Nu börjar jag kunna ana en annan sorts frihet, en som både skrämmer och lockar.

Det finns många som jag vill tacka efter den långa process som lett fram till denna doktorsavhandling.

Min handledare professor Martin Kylhammar och min biträdande handledare fil. dr Emma Eldelin för många stimulerande diskussioner och kloka synpunkter förutan vilka avhandlingen skulle varit avsevärt sämre.

Mina doktorandkollegor, särskilt Matilda Torstensson Wulf och Gustaf Marcus för stöd, råd och uppmuntran, och Kristin Wagrell för språkgranskning av summaryn. Opponenten på mitt slutseminarium, fil. dr Dan Landmark, vars synpunkter jag sätter stort värde på. Alla som under åren deltagit i seminarierna vid Tema Q och givit värdefull respons på mer eller mindre ofärdiga versioner av texter som samlats i denna avhandling.

Mina föräldrar och mina vänner som alltid funnits där när jag behövt dem.

Slutligen vill jag tacka Stiftelsen Jacob Letterstedts stipendiefond och Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur för generösa resestipendier.

Linköping, oktober 2016

Svante Landgraf

KAPITEL 1.

”FRIHET ÄR DIKTENS INNERSTA VÄSEN”.

Utgångspunkter

Uttrycket ”diktens frihet” är tautologiskt: analogt därmed vore att tala om ”värmens hetta” eller ”köldens kyla”. Begreppet frihet är nämligen oskiljaktigt från begreppet dikt, då båda begreppen är förenade liksom syre och kväve är förenade i den luft vi inandas. Frihet är diktens innersta väsen, själva dess natur [...]¹

TVÅ INBÖRDES MOTSTRIDIGA men ändå tongivande berättelser om 1900-talet handlar om frihet. Den första lägger betoningen vid framstegen. Allmän rösträtt infördes i alltfler länder, de sista kolonialväldena föll samman när förtryckta folk tog upp kampen för befrielse, stora diktaturer störtades, och det uppstod en ny medvetenhet om hur strukturella faktorer i samhället begränsar individens frihet. Den andra berättelsen betonar bakslagen. Under seklet formades väldiga totalitära stater där övervakningen av medborgarna drevs till industriell nivå, och världen skakades av krig och folkmord i en otänkbar skala. Hela tiden står friheten på spel.

Om frihet har det skrivits många böcker och avhandlingar, rapporter, artiklar och utredningar, oftast inom politikens, statsvetenskapens och ekonomins områden. I denna avhandling studerar jag hur frihetstemat uppträder i ett material präglad av ett friare förhållande till språket: *den sköna litteraturen*. Jag studerar hur frihetens hinder och möjligheter skildras och diskuteras i svensk litteratur från sextioalet och framåt.

1. Vilhelm Moberg, ”Diktaren och samhället”, i *Vintergatan : Sveriges författareförenings litteraturkalender* 1950, s. 201.

För att genomföra en sådan studie behöver jag en analysmodell, en ordnande, strukturerande och fokuserande logik som i sin tur styr mitt urval av texter. Och det måste vara en modell där friheten tydligt sätts i spel, på skilda sätt och i flera dimensioner. Jag har valt tre närmast arketypiska mänskliga belägenheter. Den första är en av frihetens ursprungssituationer: barnets upptäckt av sin egen individualitet och gradvisa frigörelse från föräldrar och de närmast omgivande sociala strukturerna. Den andra handlar om upptäckten av den obekanta världen utanför det familjära. När det blir möjligt att resa ut och bort, mot det okända och annorlunda, där helt andra sätt att tänka om frihet eller sociala och kulturella relationer blir tillgängliga. Den tredje utspelar sig i världar där allt är möjligt, där inga restriktioner längre finns och där vad som helst kan hända. Där friheten kan vara nära nog fullständig.

Det finns tre litterära genrer som väl korresponderar med dessa tre arketypiska frihetssituationer: den självbiografiska barndomsskildringen, reseskildringen och science fiction-berättelsen. De genrerna står därför i avhandlingens centrum och kommer att strukturera framställningens centrala partier. De erbjuder inte bara en struktur och en logik för urvalet av texter. På ett annat plan speglar de en process, en rörelse i frihetstematiken från det individuella över det geografiska till mindre realistiska skapade världar. I den processen spetsas hela tiden frihetstematiken till. I barndomsskildringen där författaren konfronteras med minnet av den egna barndomens upplevelser av instängdhet och begränsning; i resan till avlägsna kulturer och samhällen där friheten kan vara något helt annorlunda än det invanda och slutligen i science fiction, där både författare och läsare konfronteras med en värld utan restriktioner där allt kan bli möjligt.

SYFTE OCH ANALYTISKA FRÅGOR

Mitt syfte med denna avhandling är att undersöka hur frihetstemat gestaltas i svensk litteratur från 1960-talet till i dag, där jag i min analys valt att fokusera på barndomsskildringar, reseberättelser och science fiction som här får representera tre arketypiska frihetssituationer.

För att kunna frilägga temat ställer jag tre analytiska frågor till de utvalda texterna:

- 1) Vilka *hinder* för att friheten ska uppnås förekommer i texterna?
- 2) Vilka möjliga *utvägar* mot friheten förekommer i texterna? Samt, utifrån detta:
- 3) Vilka *innebörder* uppvisar frihetsbegreppet i texterna, implicit och explicit?

Det vill säga, jag närmar mig de litterära texterna med frågor liknande dem en sociolog skulle ställa när hen undersöker till exempel en invandrargrupps sociala position, en statsvetare intresserad av säg en befrielserörelse i Afrika eller en ekonom som diskuterar medborgarnas möjligheter till konsumentmakt i skilda ekonomiska system. Hinder och restriktioner, utvägar och möjligheter, innebörder av och synsätt på frihet är såväl traditionellt vetenskapliga som common sense-mässiga analysvägar, och därmed rimliga att ställa i nästan varje diskussion av friheten.

Hinder aktualiserar ett kluster av potentiella frihetsinskränkningar som kan ha att göra med till exempel personliga, ekonomiska, politiska eller kulturella fenomen. *Utvägar* aktualiserar på motsvarande sätt ett kluster av möjliga medel att övervinna eller uthärdligt hantera dessa hinder och restriktioner. De kan ha att göra med till exempel flykt och fantasi, politiska och ekonomiska reformer, utbildning eller försvagning av nedärvda traditioner och föreställningar. Frihetens innebörder måste klargöras för att temat till fullo ska kunna bli synligt. Innebörd handlar om hur friheten uppfattas: Vad eller vilka är de väsentliga dimensionerna av friheten? Också när det gäller *innebörder* aktualiseras ett kluster av tänkbara synsätt på frihetens centrala dimension. Det kan handla om huruvida friheten främst ska uppfattas som något som berör den enskilde individen eller samhället, om det viktigaste är att stå fri från inskränkande restriktioner av skilda slag eller om frihet mer handlar om att ge individen möjligheter att förverkliga sina drömmar. Ofta kan jag i svaren urskilja en uppdelning mellan friheten *från* olika begränsningsfaktorer och friheten *att* företa sig olika saker.² Denna tredje fråga, angående innebörder, befinner sig på en annan analytisk nivå än de båda första; sökandet efter hinder och utvägar utgör analysredskap för att frihetsbegreppets innebörd ska framgå. Därför är det också dessa båda första frågor som oftast uppträder i analysen. Frågan om frihetsbegreppets innebörder kommer bäst till sin rätt i ett avslutande kapitel och i jämförande diskussioner och det är också i avhandlingens avslutande del som denna del av tematiken blir synligast. I huvudsak är min ambition i de tre empiriska kapitlen dokumenterande och kartläggande och där dominerar diskussionen om hinder och möjligheter.

I det avslutande kapitlet vill jag också belysa hur olika genrevillkor, olika kontexter, narratologiska förutsättningar och existentiella förhållningssätt inverkar på hur frihetstemat uppträder i mitt texturval. Där introducerar jag också en fjärde materialtyp: svenska framtidsstudier. Framtidsstudier är också

2. Detta anknyter till filosofen Isaiah Berlins teori om negativ och positiv frihet, något som fördjupas i kapitel 2 och sedan återkommer genom studien.

texter där frihetstematiken aktualiseras genom att författarna konfronteras med något obekant och främmande. De är sakprosa, utredningar, skrivna av akademiker på uppdrag, men ändå texter som inte är lika strikt formaliserade som avhandlingar eller ledarsidor. Genom att jämföra frihetstematiken i dessa sakprosatexter med de tre litterära genrerna vill jag tydligare komma åt vad som skiljer det litterära språket, den sköna litteraturen, från texter som är skrivna under helt andra institutionella, stilistiska och ekonomiska villkor. Och kanske kan jag även här något bidra till frågan om huruvida skönlitteraturen kan ses som en kunskaps- och erfarenhetsform i egen rätt.

PERSPEKTIV OCH TILLVÄGAGÅNGSSÄTT

Jag undersöker i min avhandling friheten som ett litterärt *tema*. Därmed ansluter jag mig till en lång tradition av tematiska studier inom litteraturvetenskapen. Viktigt här blir diskussionen om hur man till exempel skiljer ett tema från ett motiv. Bertil Rombergs klassiska *Att läsa epik* (1970) beskriver temat som ”ämnet för ett verk, ofta möjligt att formulera som verkets grundtanke eller dess essentiella känsla eller stämning, utan att denna konkretiseras, alltså utan fastläggning till bestämda individer i viss miljö.”³ Eventuellt är det signifikant att texten omtalas just som ”verk”; detta handlar om en klassisk syn på litteratur, skriven av en faktisk författare, vilket ju också ett begrepp som ”grundtanke” anknyter till. Motiv definierar Romberg som ”en typsituation, dvs. schemat för en konkret situation, som inte är knuten till särskilda individer eller fastlagd i tid och rum och som därför alltid kan upprepas.”⁴ Ett motiv är alltså något mer konkret än ett tema, även om det ändå är en abstraherad situation. I Claes-Göran Holmbergs och Anders Ohlssons *Epikanalys* (1999) omnämns motiv bara som att vissa forskare använder begreppet som synonymt med tema, medan andra ser det snarare som ett slags subtema.⁵

En klassisk motivstudie är Thure Stenströms *Den ensamme. En motivstudie i det moderna genombrottets litteratur* (1961).⁶ Stenströms ämne är vad han kallar ensamhetsmotivet. När han diskuterar avhandlingens underrubrik ägnar han en sida åt den tidsmässiga avgränsningen, men ”motivstudie”

3. Bertil Romberg, *Att läsa epik* (Lund: Gleerup, 1970), s. 52. För mina syften är tema inte en medveten grundtanke utan något som går att spåra även i texter där författaren inte hade temat i åtanke under skrivandets gång.

4. *Ibid.*, s. 48.

5. Claes-Göran Holmberg och Anders Ohlsson, *Epikanalys : en introduktion* (Lund: Studentlitteratur, 1999), s. 30.

6. Thure Stenström, *Den ensamme: en motivstudie i det moderna genombrottets litteratur* (Stockholm: Natur och kultur, 1961).

nämner han inte alls, det begreppet tas som en självklarhet.⁷ ”Tema” nämner han bara två gånger i inledningen: ”Få litterära temata kan sägas fånga ett litterärt verks aura, ange stämningsslägen och bestämmande särdrag hos en berättare som meditationer över eller gestaltningar av ensamheten. [...] Också i fråga om det till synes högst individuella tema som ensamheten utgör kan det vara av intresse att ta fasta på vad som förenar olika berättare.”⁸ Men i övrigt ser han alltså ensamheten som ett motiv. Jag anser det relevant att gå in på Stenströms resonemang eftersom frihet och ensamhet har mycket gemensamt; begreppen opererar så att säga på samma konceptnivå, de har liknande omfång, fungerar på liknande sätt i den mänskliga existensen.

Jag anser emellertid att Stenströms bruk av terminologin kan leda tanken fel. Ensamheten i hans studie, liksom friheten i min, är inte motiv, de är teman. ”Den ensamme” kan kanske vara ett motiv; ”eremiten” (som i ”personen som drar sig undan samhället för att leva i ensamhet”) är det helt klart; men ”ensamhet” är något annat, abstraherat utifrån specifika situationer till att bli något allmängiltigt. Alltså ett tema.

Bertil Rombergs syn på ett tema som verkets grundtanke för tankarna till författaren och dennes intentioner med texten. Genom temat kan man gå från texten till författaren. I min studie gör jag snarare tvärtom: jag närmar mig texterna via temat, vilket innebär att jag använder temat som en ingång snarare än som en utgång. Temat är en del av min läsart, sättet på vilket jag läser texten, verktyget med vilket jag avtvingar texterna olika innebörder. Jag är inte ute efter svaret på huruvida författarna avsåg att skriva om frihet eller inte, utan jag undersöker hur frihetstemat uppträder i texten, avsiktligt eller ej.

Ofta innebär mitt tillvägagångssätt att frilägga sådant som vid en första läsning kan vara dolt men som djupare och upprepade läsningar kan göra synligt. Därför läser jag texterna, jag läser om, jag jämför skilda texter med varandra. Jag följer mitt tema genom texter och genrer, jag letar efter ställen där friheten sätts på spel, där hinder och möjligheter uppträder. Jag försöker avtäcka frihetsbegreppets skiftande innebörder. Jag närmar mig frihetstemat med ett öppet förhållningssätt och ser vilka analysverktyg de olika texttyperna kräver; jag vill inte tvinga på materialet något specifikt frihetsbegrepp utan hellre läsa med öppet sinne och se vad som blir synligt. Jag ringar in temat på många olika sätt, från många olika håll, även om jag hela tiden gör analyserna med utgångspunkt i mina tre analytiska frågor. Där det behövs i de empiriska undersökningarna tar jag hjälp av olika teorier, till exempel från den filosofiska

7. Ibid., s. 11.

8. Ibid., s. 15.

eller statsvetenskapliga litteraturen, som jag då beskriver i större detalj. Det kan röra sig om filosofen Isaiah Berlins teorier om negativ och positiv frihet, frihet i termer av frihet *från* och frihet *till*, som jag alluderade till ovan och som uppträder på ett antal ställen i analysen.⁹ Eller om författaren Anders Ehnmarks tankar om hur befrielse inte alltid behöver leda till frihet.¹⁰ Jag agerar likt en brikolör, för att använda en term som Martin Kylhammar och Jonas Anshelm lånar från etnologen Claude Lévi-Strauss' *Det vilda tänkandet* (1962) i deras uppsats "Om behovet av samverkan mellan idéhistoria och litteraturvetenskap" (1994): den humanistiska forskaren "nödsakas att för sina egna specifika syften använda alla de redskap och material som råkar finnas till hands", skriver de.¹¹ Det handlar om att "god humanistisk vetenskap" måste kännetecknas av att forskaren är öppen för att bruka de analysverktyg som det studerade materialet kräver.

Många av de texter jag analyserar gör anspråk på att säga väsentligheter om sin samtids politik eller samhällsförhållanden i övrigt. Det är därför viktigt att påpeka att avhandlingens syfte handlar om att analysera gestaltningar och skildringar av frihet och inte om på vilket sätt författarnas framställningar kan utvärderas i förhållande till en samhällsutveckling eller användas som bevis för rimligheten i en viss politisk eller moralisk ståndpunkt. Jag är intresserad av att analysera vad de säger om frihet och hur de säger det, inte huruvida de har rätt eller fel, något det inte här faller på mig att bedöma. Jag intresserar mig inte för texternas sanning eller rimlighet, huruvida den ofrihet resenärerna iakttar verkligen existerade eller huruvida det förtryckta barnet verkligen behandlades så illa av föräldrarna. Det är inte det jag prövar i min undersökning; där finns inga moraliska perspektiv eller ambitioner. Den centrala frågan här och nu är hur frihetstemat *uppträder i texten*.¹²

I studien spelar genrebegreppet en viktig roll. I upplägget, eftersom av-

9. Isaiah Berlin, *Two concepts of liberty : an inaugural lecture delivered before the University of Oxford on 31 October 1958* (Oxford, 1966).

10. Anders Ehnmark, *Tre essäer om befrielse och frihet* (Stockholm: Norstedt, 1994).

11. Martin Kylhammar och Jonas Anshelm, "Om behovet av samverkan mellan idéhistoria och litteraturvetenskap", i *Idéhistorens egenart : Teori- och metodfrågor inom idéhistorien* (1994), s. 99.

12. Det eliminerar många potentiella problem. Inte bara huruvida Jan Myrdal som barn verkligen behandlades illa av sina föräldrar, eller huruvida Kina var ett friare eller mer ofritt samhälle än Indien på sextioalet, eller huruvida prognoserna för Sveriges framtida energiförsörjning var korrekta. Jag slipper också bry mig om ifall vissa av texterna skulle vara sinsemellan oförenliga i sina beskrivningar av världen. Jag försöker inte uttala mig om huruvida exempelvis det svenska sextioalet var ett särskilt fritt eller ofritt samhälle, utan vad som i det samhället kan sägas om frihetstemat i olika typer av texter. Den värld jag studerar är textuell. Det innebär dock att jag kan intressera mig för inkonsekvenser i enskilda texter.

handlingens tre empiriska kapitel vardera avhandlar en viss genre. Men även i analyserna och diskussionerna, främst i sammanfattningar och i avslutande diskussioner. De genredrag eller normer som styr vad som kan skrivas i olika genrer inverkar i hög grad på hur frihet kan omtalas och gestaltas. Jag utnyttjar också likheter mellan olika genrer, till exempel hur reseskildringen kan påminna om äventyrsromanen, för att ytterligare belysa intressanta mönster och underliggande strukturer i texterna.

Denna avhandling, som i mycket styrs av litteraturvetenskapliga ambitioner, är formulerad och utvecklad i en tvärvetenskapligt tematisk miljö, nämligen Tema Kultur och samhälle (Tema Q) vid Linköpings universitet. Traditionen med temaforskning handlar i mångt och mycket om att närma sig ett samhällsrelevant problem, eller ett *tema*, snarare än att ta sin utgångspunkt i en specifik disciplin. En sådan miljö skapar många kontaktytor med andra discipliner, andra tillvägagångssätt och utgångspunkter än exempelvis de i strikt mening litteraturvetenskapliga. Inspiration och inblickar har jag fått från de mest skiftande håll, och under arbetet med den här avhandlingen har jag fått anledning att stifta bekantskap med tänkare och författare inom många genrer och discipliner. Den beläsenheten avspeglas här främst i den hjälp den varit att sätta mina resultat i sammanhang och i att förstå den innebörd friheten ges i de litterära texterna. Vidare har det varit naturligt att också involvera andra texter än de skönlitterära i den tematiska analysen. Jag har analyserat svenska framtidsstudier med närmast litteraturvetenskapliga verktyg och på så sätt ytterligare velat belysa och resonera kring hur frihetstematikens behandling till dels är avhängig skilda genrer och skapandets tillkomstvillkor.

TRE GENRER OCH ETT TEXTURVAL

Min analysmodell har således sin grund i tre närmast arketypiska mänskliga belägenheter, där frihetstematiken spetsas till på skilda sätt och där mina analysfrågor ges rika och mångfacetterade svar. Barndomsskildringen, reseskildringen och science fiction-berättelsen är tre genrer där det finns såväl gemensamma drag som intresseväckande skillnader.¹³ För det första aktuali-

13. Jag skriver "genrer" eller "litteraturtyper" här, för att betona att det i strikt mening inte alltid kanske rör sig om genrer; i fortsättningen är det dock som genrer jag betecknar texttyperna. Det kan dock vara på sin plats att ytterligare fördjupa mig en aning i definitionsproblematiken. Vad är en genre egentligen? (Jag använder i det fortsatta beteckningen "genre" för vad som kanske egentligen snarast är subgenrer, det vill säga exempelvis självbiografi eller science fiction snarare än epik och dramatik, även om romanen uppträder som genre i något exempel.) Det finns två sinsemellan oförenliga begreppsdiskussioner här. En möjlighet är att se en genre som en klass, en samling objekt som uppfyller vissa bestämda kriterier. Varje

seras frihetstemat i dem på tre dramatiskt skilda sätt. I den första genren står individen, det personliga i centrum. Den självbiografiska barndomsskildringen utgör en metaforisk resa bakåt i tiden, till barnets utsatta belägenhet, naturliga tilltro eller halvciviliserade spontanism. I den andra genren står världen, geografin, i centrum. Här möter författaren en annorlunda kultur och okända seder, besöker en obekant geografi som omedelbart leder till komparationer med det mer bekanta. Och slutligen, i den tredje genren, står det öververkliga, det i tid och rum frikopplade i centrum. Här är plötsligt närmast allt möjligt. Så rör sig avhandlingen från det personliga över världen till det öververkligt virtuella.

Mellan dessa tre genrer finns också flera intressanta likheter. Det rör sig om vad man kan kalla existentiella dimensioner eller förhållningssätt, olika sätt för frihetstemat att uppträda i texterna eller riktningar för författarna att närma sig temat utifrån. Egentligen har urskiljandet av dessa likheter till stor del karaktär av resultat, det blir något jag upptäcker genom min analys av litteraturen. Men samtidigt utgör de existentiella dimensionerna övergripande mönster som börjar anas redan vid en första översiktlig genomläsning och de har därför kunnat få influera och motivera ett genreurval.

En sådan existentiell dimension är vad som skulle kunna benämnas *det främmande*. Alla tre genrerna handlar på olika sätt om mötet med något bortom det vardagliga, om kontrasten mellan en välbekant vardag och någonting absolut avvikande. I den självbiografiska barndomsskildringen är det främmande det förflutna och det barn man själv en gång var i kontrast

objekt (text) kan då tillhöra en och endast en genre, och alla objekt som tillhör en viss klass delar en uppsättning egenskaper. Detta kan benämnas det klassifikatoriska eller teoretiska genrebegreppet. (Se Eva Hättner Aurelius, "Genrers rörlighet", *Tidskrift för litteraturvetenskap* nr 3–4 2014, s. 95.) Det andra alternativet är att se en genre som en samling konventioner som inverkar på såväl konsumtion som produktion av litterära texter. Detta är det traditionella eller historiska genrebegreppet. (Ett problem med benämningarna är att det teoretiska genrebegreppet länge har varit "det vanliga och dominerande", som Hättner Aurelius skriver, medan det historiska är av senare datum. Förhoppningsvis är den förvirringen hanterbar.) Som Eva Hättner Aurelius skriver kan man välja mellan dessa genrebegrepp beroende på vad man ska ha dem till i sin undersökning. Mina syften med följande genrediskussion handlar om urval och avgränsningar, om hur en viss text har uppfattats av samhället och debatten och kritiken. Då passar ett historiskt genrebegrepp bäst. Det handlar om hur författare och läsare har sett på texten. Alla genrer är diffusa, det finns ingen "essentiell roman"; och oftast är det de texter som rör sig i mellanrummen mellan genrer som är de mest intressanta. En historisk genre definieras genom hur författare och läsare använder genrebeteckningen, men jag tar även hänsyn till formella och tematiska element i texterna. Jag har olika behov av genredimensioner för olika genrer. Vissa definitioner får, som vi ska se, ett mer klassifikatoriskt drag. Ofta är de exakta definitionerna mindre intressanta. Jag har valt ut olika samlingar texter och det är det som räknas.

mot den vuxna författaren man nu är; i reseskildringen är det främmande en avlägsen plats, en obekant miljö som författaren träder in i som en främling; och i science fiction-berättelsen är det främmande en avvikande värld som kan vara så fundamentalt annorlunda att rummet och tiden eller naturlagarna och livsformerna framträder på helt nya sätt.

En annan dimension är *det subjektiva*, strävan för en författare att gå till botten med sin egen historia, sina egna minnen, sina reaktioner och begränsningar, sitt sätt att förhålla sig till sanningen, till historien, nuet och framtiden. Det återspeglas i barndomsskildringens konstruktion av en tid förlorad i det förgångna utifrån opålitliga minnen, i reseskildringens drag av subjektiv rapportbok och viljan att gestalta det som ögat ser, i science fiction-romanens möjlighet att ordna världen efter subjektiva preferenser. Det återfinns i dagdrömmar om ensamma äventyr i barndomsskildringarna, i reseskildringarnas och science fiction-berättelsernas idealisering av eremitliv i vildmarken eller i ett pastoralt idealtillstånd.

En tredje existentiell dimension är *det utopiska och dystopiska*: drömmen eller mardrömmen om en värld förändrad i grunden. I alla tre genrer finns, på olika sätt, drömmen om urtillståndet eller om en värld som tillåter äventyr, fantasi och gränslöshet. Här finns också sammanbrotten, helvetesskildringarna, orättvisorna och slutet för det goda livet, som i extempunkterna gestaltas genom dystopin. I barndomsskildringar och reseskildringar finns drömmen om en värld som tillåter äventyr och fantasi, och i science fiction-berättelsen beskrivs världens framtida eller potentiella undergång på olika sätt.

Alla dessa existentiella dimensioner återkommer i en utförlig diskussion i avhandlingens avslutning.

Det finns också en *narratologisk progression* som både förenar och skiljer genrerne åt. I den självbiografiska barndomsskildringen vänds fokus inåt och skildringen tar drag av psykologisk roman. I reseskildringen finns fortfarande en huvudperson men det är dennes möte med en främmande miljö och viljan att rapportera det upplevda som ligger i fokus. I science fiction-berättelsen, slutligen, framträder berättaren som en klassisk diktare utan några begränsningar för sitt berättande och här är handlingen det viktigaste. Detta bidrar till hur olika saker kan sägas i de olika genrerne och till hur frihetstemat uppträder. Även dessa narratologiska förutsättningar återkommer jag till i avhandlingens avslutande kapitel, där de får bidra till att förklara vissa skillnader i hur frihetstematiken uppträder i litteraturen.

Jag har alltså med utgångspunkt i analysmodellen nu valt tre genrer som på intressanta och givande sätt svarar på mina forskningsfrågor och som

uppvisar många skillnader men även avgörande likheter. Det sista steget är att välja ut ett antal texter inom varje genre, och även här har ett liknande rikhetskriterium fått råda. Jag har valt texter där frihetstemat får tydlig resonans och som är skrivna av författare som gärna har varit verksamma inom mer än en av de studerade genrerna och som tillhör en viss generation, födda på tjugo- eller trettitalen, med tyngdpunkten lagd vid det senare. Äldst är Per Olof Sundman (1922–1992), Sara Lidman (1923–2004) och Jan Myrdal (född 1927); yngst är Sam J Lundwall (född 1941).¹⁴ Övriga åtta är trettitalister.¹⁵ Det är författare som har dominerat sina respektive fält och den svenska kulturdebatten under lång tid.

Böckerna är utgivna mellan åren 1960 och 2005, dock endast en av dem efter år 2000. Medelutgivningsåret är 1980, medianen är 1982, och den kronologiska spridningen kan därmed sägas vara någorlunda likformig. Det är dock svårt att undvika känslan av att avhandlingen en viss slagsida åt tidigare decennier eftersom så många av de senare texterna, från åttio- och nittitalen, är barndomsskildringar som i sitt stoff behandlar avsevärt tidigare perioder. Därav angivandet av tidsperioden som ”decennierna kring 1970” i avhandlingens undertitel. En annan poäng med titeln, som återkommer i analyserna, är att arvet efter 1968 på flera sätt präglar materialet och blicken därmed gärna kan fokuseras dit.

Resten av detta avsnitt, där jag vidare diskuterar genrerna, kommer att fokuseras på materialpresentation.

I urvalet av *barndomsskildringar* har jag utgått från några av de mest uppmärksammade och diskuterade författarna från perioden, varav de flesta återkommer i senare kapitel, och som skrivit självbiografiskt om sin barndom. Texterna är Jan Myrdals *Barndom* (1982), *En annan värld* (1984) och *Tolv på det trettonde* (1989), Sun Axelssons *Drömmen om ett liv* (1978), P C Jersilds *Fem hjärtan i en tändsticksask* (1989), samt Sven Lindqvists *En älskares dagbok* (1981) och Lars Gustafssons *Ett minnespalats* (1994).¹⁶ Lindqvists och Gustafs-

14. I kapitlet om reseskildringar studerar jag genren, inte enstaka författare; därför finns det vissa författare, som P O Sundman, som behandlas mycket kortfattat, medan andra studeras mer utförligt.

15. De är Sven Delblanc (1931–1992), Sven Lindqvist (f. 1932), Jörn Donner (f. 1933), Per Wästberg (f. 1933), Sun Axelsson (1935–2011), P C Jersild (f. 1935), Lars Gustafsson (1936–2016) och Peter Nilson (1937–1998).

16. Jan Myrdal, *Barndom* (Stockholm: Norstedt, 1982); Jan Myrdal, *En annan värld* (Stockholm: Norstedt, 1984); Jan Myrdal, *Tolv på det trettonde : en berättelse* (Stockholm: Norstedt, 1989); Sun Axelsson, *Drömmen om ett liv* (Stockholm: Bonnier, 1978); P. C. Jersild, *Fem hjärtan i en tändsticksask : sedeskildring* (Stockholm: Bonnier, 1989); Sven Lindqvist, *En älskares dagbok* (Stockholm: Bonnier, 1981); Lars Gustafsson, *Ett minnespalats : vertikala memoarer*

sons böcker skiljer sig en del från de övriga. De handlar bara till begränsad del om barndomen och de finns med främst för att författarna spelar en viktig roll i andra delar av avhandlingen. Lindqvists bok är också till formen tämligen originell genom att den bygger på och utförligt citerar vad som uppges vara den unge Svens autentiska dagbok.¹⁷ Dessa båda böcker tjänar här mest som komplement till de andra, på vilka huvuddelen av resonemanget baseras; inte för att de inte behandlar frihetstemat, utan på grund av att det textmässiga omfånget som rör barndomen är begränsat.

Som barndomsskildring ser jag den (del av en) framställning som slutar före tjugårsåldern. Alltså tiden för upprottet, tiden för självständiga studier eller militärtjänstgöring, i våra dagar med myndighetsdagen även om den inföll senare på den tid som skildras i texterna. Exakt hur böckerna förhåller sig till respektive författares övriga självbiografiska texter och till författarskapen i allmänhet återkommer jag till i inledningen av varje avsnitt i de empiriska kapitlen.

När det gäller *reseskildringar* har jag koncentrerat mig på resor där författaren tydligt möter det främmande: en miljö långt borta från vardagen, och en miljö som är obekant för författaren. Som Jan Myrdal skriver: "Resandet är som en förälskelse; världen blir åter ny. Man återfår den naiva verklighets-hunger som lätt nöts bort i vardag och hemmiljö."¹⁸ Inga resor inom Sveriges gränser, exempelvis. Ofta handlar det om en persons *första* resa till ett visst land eller en viss region eftersom det förstärker draget av möte med det främmande, men inte alltid. Min avgränsning här blir mest mot de rent litterära texterna; jag tar inte upp någon bok som alltigenom är en roman. Avgörande för mina syften är att reseskildringarna beskriver resor företagna av *författaren*, eller åtminstone av en berättare som visar uppenbara likheter med denna; det räcker inte att en roman beskriver någon persons resa, vilken som helst, utan resenären ska vara identisk med eller likna författaren. (Därmed inte sagt att berättandet måste ske i första person.) Det är *litteratur* jag intresserar mig för. Jag bryr mig samtidigt inte om rena resehandböcker, inte heller journalistik av ett strikt rapporterande slag. Det jag vill åt är texter som använder sig av litterära grepp: presens, direkt anföring, metaforer, asynkront berättande, kort sagt en språklig och gestaltningsmässig medvetenhet som kan vara svår att definiera men som man definitivt känner igen när man ser den. Litteratur, alltså, som kontrast mot en gråare och mer faktaspäckad sakprosa. Men mest

(Stockholm: Natur och kultur, 1994).

17. Huruvida detta stämmer eller inte saknar egentlig betydelse för min analys. Det påverkar inte hur frihetstemat uppträder i texten. Se vidare diskussionen i kapitel 2.

18. Jan Myrdal och Gun Kessle, *Resa i Afghanistan* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1980), s. 9.

av allt är detta en fråga om *formen*. På samma sätt som essäer (åtminstone enligt vissa) avgjort tillhör skönlitteraturen, men därmed inte på något sätt behöver vara fiktion, har vi här en avgränsning grundad i sättet att skriva.¹⁹

Avgränsningen i tid är samma som i avhandlingen som helhet. Den tar sin början i sextiotalet, en turbulent tid, då femtiotalets relativa optimism efter hand förbyts i något mörkare.²⁰ Det engagemang och den politiska medvetenhet som väcks under året 1968 färgar resenärens blick under lång tid framöver. En oproportionerligt stor del av de studerade reseskildringarna härstammar också från denna period, men det spelar ingen större roll; i denna genre liksom i övriga är det författarnas födelseår som får styra. Allt som allt behandlar jag i genren 18 titlar av 9 författare. Vissa ganska flyktigt, andra något mer ingående.

I kapitlet om *science fiction* vill jag huvudsakligen undersöka sådana texter som klart och tydligt kan sägas tillhöra genren. Det finns ett antal olika genredimensioner att förhålla sig till, förtjänstfullt redovisade av Jerry Määttä i hans avhandling *Raketssommar* (2006).²¹ En är den *novologiska*, där det centrala är förekomsten av en *nova*, något centralt element som skiljer den fiktiva världen från den verkliga och som är principiellt åtkomlig för förnuftet.²² Det kan röra sig om till exempel robotarna i Isaac Asimovs robotnoveller eller tidsmaskinen i H G Wells *The Time Machine*.²³ Därutöver finns den *megatextuella* definitionen, att texten innehåller klassiska science fiction-element som robotar, strålpistoler och rymdskepp.²⁴ Och den *paratextuella* definitionen, att texten kopplas ihop med science fiction genom exempelvis omslag, förlag eller författarens tidigare verk.²⁵

Dessa definitioner skapar science fiction-genren som en historisk, och

19. Arne Melberg, *Resa och skriva : en guide till den moderna reselitteraturen* (Göteborg: Daidalos, 2006), s. 10–18; Claire De Obaldia, *The essayistic spirit : literature, modern criticism, and the essay* (Oxford: Clarendon Press, 1995), s. 4–28.

20. Se vidare Michael Godhe, *Morgondagens experter : tekniken, ungdomen och framsteget i populärvetenskap och science fiction i Sverige under det långa 1950-talet*, Linköping studies in arts and science 271 (Stockholm: Carlsson, 2003), s. 15–18.

21. Jerry Määttä, *Raketssommar : science fiction i Sverige 1950–1968*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 51 (Lund: Ellerström, 2006).

22. Ibid., s. 42.

23. Darko Suvin, *Metamorphoses of science fiction : on the poetics and history of a literary genre* (New Haven, 1979).

24. Skillnaden mellan den novologiska och den megatextuella definitionen är dessa science fiction-elements funktion. I den novologiska definitionen fyller novan en viktig och bestämd funktion, nämligen främmandegöringens, medan exempelvis rymdskepp eller robotar i den megatextuella definitionen huvudsakligen tjänar som stämningsskapande kulisser.

25. Määttä (2006), s. 42–45.

inte teoretisk (partitionerande) genre; de lämnar utrymme för texter att tillhöra mer än en genre och för drag av science fiction att uppträda i många sorters texter. Jag söker texter som gärna kan ses som science fiction enligt mer än en av definitionerna, och som på ett intressant sätt responderar på forskningsfrågorna. Det leder till att mitt faktiska urval omfattar främst texter som relativt oförklarligt kan betecknas som science fiction.

De science fiction-författare jag studerar är tre till antalet. En är Lars Gustafsson, som är naturlig att studera även i detta sammanhang, eftersom han är den ende som har skrivit science fiction av de författare som tagits upp i tidigare kapitel. De båda andra författarna som tas upp här, Peter Nilson och Sam J Lundwall, är födda under ungefär samma tidsperiod som övriga behandlade författare i avhandlingen och tar tydligt upp frihetstemat i sina författarskap. Dessutom är de ännu i varierande grad förbigångna av forskningen, men centralt placerade i varje diskussion om svensk science fiction.

FORSKNINGSLÄGEN

Det forskningsläge jag förhåller mig till i den här avhandlingen består av flera olika delar och beskrivs på olika ställen i boken. En del handlar om enskilda författarskap. Detta tar jag upp i de empiriska kapitlen, i anslutning till att varje författare nämns för första gången. För vissa av dem, vars texter behandlas mer ytligt, hänvisas till en not. Andra ägnas en betydligt mer utförlig diskussion.

En annan del rör teoretiska perspektiv på frihetsbegreppet, exempelvis Berlins teorier som jag nämnt ovan. Att måla upp en rättvisande bild av all samtida forskning om frihet är ett helt projekt i sig. Detta blir i stället saker som dyker upp där de används, i anknytning till ovanstående resonemang om den metodologiska verktygslådan. Detsamma gäller diverse utblickar, till exempel mot den forskning som rör 1968-årens tidsanda, vilket spelar en viktig roll i avhandlingens avslutning; den typen av forskningsbakgrund refereras där den brukas.

Åter annat är undersökningar av frihetstemat i skönlitteratur. Det är också ett omfattande ämnesområde, inte minst i ett internationellt perspektiv, och kan här inte ges en fullständig behandling.²⁶ De verk jag utnyttjar i min analys

26. Litteraturvetaren Anders Johansson har i sin avhandling *Avhandling i litteraturvetenskap. Adorno, Deleuze och litteraturens möjligheter* (2003) ägnat ett kapitel åt friheten i Astrid Lindgrens böcker om Pippi Långstrump. Det är en undersökning som på flera sätt liknar min, om än inte uttalat tematisk, i det att Johansson undersöker hur friheten gestaltas i texten, vad friheten står för, när den frihet Pippi äger eller söker är en verklig frihet och när hon bara, utgående från Theodor Adornos tankar, fortfarande är fången i det borgerliga ekonomiska systemet

återkommer i de empiriska kapitlen.

Det jag nu behöver säga något om innan jag ger mig in på analyserna är dels tematiska litteraturstudier i allmänhet, dels forskning kring avgränsningen av de tre genrer jag undersöker. Tematiska studier eftersom det anknyter till specificerandet av mitt syfte och min metod, och hur jag förhåller mig till mina föregångare; genreforskning eftersom genrebegreppet är ett kraftfullt redskap speciellt i de avslutande diskussionerna och för att det ligger till grund för avhandlingens struktur. Detta dubbla syfte, både för dispositionen och som utgångspunkt för senare diskussioner, motiverar att den forskningen tas upp just här och inte tidigare eller senare.

Klassiska litteraturhistoriska tematiska studier finns det åtskilliga. Några, som Thure Stenströms *Den ensamme*, nämnde jag i diskussionen av tillvägagångssätt ovan. Staffan Björcks *Heidenstam och sekelskiftets Sverige* (1946) undersöker nationen som tema i Heidenstams författarskap.²⁷ Sven Linnér studerar i *Livsförsoning och idyll* (1954) olika teman i Pär Lagerkvists författarskap, saker som livets mening, ensamhet, ångest.²⁸ Med utgångspunkt i detta

(s. 170). Frihetstematiken i Pippi Långstrump behandlas också i ett avsnitt i Ulla Lundqvists avhandling *Århundradets barn. Fenomenet Pippi Långstrump och dess förutsättningar* (1979). Lundqvists beskriver hur Pippis frihet är grundad i ensamheten, och hur hon tillåts vara fri just för att hon står utanför samhället och därmed saknar revolutionär kraft. Hennes frihet har enligt Lundqvist mest karaktären av dröm (s. 131, 139). *Svensk Tidskrift* ägnade 1987 ett antal artiklar åt en serie kallad "Friheten i litteraturen". Där skriver bland annat Mats Gellerfelt om författarnas ekonomiska villkor och hur det påverkar deras frihet i samhället, och Göran Hägg bidrar med en längre essä om frihetens plats i den svenska litteraturhistorien. Jag har tidigare nämnt Thure Stenströms klassiska studie *Den ensamme*, där frihetstemat uppträder implicit, kopplat till ensamhetsmotivet. Mer explicit behandlas frihetstematiken i hans *Existentialismen i Sverige* (1984), en studie som dels utreder existentialismens filosofiska och litterära bakgrund, dels dess inflytande på ett stort antal svenska författare som Lars Gyllensten, Stig Dagerman och Eyvind Johnson. Författaren Torbjörn Säfve har i sin essäistiska bok *Fritänkarna* (2014) skapat en egensinnig svensk litteraturhistoria, som år för år från 1543 till 2012 går igenom sådan litteratur som skapar uppror mot makten. Och litteraturvetaren Cyrus R K Patell beskriver i *Negative liberties: Morrison, Pynchon, and the problem of liberal ideology* (2001) hur den amerikanska, liberala ideologin och idén om en självständig individ problematiseras i romaner av Thomas Pynchon och Toni Morrison. Detta är blott några nedslag som visar på ämnets bredd. En tillfredsställande översikt går knappt att ge. Frihet är ett så stort och vanligt förekommande begrepp att det uppträder som en vital del i de mest skilda litteraturanalyser: feministiska läsningar av kvinnlig frigörelse och underordning, postkolonialismens studier av förtryckta folks rättmätiga kamp för befrielse, analyser av liberala science fiction-utopier, existentialismens ångest och val, modernismens frigörelse från äldre konventioner. Och listan skulle kunna göras längre.

27. Staffan Björck, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige : studier i hans nationella och sociala författarskap* (Stockholm: Natur och kultur, 1946).

28. Sven Linnér, *Livsförsoning och idyll : en studie i rikssvensk litteratur 1915–1925* (Uppsala: Univ., 1954).

går han vidare och spårar temana, eller, som han beskriver det, ”tendenser och motiv”, och då särskilt rörelsen från ångest mot idyll, i andra samtida författarskap. Undertiteln på Bengt Landgrens avhandling *Ensamheten, döden och drömmarna. Studier över ett motivkomplex i Gunnar Ekelöfs diktning* (1971) säger egentligen allt.²⁹ Här finns återigen en viss glidning mellan vad som är ett motiv och vad jag har valt att benämna som tema. Gemensamt för dessa studier är att ett tema där spåras i ett enstaka författarskap.

En tematisk studie med annorlunda ingång är Inge Jonssons *Maktens verktyg* (1978) där temat är byråkrati.³⁰ Metodologiskt finns flera intressanta likheter mellan hans studie och min. Jonsson studerar förvisso ett ännu större material än jag mäktat med. Han utgår från all svensk skönlitteratur utgiven åren 1965 och 1975 och skapar utifrån detta ett urval av de texter som passar temat och i lämplig grad svarar på forskningsfrågorna. Temat spårar han i en specifik genre, byråkratromanen, men denna definierar han genom urvalet. Flera av de studerade romanerna befinner sig också i olika typer av gränsland. Noga räknat omnämner han inte studieobjektet som ett tema, han talar över huvud taget inte om begreppet utan nämner ”de byråkratiska motiven” vid något tillfälle, men jag ser det inte som kontroversiellt att hävda att det är tema det rör sig om.³¹ Att han på sätt och vis med hjälp av sin studie skapar den genre han undersöker påminner mycket om mitt tillvägagångssätt.

Detta var några exempel på den tematiska studiens historiska bakgrund. I dag är situationen en annan. En övergripande och orienterande genomgång av de senaste femton årens svenska avhandlingar i litteraturvetenskap och näraliggande ämnen ger vid handen att motivstudier och tematiska studier inte längre har samma ställning som förr. Ofta omtalas tema eller motiv som något som undersöks, som delar av andra undersökningar. Britt Johanne Farstad omtalar otaliga teman i Peter Nilsons författarskap, exempelvis musik, tomma intet eller titelns glaspärlespel, i sin avhandling *Glaspärlespelaren* (2013), men syftet är att undersöka Nilsons romaner som ett brobyggarpromjekt mellan humaniora och naturvetenskap.³² Eva Wahlström, i *Fria flickor före Pippi: Ester Blenda Nordström och Karin Michaëlis – Astrid Lindgrens föregångare* (2011),

29. Bengt Landgren, *Ensamheten, döden och drömmarna : studier över ett motivkomplex i Gunnar Ekelöfs diktning* (Stockholm, 1971).

30. Inge Jonsson, *Maktens verktyg : byråkrater och politiker i nutida svensk samhällsskildring*, Kontenta (Stockholm: LiberFörlag i samarbete med Delegationen för långsiktigmotiverad forskning, 1978).

31. Ibid., s. 30.

32. Britt Johanne Farstad, *Glaspärlespelaren : nya världar, etik och androcentrism i Peter Nilsons science fiction-romaner* (Umeå: Institutionen för kultur- och medievetsenskaper, Umeå universitet, 2013), s. 16.

försöker fånga in gemensamma motiv för att göra en komparation mellan böckerna om Pippi Långstrump och deras föregångare.³³ Dan Landmark analyserar i sin avhandling ”*Vi, civilisationens ljusbärare*”. *Orientalistiska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur* (2003) orientalistiska motiv (till exempel ”den late orientalen”) och motsvarande teman (till exempel ”bekymmerslöshetens seger över moralen”), där alltså motivet i högre grad är förankrat i en viss miljö, utan för den delen göra en motivstudie eller tematisk studie.³⁴ Mattias Fyhr nämner hur motiv och teman har använts för att avgränsa gotiken som genre i sin studie *De mörka labyrinterna. Gotiken i litteratur, film, musik och rollspel* (2003), men det är inte den rekvisitan han studerar, utan snarare hur gotiken fungerar på en mer strukturell nivå.³⁵ Begreppen motiv och tema används alltså, men några rena motivstudier eller tematiska studier är svårare att finna. Med mina utgångspunkter anser jag emellertid att en tematisk studie är ett fruktbart grepp än i dag.

Jag övergår nu till att behandla forskning som direkt kan relateras till de olika genrer jag studerar. Min utgångspunkt här är grundad i ett behov av att avgränsa genrerna, urskilja det specifika, hur de skiljer sig åt och vad som förenar dem. Därför blir mina frågeställningar delvis andra än den specifikt genreteoretiska litteraturens. Jag vill åt avgränsningarna, inte fördjupa mig alltför mycket i en enskild genres problem.³⁶

När det gäller *självbiografiska barndomsskildringar* finns till att börja med mycket skrivet om den självbiografiska genren i allmänhet. Mycket handlar om hur genren kan avgränsas och definieras. Där kan nämnas den franske litteraturvetaren Philippe Lejeune som i den klassiska *Le Pacte autobiographique* (1975) introducerar det han kallar för den självbiografiska pakten för att beskriva vad som skiljer en självbiografi från till exempel en roman.³⁷ I senare böcker, däribland *On Autobiography* (1989), utvecklar han teorin. Pakten är något som författaren sluter med läsaren, baserat på att författare, berättare och huvudperson bär samma namn och med innebörden att texten då blir

33. Eva Wahlström, *Fria flickor före Pippi : Ester Blenda Nordström och Karin Michaëlis: Astrid Lindgrens föregångare* (Göteborg: Makadam, 2011).

34. Dan Landmark, ”*Vi, civilisationens ljusbärare*” : *orientalistiska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur* (Örebro: Univ.bibl., 2003), s. 56–58.

35. Mattias Fyhr, *De mörka labyrinterna : gotiken i litteratur, film, musik och rollspel* (Lund: Ellerström, 2003).

36. Är det då inte detta som är ämnet för den genreteoretiska litteraturen? Jo, till viss del. Vad jag menar är att jag inte vill gå för djupt in på frågor som berör endast en enstaka genre, utan främst röra mig i gränslandet mellan genrer.

37. Philippe Lejeune, *Le pacte autobiographique* (Paris: Seuil, 1975).

självbiografisk. Dessutom finns ett krav på att det som berättas är sant.³⁸ På senare tid har detta problematiserats på många sätt. Ett av de mer snillrika är Poul Behrendts, som kompletterar Lejeunes självbiografiska pakt med en fiktionspakt, något som signalerar att texten i stället är fiktion, och som ofta etableras utanför texten, exempelvis i sådant författaren ger uttryck för i TV-soffor eller andra intervjuer.³⁹

Lejeunes teori leder till en snäv definition av genren. Litteraturvetaren James Olney antar en nästan motsatt ståndpunkt när han i "Autobiography and the Cultural Moment" (1980) hävdar att all litteratur är självbiografisk; detta lite provocativa påstående är i min tolkning grundat i att den som skriver berättande, fiktion eller inte fiktion, aldrig kan nå utanför sig själv.⁴⁰ Lejeune anses också som något daterad av mycket av den samtida forskningen: i och med postmodernismens intåg är begrepp som sanning mindre viktiga och det är därför mindre intressant att undersöka i vilken mån det som skildras i texten svarar mot någon yttre verklighet eller inte.⁴¹ För mina syften motsvaras detta av att jag endast intresserar mig för representationerna, hur frihetstemat omtalas och berörs, inte vad som är sant eller inte. Litteraturvetaren Peter Hansen beskriver i *Romanen och verklighetsproblemet* hur intresset för vad man skulle kunna kalla verkligheten tilltog på sextioalet.⁴² Från den tiden och framåt, menar den norske litteraturvetaren Jon Helt Haarder, handlar sådant skrivande (och annat kulturellt skapande) mycket om att definiera sitt eget jag genom texten, att skriva fram ett förflutet och ett nu, något han benämner *performativ biografism*.⁴³ Liknande tankar delas av litteraturvetaren Lisbeth Larsson när hon beskriver hur övergången från modernism till postmodernism signalerar ett skifte i hur man betraktar dokumentära objekt som brev, dagböcker och annat; i senare tid har en författare enligt henne snarast byggt upp sin biografi, sin berättelse utifrån sådant, i stället för att det

38. Philippe Lejeune, *On autobiography* (Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1989), s. 18.

39. Poul Behrendt, *Dobbeltkontrakten : en æstetisk nydannelse* (København: Gyldendal, 2006), s. 19–21.

40. Olney vänder sig främst emot de som hävdar att det inte finns någon självbiografi, att allting är fiktion: "then there arises the opposite temptation (or perhaps it is the same temptation in a different guise) to argue not only that autobiography exists but that it alone exists – that all writing that aspires to be literature is autobiography and nothing else." James Olney, *Autobiography : essays theoretical and critical* (Princeton, N.J., 1980), s. 4.

41. Se exempelvis Behrendt (2006); Christian Lenemark, *Sanna lögner : Carina Rydberg, Stig Larsson och författarens medialisering* (Hedemora ; Gidlund, 2009).

42. Peter Hansen, *Romanen och verklighetsproblemet : studier i några svenska sextitalsromaner* (Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 1996), s. 63.

43. Jon Helt Haarder, *Performativ biografisme : en hovedstrømning i det senmodernes skandinaviske litteratur* (København: Gyldendal, 2014), s. 14.

skulle finnas någon historisk sanning tillgänglig för forskningen.⁴⁴ Återigen är detta för mina syften inte så viktigt. Det jag intresserar mig för är just de berättelserna, inte deras bäring. Denna rörelse mot det alltmer självskådande är dock en viktig ingrediens i det existentiella förhållningssätt jag har kallat *det subjektiva*.

Slutligen kan det nämnas att litteraturvetaren Arne Melberg, i sin bok om det självbiografiska skrivandet som genreöverskridande, *Självskrivet* (2008), väljer termen *självframställning* som samlingsbegrepp för självbiografier, självbiografiska romaner och romaner med självbiografiska inslag.⁴⁵ Hans utgångspunkt är därmed en annan än exempelvis Lejeunes då han intresserar sig särskilt just för de texter som ligger i gränslandet mellan olika genrer. I boken behandlar han verk av Montaigne och Proust, Nabokov och Pamuk, Lagerlöf och Strindberg, med flera; han diskuterar olika strategier för självframställning, bland annat hur författaren förhåller sig till det skildrade förflutna, som linjär utveckling eller oklar pågående process. Anders Johansson menar att det Melberg gör inte är något avvikande, tvärtom: det är nu snarast praxis att använda något sådant paraplybegrepp i stället för klassiskt snäva genreavgränsningar, och själv föredrar han *autofiktio*n.⁴⁶ Där befinner även jag mig. Jag behöver egentligen inte i ytterligare detalj diskutera vad självbiografi betyder, jag studerar inte hur texterna verkar i förhållande till livet. Det jag är intresserad av är genren i form av *avgränsning*. Det är en annan sak.⁴⁷

Flera av de texter och författarskap jag studerar i kapitlet har behandlats av forskningen tidigare. Det behandlar jag utförligare i samband med analysen, i kapitel 2, men här kan nämnas några verk. Litteraturvetaren Cecilia Cervin gör i sin avhandling, *Det illojala barnets uppror. Studier kring Jan Myrdals självbiografiska texter* (1997), en mycket ingående läsning av Jan Myrdals barn-domsskildringar: genrefrågor, reception, faktabakgrund, gestaltning, tematik med mera.⁴⁸ Litteraturvetaren Margareta Fahlgren har i *Det underordnade jaget* (1987) behandlat kvinnliga självbiografier som hon menar tidigare har förbigåtts av forskningen för att de inte passar in i den klassiska mallen för

44. Lisbeth Larsson, *Sanning och konsekvens : Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna* (Stockholm: Norstedt, 2001), s. 13.

45. Arne Melberg, *Självskrivet : om självframställning i litteraturen* (Stockholm: Atlantis, 2008).

46. Anders Johansson, *Självskrivna män : subjektiveringens dialektik* (Göteborg: Glänta produktion, 2015), s. 14–15.

47. Kanske kan man beskriva det som att vad som intresserar mig i detta sammanhang är begreppens *extension*.

48. Cecilia Cervin, *Det illojala barnets uppror : studier kring Jan Myrdals självbiografiska texter* (Stockholm: Häggelund, 1997).

jagframställning.⁴⁹ Bland annat tar hon upp Sun Axelssons självbiografiska texter, däribland den bok jag studerar i egenskap av barndomsskildring, i vilka författaren på ett intressant sätt själv problematiserar böckernas förhållande till genren, vilket jag återkommer till i nästa kapitel.

En studie av *reselitteratur* med ett brett upplägg är Arne Melbergs *Resa och skriva* (2005), som tar upp både rent dokumentära skildringar liksom mer litterära texter.⁵⁰ Han jämför romanförfattare som Cora Sandel och Rainer Maria Rilke, reseskildrare med journalistisk avsikt som Sara Lidman och Ryszard Kapuscinski med uttalade gränsöverskridare som W G Sebald. Undersökningen kretsar kring olika perspektiv på reseskildrandet: romanresor, politiska resor, nomadiska resor, imaginära resor, flyktförsök. Slutsatsen blir att det specifika för reselitteraturen är *prosa*, en mellanform mellan roman, biografi, journalistik.⁵¹

Litteraturvetaren Dan Landmark har i sin avhandling "*Vi, civilisationens ljusbärare*" – *orientalistiska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur* (2003) behandlat andra sorters reseberättelser: några svenska nitotalsromaner av Verner von Heidenstam, Oscar Levantin och Sophie Elkan, pilgrimsreseskildringar från Palestina (inklusive Selma Lagerlöfs roman *Jerusalem*) samt journalistiska resereportage från Orienten.⁵² Landmarks utgångspunkt är orientalismen, hur dessa reseskildringar på skilda sätt förhåller sig till orientalistiska tankemönster. Han använder sig av texter från flera olika genrer, och diskuterar bland annat hur dessa förhåller sig till genredragen i mer typiska reseskildringar. Centralt är, liksom i min studie, hela tiden den spänning som uppstår i mötet med det främmande, i skillnaden mellan den välbekanta vardagen och det obekanta under resans gång.

I *Identitetens geografi: Steder i litteraturen fra Hamsun til Naipaul* (2006) skriver den norska litteraturvetaren Per Thomas Andersen om hur människors identiteter knyts till de platser där de lever och hur detta återspeglas i litteraturen.⁵³ Andersens angreppssätt är grundat i sociologiska teorier men hans material är reselitteraturen, om än i fiktiv form: här uppträder författare som Knut Hamsun, J M Coetzee och ovannämnda Cora Sandel. En av hans poänger är hur samtidsmänniskan upplever en förrädisk frihet och viktlöshet

49. Margaretha Fahlgren, *Det underordnade jaget : en studie om kvinnliga självbiografier* (Tullinge: Jungfrun, 1987).

50. Melberg (2006).

51. Ibid., s. 228.

52. Landmark (2003).

53. Per Thomas Andersen, *Identitetens geografi : steder i litteraturen fra Hamsun til Naipaul* (Oslo: Universitetsforlaget, 2006).

när hon inte längre är förankrad i en enda plats; hon blir ”platspolygam” och saknar en fast identitet, kanske alltför fri för sitt eget bästa.⁵⁴

Även *science fiction*-genren har sina strider kring definitioner och avgränsningar. Bland de tyngsta namnen här märks den kroatiska litteraturvetaren Darko Suvin, som i *Metamorphoses of science fiction. On the poetics and history of a literary genre* (1979) betonar hur genrens särart kan centreras kring förekomsten av något främmande element som han betecknar *novum*, exempelvis robotar eller rymdskepp som handlingen kretsar runt.⁵⁵ Eller den amerikanska författaren och kritikern Samuel R Delany, som i bland annat *Silent Interviews* (1994) utvecklar tanken om *science fiction* som ett eget sätt att läsa litteratur på.⁵⁶ Hans teori är att *science fiction* handlar om en läsart där metaforer kan läsas bokstavligt, och att varje text innehåller drag av *science fiction*. Således anknyter hans ståndpunkt till Melbergs resonemang om flytande genrer som går över i varandra, eller om hur Paul de Man har velat definiera självbiografi som en läsart mer än en genre.⁵⁷

Forskningen om svensk *science fiction* har tagit fart under senare decennier men är fortfarande inte särskilt omfattande. Litteraturvetaren Jerry Määttä behandlar i sin avhandling *Raketsommar. Science fiction i Sverige 1950–1968* (2006) främst svenska *science fiction*-tidskrifter och *science fiction*-fandom under femtio- och sextiotal, men han för även en utförlig diskussion av genredefinitioner.⁵⁸ Antologin *Möjliga världar. Tekniken, vetenskapen, science fiction* (red. Michael Godhe och Jonas Ramsten, 2010) innehåller bidrag om såväl förhållandet mellan *science fiction* och filosofi, genusaspekter på Ridley Scotts film *Blade Runner* (1982) och medeltidsmotiv i Peter Nilsons *science fiction*-romaner.⁵⁹ Nilson är också ämnet för Britt Johanne Farstads avhandling *Glaspärlespelaren. Nya världar, etik och androcentrism i Peter Nilsons science fiction-romaner* (2013), som jag återkommer till utförligt i kapitel 4.⁶⁰ I sammanhanget kan också nämnas Ulrike Noltes avhandling *Schwedische "Social Fiction"* (2002) som behandlar svensk samhällsdebatterande *science fiction* från Karin Boye till Lars Gustafsson.⁶¹ Nolte tar också intressant nog

54. Ibid., s. 194.

55. Suvin (1979).

56. Samuel R. Delany, *Silent interviews : on language, race, sex, science fiction, and some comics : a collection of written interviews* (Hanover, NH: Wesleyan Univ. Press, 1994).

57. Cervin (1997), s. 42–43.

58. Määttä (2006).

59. Michael Godhe och Jonas Ramsten, red., *Möjliga världar : tekniken, vetenskapen, science fiction* (Stockholm: Carlsson, 2010).

60. Farstad (2013).

61. Ulrike Nolte, *Schwedische "social fiction" : die Zukunftsphantasien moderner Klassiker*

upp flera författare som är näst intill helt förbigångna av den svenska litteraturforskningen, däribland Sam J Lundwall, och är därför värdefull som bakgrund till mina analyser i science fiction-kapitlet.

DISPOSITION

Den övergripande strukturen för den här studien är baserad på den analysmodell som presenterats tidigare i detta kapitel. Här finns också förklaringen till avhandlingens titel: texten kretsar kring två stora frågor, två problemkomplex, där fångenskapen står för det som begränsar friheten och flykten representerar utvägarna. De två sidorna av frihetstemat följs åt genom texten. Framställningen följer den logik och struktur som kommer av modellen, följer processen från frigörelsen från föräldrar och närmiljö över upptäckten av den stora världen och dess obekanta sociala och kulturella former till den i tid och rum gränslösa värld där alla normala spelregler förefaller satta ur spel. Till varje steg i den processen hör en genre, som ägnas varsitt empiriskt kapitel. Det första handlar således om det personligt individuella (den självbiografiska barndomsskildringen). Det andra om världen och det geografiska (reseskildringen). Det tredje om det virtuella och skapandet av nya världar (science fiction). Avhandlingen rör sig på det sättet från ett fokus på att skildra individens kamp för friheten till friheten i helt nya och skapade världar.

Med ett sådant upplägg framträder likheter och skillnader mellan just genererna särskilt tydligt, vilket är ämnet för en avslutande diskussion.⁶²

Det första empiriska kapitlet, kapitel 2, ”I en dröm i en annan tid”, behandlar självbiografiska barndomsskildringar skrivna av fem framträdande skönlitterära författare. I ett par fall rör det sig om endast delar av längre självbiografiska verk, och dessa författare ägnas därför mindre utrymme än de andra. Upplägget är grundat i att en författare i taget studeras.

Därefter följer kapitel 3, ”I öknen är man alltid fri”, där frihetstematiken undersöks i ett antal reseskildringar. Detta kapitel har ett motivbaserat upplägg. Dels följer jag hur mänskliga rättigheter och respekten för människovär-

der Literatur von Karin Boye bis Lars Gustafsson (Münster: Monsenstein und Vannerdat, 2002).

62. Man skulle kunna tänka sig att lägga upp avhandlingen på andra sätt. Framställningen skulle exempelvis kunna vara kronologisk och behandla kanske ett decennium i taget. Ett sådant upplägg skulle kräva ett annat texturval för en jämnare tidsmässig fördelning och skulle fokusera mer på hur frihetstematiken har utvecklats från 1960-talet till i dag. En annan möjlighet är att behandla olika författare var för sig, så att jag först skulle undersöka frihetstematiken i Lars Gustafssons författarskap, därefter Jan Myrdals, och så vidare. Då skulle jag behöva koncentrera mig på färre författare och därmed antagligen på färre texter. Genreaspekten hade också försvunnit in i bakgrunden då.

det är hotade lyfts fram och beskrivs, dels hur frihetstemat gestaltas genom ensamhet och flykt. En större mängd texter av olika författare studeras, bitvis relativt kortfattat.

Slutligen vidtar kapitel 4 som det sista empiriska, ”Det spelar ingen roll vad vi gör”, som behandlar science fiction. Liksom det första empiriska kapitlet är detta strukturerat utifrån de tre författare som studeras. Här får frihetstemat möjlighet att uppträda på andra och avvikande sätt, exempelvis speglat i världens överklighet och sammanbrott. Samtidigt återkommer vissa motiv från tidigare kapitel.

I avslutningskapitlet sammanfattar jag resultaten och försöker därefter säga något om särarten i hur frihetstemat behandlas i mitt material. Detta gör jag på två sätt. Dels finns här en komparation med hur frihetstemat gestaltats och diskuterats i svenska framtidsstudier, och detta material presenteras därför också kortfattat. Dels relateras resultaten till genrernas skilda narratologiska förutsättningar och deras gemensamma existentiella dimensioner, och jag berör tidsanda och andra kontextuella aspekter.

KAPITEL 2.

"I EN DRÖM I EN ANNAN TID".

Frihet i barndomsskildringar

De flesta stora drömmar som vi drömmer har sitt ursprung i vår barndom. Där rinner den källa upp i vilken vi ser speglingar av det omöjliga som kanske kan bli möjligt en gång. Jag drömde om tropiker, om Södern, medan snön dråsade ned över min nordsvenska födelseort [...].⁶³

BARNDOMEN SKILDRAS NOG sällan som en tid präglad av frihet. Barnet utvecklas, påbörjar en resa mot en ny identitet, och ofta sker detta i konflikt med en vuxenvärld och ett samhälle präglade av strukturer som barnet upplever som förtryckande. Friheten är ofta inte mer än en dröm, men det är en viktig dröm. Detta kapitel handlar om hur frihetstemat gestaltas och omtalas i ett antal självbiografiska barndomsskildringar. Här liksom i övriga kapitel klarlägger jag frihetsbegreppets innebörd genom att undersöka hur friheten hotas och vilka utvägar mot friheten som kan urskiljas i de olika texterna. Ofta behandlas frihetstemat främst implicit, det vill säga texterna uttalar sig sällan direkt om friheten, men beskriver tydligt barndomen som en ofri tid, präglad av drömmar om självbestämmande och frigörelse från förtryck.

Kapitlet är organiserat utifrån de författare som behandlas: Jan Myrdal, Sun Axelsson, P C Jersild, Sven Lindqvist och Lars Gustafsson. I slutet av varje del sammanfattar jag hur friheten har gestaltats i den aktuella författarens texter utifrån *hot*, *utvägar* och *innebörder*. I en slutdiskussion sist i kapitlet jämför jag de olika författarnas behandling av frihetstemat.

63. Folke Isaksson, *"De fjärran ländernas närhet": resor och uppehåll 1949–89* (Stockholm: Bonnier, 1990), s. 7.

DET FÖRTRYCKTA BARNET – JAN MYRDAL

Den barndomsskildring som vållat överlägset mest debatt under det senaste halvsekle i Sverige är Jan Myrdals. Myrdal (född 1927) har varit en framträdande gestalt inom den svenska vänstern sedan femtioalet, ständigt kontroversiell, intellektuell, offentlig. I hans stora trilogi av barndomsskildringar, *Barndom* (1982), *En annan värld* (1984) och *Tolv på det trettonde* (1989), figurerar frihetstemat på olika sätt.⁶⁴ I mångt och mycket handlar böckerna om Myrdals infekterade förhållande till föräldrarna, Alva och Gunnar Myrdal; åtminstone uppfattades de ofta så av allmänhet och kritiker när de kom ut.⁶⁵ Detta låter antyda att barnets frihetskamp gentemot föräldrarna är ett sätt som frihetstematiken uttrycker sig på, men det finns flera, bland annat barnets dagdrömmeri och fantasivärldar, som jag ska visa. Serien har behandlats mycket utförligt i Cecilia Cervins doktorsavhandling *Det illojala barnets uppror* (1997) som tar upp tillkomsthistoria, mottagande och pressdebatt, förhållande till den självbiografiska traditionen och till det som kan kallas den refraktära litteraturen, samt analyser utgående från familjekritiken, fantasibilderna och jagets framväxt.⁶⁶ Någon regelrätt undersökning av frihetstemat i böckerna har emellertid inte utförts tidigare.

Myrdal har i sitt omfattande författarskap skrivit ett stort antal självbiografiska texter, till exempel *Rescontra* (1962) och *Confessions of a Disloyal European* (1968), som enligt tryckortssidan till *Barndom* hänger samman med barndomsserien, liksom ett antal betraktelser i serien *Skriftställning*.⁶⁷ Cervin väljer att studera just Barndomstrilogin för att den är en avgränsad enhet; för mig blir valet enklare, eftersom det är just barndomsskildringar jag är ute efter.⁶⁸ Visst behandlas puberteten och vuxenblivandet i andra böcker, till exempel *När morgondagarna sjöng* (1994), men när jag nu har möjlighet att dra en naturlig gräns vid den tidigare barndomstidens slut väljer jag att göra det; att jag i vissa andra författares barndomsskildringar inkluderar även senare delar av uppväxten får anses utgöra undantag.

Texten handlar alltså om Myrdals relation till föräldrarna och åtminstone delvis om hur dessa detroniseras och inte längre ses som de folkhemmets änglar de en gång var. Men mer än så handlar det om barnet Jans väg mot ett

64. Myrdal (1982); Myrdal (1984); Myrdal (1989).

65. Cervin (1997), s. 15, 18–19.

66. Cervin (1997). Begreppet ”refraktär litteratur” förklaras vidare nedan.

67. Myrdal (1982), s. 4.

68. Cervin (1997), s. 14–16.

eget liv.⁶⁹ *Barndom* behandlar hans första elva år i livet, hur föräldrarna sällan är närvarande och skickar runt honom mellan olika släktingar och hur han utforskar olika strategier för flykt och frigörelse. *En annan värld* behandlar ett och ett halvt år i USA, där Jan trivs storligen och planerar att stanna. Men andra världskriget kommer, och i *Tolv på det trettonde* tvingas familjen tillbaka till Sverige. Jan ser detta som ett nederlag, en färd in i ett fängelse som han aldrig kommer att kunna fly ifrån. Det är en skildring som slutar i moll.

Barnets förhållande till föräldrarna och familjen

Till att börja med är det tydligt hur friheten i olika meningar *begränsas*. I mångt och mycket utgör böckerna en rasande uppgörelse med föräldrarna. Det är de som hindrar Jan från att göra allt han önskar. Att Jan vill vara fri från de vuxna beror på hur de behandlar honom. En förtärande kärlekslöshet genomsyrar i texten det Myrdalska barndomshemmet, i den mån det alls kan sägas finnas något sådant. Jan känner sig mer hemma hos farmor och farmor på Gesta gård än i någon av Gunnars och Alvas lägenheter: ”Ända till dess farfar dog och Gesta såldes och det var auktion och farmor flyttade till Mariefred det år jag skulle fylla sju var Gesta hemmet och tryggheten och det självklara.”⁷⁰ Att Jan inte tillbringade mycket tid med föräldrarna är en sak. ”Inte någon gång tillbringade jag sommaren med Alva och Gunnar”, skriver Myrdal till exempel.⁷¹ Men han fortsätter: ”Det jag dock upplevde som barn var att man inte bara höll mig undan och inte ville veta av mig utan att man tyckte direkt illa om mig. Jag var ett fel.”⁷² Alva har ingen hand med djur, hon tycks avsky kroppskontakt, tar ”valhänt” i barn, skrattar ”gällt” med ”spänd röst” vilket skrämmer dem.⁷³ Ändå leder hon kurser i barnkunskap och föräldrakunskap vilket Myrdal uppfattade ”som utslag av svart och surrealistisk humor såfort jag blivit gammal nog att reflektera över det.”⁷⁴ I stället för

69. Jag använder ”Jan” för protagonisten i texten, ”Myrdal” för författaren, och ”Alva” och ”Gunnar” för personerna i texten som bär dessa namn. Oftast är det egentligen *berättaren* jag avser med ”Myrdal”, men i den syn på den självbiografiska texten jag tillämpar kan sägas ingå åtminstone ett slags identifikation mellan författaren och berättaren. Det är värt att ha i åtanke att jag åtminstone uttalar mig enbart om Jan Myrdal som författare till *dessa* texter (och, med ovanstående förbehåll, som berättare i dem) och inte om Myrdal som offentlig person i allmänhet. Det får jag anledning att återkomma till.

70. Myrdal (1982), s. 82.

71. Ibid., s. 74.

72. Ibid., s. 75.

73. Ibid., s. 72–73.

74. Ibid., s. 72.

att prata med Jan sitter hon bakom honom och observerar honom när han leker, och för in sina iakttagelser i anteckningsböcker. Hon får representera psykologin, en del i den förtryckande ordning som barnet gör uppror emot.⁷⁵ Hennes roll är inte moderns; den spelas snarast av farmodern. Nej, Alvas roll är enligt Cervin sagans onda styvmoder.⁷⁶ Myrdal spekulerar rentav i att han kanske inte är Gunnars och Alvas barn: "Alva och Gunnar hade hand om mig nu men att de var mina riktiga föräldrar trodde jag inte. Kanske var jag hittebarn eller oäkting som adopterats."⁷⁷

Och där Alva är tillgjord och konstlad, med ett "kvittrande", "flöjtande" skratt, och aldrig på allvar kan relatera till Jan, uppträder Gunnar rent sadistiskt. Han är förtjust i att håna Jan framför andra människor:

– Släktet urartar, hade Gunnar sagt på annandag jul vid kaffet efter familjemiddagen med alla syskonen och de ingifta.

Han hade satt ner sin kaffekopp och pekat på mig.

– Far kunde böja hästskor med händerna men Jan kan inte ens spela fotboll.

Alva skrattade.

– Men darling då, sade hon.

Jag sade ingenting. Jag stod vid bokhyllan och bläddrade i den tjocka röda franska uppslagsboken som låg bredvid telefonen. Jag hade tittat på bilderna. På omslaget blåste en flicka på en maskrosboll så fröna spreds för vinden. När jag hörde vad Gunnar sade vände jag mig så alla skulle kunna se rakt in mitt ansikte och kunna märka att jag inte rörde en min. Gunnar tuggade på en pepparkaka och tittade på mig. Jag undrade om han tänkte fortsätta.⁷⁸

Eller tidigare, i *Barndom*, när Jan kommer hem och möter Gunnar och en bekant till denne vid trädgårdsbordet. Jan kallas fram och tvingas hälsa, och ren mobbning tar vid:

– Ser du vilken tjockis han blivit, sade Gunnar. Rolf Bergman sade ingenting. Han bara nickade.

Gunnar petade mig i magen.

75. Cervin (1997), s. 448. Barnet som upprorsmakare, *refraktär*, behandlas vidare nedan.

76. Ibid., s. 441, 499.

77. Myrdal fortsätter att påpeka att "[d]et är ju ingenting ovanligt med sådana funderingar. Nästan alla barn i vår kultur har dem", men att det i hans fall går längre, att han faktiskt ifrågasätter om det verkligen är Alva som är hans mor. Numera finner han det troligt, men säker är han inte. Myrdal (1982), s. 68–70.

78. Myrdal (1984), s. 161.

- Skall du föda snart, sade han. Du är väl i nionde månaden nu. Sedan skrattade han. Rolf Bergman sade ingenting. Han bara nickade.
- Ja, jag hade blivit tjock. Det sade man till mig och det visste jag.
- Skvalpar det inte i skinkorna när du går, sade Gunnar.
- Det var ingenting att svara. Det var alltid bäst att låtsas som man inte riktigt hörde när han var sådan där.⁷⁹

Och på lek, denna gång troligtvis utan att inse grymheten, simmar Gunnar ut på djupt vatten med den sjuårige, icke simkunnige Jan på axlarna och doppar honom i det kalla havsvattnet.⁸⁰ Barnet behandlas som en leksak, ett föremål, som bäst kanske ett exempel eller motexempel i någon av Alvas psykologiska teorier. Vad som saknas är bland annat en grundläggande respekt för barnet som individ. Båda citaten visar också hur Jan tillgriper kylan och självkontrollen som en överlevnadsstrategi.

Från detta är det inte egendomligt att Jan vill fly. Flykten är en utväg mot friheten som diskuteras utförligt nedan.

Den refraktära traditionen samt folkhemmet som dystopi

Ett hot mot friheten är alltså föräldrarna. Jans familj är hans fängelse; men det gäller inte bara just Alva och Gunnar, utan även familjen som allmän symbol för en förtryckande överhet. Jag behöver nu klarlägga hur Myrdal i sin text förhåller sig till familjen; det blir en utvikning som huvudsakligen implicit har att göra med frihetstemat.

Myrdal hävdar själv att han skriver in sig i det han kallar den *refraktära traditionen*; han har lyft in begreppet från franskans *réfractaire*, som närmast betyder upprorisk, uppstudsigt, rebellisk; och en av de saker han gör uppror mot är det borgerliga familjebegreppet.⁸¹ ”Jag tog ordet *refraktär* eftersom jag behövde det. Det var det rätta ordet”, skriver han i en kommentar till sitt barndomsprojekt, och fortsätter att förkasta existerande ord som olydig, vägrande, motspänstig och revolutionär eftersom de alla bär felaktiga konnotationer.⁸² Intressant är att ”refraktär” före Myrdal på svenska främst har använts inom medicinen, där det enligt *Nationalencyklopedin* betyder

79. Myrdal (1982), s. 170.

80. Myrdal (1984), s. 159–60.

81. Cervin (1997), s. 254.

82. Jan Myrdal, *Skriftställning. [15], En annan ordning : litterärt & personligt* (Stockholm: Norstedt, 1988), s. 19, originalets kursiv.

”okänslig, inte mottaglig för stimulans”.⁸³ Detta har alltså även bildligt talat en ganska annorlunda betydelse, och skulle kunna kopplas till både Myrdals ovannämnda känslolöshet som reaktion på Gunnars mobbning och hans senare känslokyli i våldsfantasierna vilket jag får anledning att återkomma till.

Föregångarna i den refraktära traditionen blir för Myrdal Rousseau, Strindberg, Stendhal och Jules Vallès, författare som han menar på olika sätt skriver fram den underställdes rättmätiga hat mot överheten.⁸⁴ Det är föregångare som Myrdal väljer själv, och i vilken grad de verkligen kan sägas passa in på Myrdals beskrivning av den refraktära traditionen varierar. Cervin skriver att ”[d]en subgenre [till den självbiografiska traditionen] som enligt min åsikt är den mest intressanta för Myrdals författarskap är den som han själv, i anslutning till Jules Vallès, kallar den refraktära.”⁸⁵ Därmed godtar hon på ett sätt hans historieskrivning och använder begreppet på hans villkor. Det handlar inte om ”att beskriva en hel litterär tradition, utan att med några få typexempel ställa Myrdals barndomsskildringar in i ett litterärt sammanhang, tematiskt och stilistiskt”, som Cervin skriver.⁸⁶ Men ändå kan det bli problematiskt att använda sammanhang hämtade så att säga inifrån texten själv. Begreppet refraktär är intressantast just som förklaring till Myrdals egen syn på sitt skrivande.

De tematiska element som definierar den refraktära genren består alltså i bland annat angreppen på familjen, både som institution och som partikulär bakgrundsmiljö.⁸⁷

Berättarens sympatier ligger hela tiden hos barnet. Så är det inte i alla barndomsskildringar; skuld och skam är inte ovanliga känslor inför minnena av vad barnet en gång gjorde, och ibland finns där rentav spår av avsmak. Inte så hos Myrdal. Det är också en del av den refraktära traditionen att

83. ”Refraktär”, åtkomstdatum 22 januari 2014, <http://www.ne.se/sok?q=refrakt%C3%A4r>.

84. Cervin (1997), s. 272, 280.

85. Ibid., s. 254.

86. Ibid., s. 280.

87. Andra karaktäristiska drag i den refraktära litteraturen, med vilket jag nu avser några gemensamma drag i de av Myrdal utvalda föregångarna, är rebellens angrepp mot överheten (något som återkommer längre fram) vilket i Myrdals fall utgörs av den nya tidens radikala borgerlighet och inte av Strindbergs ”ängsliga småborgerlighet”, en omvändning av den klassiska rättegångstematiken där författaren nu i stället för att bedriva självrannsakan själv anklagar föräldrarna, samt förekomsten av tillflyktsorter där protagonisten för en kortare tid kan erfara vila och lugn. Särskilt rättegångstemat är tydligt i Myrdals böcker. På ett sätt är det inte tokigt att debatten i så hög grad kom att handla om anklagelseakten mot föräldrarna, för det är ett viktigt tema i böckerna. Men det är viktigt att ha i åtanke att detta handlar om protagonisten Jans anklagelse mot de fiktiva föräldrarna Alva och Gunnar, inte i första hand Jan Myrdals angrepp på Alva Myrdal och Gunnar Myrdal. Ibid., s. 490, 452, 382, 419.

oreserverat ställa sig på barnets sida. ”Den vuxne författaren erinrar sig på nytt de orättvisor barnet upplevde och de känslor barnet då erfor”, skriver Cervin.⁸⁸ Och barnets värld är orättvis. Den är som ett slags påhäng till den verkliga världen, de vuxnas värld; barnet önskar att världen vore oavhängig, fri, men så är långtifrån fallet. Barnet är ensamt i sin värld och önskar ofta så förbli.⁸⁹ Längtan efter frihet och frigörelse är ett genomgående drag i de refraktära barndomsskildringarna, och, som vi ska se, inte bara just i dem. Den refraktära barndomsskildringen, som Myrdal vill skriva sin text som, utnyttjar berättelsen om det goda men olyckliga barnet. Enligt Myrdal finns det ingen lycklig barndom, skriver Cervin; varje sådan är en lögn, medveten eller omedveten.⁹⁰ Det medvetna, genomskådande hos barnet har mycket gemensamt med den barndom Rousseau skriver om, men i motsats till Rousseau leder detta hos Myrdal till ett förkastande av lyckan. Barnet kan kanske fortfarande vara gott, men i varje fall inte lyckligt.⁹¹ Det är heller aldrig bilden av ett lyckligt barn man får ur texten. Här finns också paralleller till Myrdals reseskildring från Afghanistan, som studeras i nästa kapitel: där sätter han friheten högre än lyckan och skriver att ”det konformistiska senviktorianska samhälle vi nu lever i är knappast gott, i varje fall inte fritt”; samhället kan alltså vara gott utan att vara fritt, på samma sätt som barnet kan vara gott utan att vara lyckligt.⁹²

Den familj Jan gör uppror mot är alltså på många sätt den borgerliga familjen. Radikal, ja, men fortfarande borgerlig. På ett sätt är det svårare att, som Myrdal önskar, vara refraktär i en radikal tid. Familjen Myrdal representerar den nya tiden, den utopi som det spirande svenska folkhemmet gör anspråk på att vara; Alva och Gunnar är ideologer och ingenjörer i den nya statens tjänst, och de skapar på många sätt sitt vardagsliv utefter den nya tidens ideal.⁹³ Refraktären delar denna anda av uppror mot gamla, förlegade, borgerliga ideal, men samtidigt medför de nya reformprogrammen nya

88. Ibid., s. 381.

89. ”Det refraktära barnet är ett ensamt barn, utlämnat åt och upproriskt mot vuxenvärldens godtycke.” Ibid., s. 491.

90. Ibid., s. 457.

91. Ibid., s. 352.

92. Myrdal och Kessle (1980), s. 205.

93. Cervin (1997), s. 452. Detta är egenskaper de litterära figurerna Gunnar och Alva delar med de verkliga personerna Gunnar Myrdal och Alva Myrdal, och det är därför relativt oproblematiskt att här dra in referenser till en yttre verklighet. (Det rör sig om litterära figurer, även om texterna inte nödvändigtvis är romaner.) Se vidare till exempel Yvonne Hirdman, *Att lägga livet tillrätta : studier i svensk folkhemspolitik* (Stockholm: Carlsson, 1989), s. 98: ”Alva och Gunnar Myrdal var, helt rimligt, ’idealtyper’ för den svenska sociala ingenjörskonsten: intellektuella, radikala och ’moderna’”.

former av maktövertagande. Ingen utopi är perfekt för särskilt många fler än dess skapare. Utopin och dystopin skiljer sig åt i grad, inte i art; i varje perfekt värld finns det de som inte passar in, och det är när de utanförstående blir tillräckligt många (en majoritet, eller en tillräckligt stor minoritet) som utopin slår över i dystopi. Det är utopins totalitetsanspråk som leder in på vägen mot dystopin.⁹⁴ Få hade i dag velat leva i det samhälle som målas upp som idealt av Thomas More i *Utopia* (1516).⁹⁵ Även det svenska folkhemmet hade en mörk sida, gestaltad i till exempel tvångssteriliseringar och åsiktsregistrering. Historikern Yvonne Hirdman beskriver i sin studie av den svenska välfärdspolitikens framväxt, *Att lägga livet till rätta* (1989), hur i Alva Myrdals tankar kring trettioalets befolkningsutredning den "sociala lyckan" visserligen förutsätter den individuella lyckan, men är överordnad densamma.⁹⁶ Staten har alltså ett ansvar att kontrollera och övervaka medborgarna. Och de som stod utanför, de som inte passade in i det nya folkhemmets skötsamhetsideal, de fick bli ett "dem", de avvikande som fick definiera de välanpassades "vi".⁹⁷

Denna övergång från utopi till dystopi är något som även berörs av filosofen Isaiah Berlin. Han står bakom en inflytelserik teori där frihet omtalas i termer av positiv och negativ frihet: negativ frihet är att ingen annan har makt över en, positiv frihet är att vara sin egen herre, som han uttrycker det i *Two Concepts of Liberty* (1958).⁹⁸ Termerna negativ och positiv frihet kommer av att negativ frihet är frihet *från*, positiv frihet är frihet *att*. Att ingen annan äger makt över en innebär att man är fri från samtliga makter samtidigt: det rör sig inte bara om politisk makt, eller samhällets konventioner, utan lika mycket inre faktorer. Berlin hävdar att ett minimum av negativ frihet är nödvändig i varje tolkning av frihetsbegreppet. Den positiva friheten är en annan sak, man skulle kunna säga att den opererar längs en annan axel.⁹⁹ På ett sätt stämmer detta dock inte: skillnaden mellan positiv och negativ frihet kan verka handla enbart om semantik, i och med att den som ingen har makt

94. Sam J. Lundwall, *Utopia – Dystopia : nedslag i framtidens politiska historia* (Bromma: Delta, 1977), passim.

95. Thomas More, *Utopia*, 1516.

96. Hirdman (1989), s. 143.

97. Ibid., s. 229. "Man skapar ett 'vi' genom att skapa ett 'dem'." Här tas steriliseringarna upp som ett exempel.

98. Berlin (1966), s. 8, 16.

99. Det positiva frihetsbegreppet är också mer komplicerat och mångskiftande än det negativa; därför diskuteras det i större detalj här. Det visar sig att det är enklare att tala om frånvaron av yttre begränsningar än närvaron av möjligheter. Det går också igen i analyserna av det empiriska materialet: hinder uppträder oftare än utvägar.

över med nödvändighet verkar vara tvungen att äga makt över sig själv.¹⁰⁰ Men historiskt sett har utvecklingen lett till att det positiva frihetsbegreppet handlar mer om hur samhället påverkar individen och försöker skapa förutsättningar för ett bruk av friheten som allmänt uppfattas som gott. Det kan röra sig om att ordna skola för alla, socialhjälp, sjukvård med mera. I sin kärna består den positiva friheten ändå mest av allt av möjligheten att kunna börja, som filosofen Hannah Arendt förtydligar: endast den som är sin egen härskare kan påbörja någonting nytt, och hon spårar också begreppets innebörd till ett grekiskt verb, *αρχειν*, som kan betyda både härska och börja.¹⁰¹

Den positiva friheten är en mer politisk frihet, friheten att förverkliga den man egentligen är, menar Berlin. Den individuella friheten underordnas ett samhälle som vill mer frihet åt alla, men just därför riskerar att inskränka individens möjligheter. Människan blir ”delad mot sig själv”; förnuftet sätts i en överordnad position gentemot känslorna, och friheten tolkas om som en sorts lydnad, låt vara en lydnad under sig själv.¹⁰² Här ligger faran, för det positiva frihetsbegreppet hyser en hotande, mörk sida. Rationaliteten kan gå för långt. De styrande kan ta sig rätten att styra över dem som inte vet bättre, och det är vad som ligger till grund för snart sagt varje totalitär regim.¹⁰³ Detta anknyter i hög grad till Myrdals text; i övrigt återkommer Berlins resonemang på flera ställen i det följande. Det finns någonting i grunden av varje ”paternalistiskt” system som saknar respekt för individen. Detta insågs redan av 1800-talsliberalerna, som enligt Berlin påpekade hur positiv frihet riskerade att följa varje uns av negativ frihet.¹⁰⁴

[P]aternalism is despotic, not because it is more oppressive than naked, brutal, unenlightened tyranny, nor merely because it ignores the transcendental reason embodied in me, but because it is an insult to my conception of myself as a human being, determined to make my own life in accordance with my own (not necessarily rational or benevolent) purposes, and, above all, entitled to be recognized as such by others.¹⁰⁵

100. Berlin (1966), s. 16.

101. Hannah Arendt, *Between past and future : Six exercises in political thought* (London: Faber, 1961), s. 165–166.

102. Berlin (1966), s. 19.

103. Ibid., s. 35.

104. Ibid., s. 48.

105. Ibid., s. 42.

Och allra farligast, fortfarande enligt Berlin, är tanken på att det någonstans, vid någon tid, ska finnas en slutgiltig lösning.¹⁰⁶ Den på förnuftet baserade rationalismen, som kan yttra sig just i viljan att skapa ett rättvist och fritt samhälle för alla, medför alldeles tydligt en risk, som Berlin hävdar ligger till grund för många av de olyckor nittonhundratalet har präglats av. Och tillämpningen på ett välmenande svenskt folkhem är uppenbar. Liksom hur denna ingenjörsmässiga känslökyla, denna rationalism och brist på respekt för individuella avvikelser är något som präglar Jans uppväxtmiljö. Barn-uppfostran ses i det nya folkhemssverige enligt Hirdman som medlet för att fostra den nya människan.¹⁰⁷ Och Jan får symbolisera denna nya människa som de sociala ingenjörerna skapar.

Åter då till familjen och refraktären. Det är inte de radikala värderingarna som refraktären gör uppror emot, utan de borgerliga ideal som ligger där bakom. Alva och Gunnar har inte släppt ”högborgerlighetens statussymboler: underbetalda hembiträden, kaffe på sängen, distans till barn och tjänstefolk etc”, som Cervin sammanfattar det.¹⁰⁸ Refraktären föredrar det enkla och folkliga, vilket är ett annat sätt att säga att Myrdal vill tillskriva sig de attributen. Jag har redan nämnt Alvas motvilja mot kroppskontakt vilket även gäller kroppsligt arbete, till exempel att bearbeta en deg med händerna.¹⁰⁹ Men denna längtan efter enkelhet och folklighet har även en annan och mörkare sida än saknaden av medmänsklighet och värme. Den kan leda ut mot mindre civiliserade trakter än Sveriges där det lätt blir själva barbariet som hyllas, vapnens och våldets värld. Flera av Jans många fantasiscener är våldsamma, och handlar om till exempel franska revolutionen eller det pågående världskriget, vilket jag återkommer till. Själva civilisationen uppställs alltså av Myrdal som ett hinder mot den frihet han strävar efter. Detta knyter nära an till synen på våldet som en väg ut, ett sätt att förverkliga ett annat samhälle, vilket behandlas nedan och som återkommer i Myrdals *Resa i Afghanistan* i nästa kapitel.

Det är intressant hur familjen begränsar barnets frihet hos Myrdal och hur han drömmer om ensamhet, som vi ska se. Ulla Lundqvist skriver i sin avhandling om Astrid Lindgrens Pippi Långstrump-böcker att ett klassiskt grepp i barnböcker är det föräldralösa barnets längtan efter hem och föräld-

106. Ibid., s. 52.

107. Hirdman (1989), s. 219.

108. Cervin (1997), s. 452.

109. Ibid., s. 453.

rar.¹¹⁰ ”Pippi däremot är ensam och *fri*.”¹¹¹ Lindgren bryter alltså kraftfullt mot traditionen här. På det sättet ligger Myrdals framställning närmare ett avvikande exempel som *Pippi Långstrump* än den klassiska barnbokens ideal. Pippi-gestalten återkommer också i diskussionen av upprorsdrömmar nedan.

Jan gör ett försök att bryta sig ur familjens begränsningar, att ta sig loss, påtagligt, rent fysiskt. Det blir en utväg mot friheten men en som misslyckas. Han trivs ytterligt bra i USA och han planerar att stanna där, redan på båten från Sverige i början av *En annan värld*:

Och jag tänkte att när han såg fosterlandet försvinna sade han så högt och tydligt att man förvånat och nästan skräckslaget ryggat undan, lyft händerna och vänt ansiktena mot honom där han stod försjunken i mörka tankar vid relingen med stormen kammande hans hår:

– Nevermore!

Ty jag hade ju börjat läsa engelska också och tyckte att det var riktigt att säga detta på engelska för jag hade beslutat mig för att aldrig återvända till Sverige.¹¹²

Han vill ”resa bort för alltid och börja ett annat liv i en annan värld.”¹¹³ När familjen sedan av oklar anledning – det har något med kriget att göra men beskrivs aldrig tydligt i texten – ska återvända till Sverige ser Jan det som ett stort nederlag. ”En gång när jag var tolv på det trettonde och snart – om några veckor bara – skulle bli tretton på det fjortonde stod jag tidigt om morgonen vid relingen och väntade på att få se Manhattans skyline träda fram ur dimman långt därborta. Det var vår år 1940. Solen skulle gå upp bakom mig och allting hade tagit slut. Allting.”¹¹⁴ Han försöker få stanna trots att föräldrarna ska åka tillbaka, bo hos någon kamrats föräldrar, men det är naturligtvis en omöjlighet. Jan drar sig tillbaka från familjen, gestaltat genom hur han ligger och läser inlåst i sin hytt under större delen av överfarten, liksom av hur han försöker barrikadera dörren till ett hotellrum när föräldrarna vill ha med honom på en presskonferens vid återkomsten till Stockholm.¹¹⁵ Men det är hopplöst. Just genom att vara barn hotas barnets frihet. I vårt samhälle kan ett barn aldrig vara helt fritt, i och med att så många möjligheter och vägar är stängda för den som är omyndig.

110. Lundqvist (1979), s. 129.

111. Ibid., originalets kursiv.

112. Myrdal (1984), s. 14.

113. Ibid., s. 15.

114. Myrdal (1989), s. 9.

115. Ibid., s. 11, 78–83.

Friheten begränsas alltså på olika sätt hos Myrdal: av familjen som en plats för uppfostran och formande, av barndomens brist på självbestämmande. Men det går också att urskilja olika strategier och vägar som barnet prövar för att fly, även om utsikterna att lyckas ofta är små. Just flykt är ibland en användbar metafor: flykt från ett fängelse leder till frihet. Därigenom kan flykten ses som en del av ett svar på frihetens problematik, och det motivet återkommer även i följande kapitel. Jag ska nu peka på två sådana flyktvägar. En är omtolkningen av världen som fiktiv, överklig, kuliss. En annan är skapandet av fantasivärldar där barnet är hjälten. Båda vägarna bygger således på Jans fantasier, men på lite olika vis. Jag ägnar dem var sitt avsnitt.

Den falska världen

Omtolkningen av världen som överklig gestaltas i tre olika fantasikomplex: världen som kuliss, känslan av att redan vara död, och tanken på att tiden är en annan. Först då drömmen om världen som kuliss:

Han/jag vaknade inte mitt i natten i en fel tid. Det var i stället en dörr. En hemlig dörr som det inte var meningen jag skulle veta om. Ibland var det en tapetdörr i mitt rum. Med fingret följde han/jag mönstret i tapeten. Det var ett snirkligt mönster med stora blommor som öppnade sig. Då plötsligt gled den hemliga dörren upp. Utan att veta om det hade han/jag satt igång mekanismen. Den öppnade sig alldeles ljudlöst. Jag kunde först inte se någonting därbakom. Det var mörkt. Eller rättare sagt det var som om jag hade ljuset i ögonen och därför inte kunde se in genom den okända dörröppningen. När jag tog steget över den låga tröskeln och kom innanför förstod jag varför jag inte kunnat se. När jag nämligen kommit in och vände mig om kunde jag se att det jag alltid trott vara väggar i ett hus bara var målad väv. Jag hade kommit på andra sidan kulisserna. Det jag trott vara riktigt var teater. Huset var en scen. Man kunde komma bakom. [...]

I alla fall kom jag ut och kunde upptäcka att både huset och det jag trott vara verkligt och Alva och Gunnar och alla bara var teater. Därute var ett helt annat liv. Plötsligt ringde det och folk störtade till omklädningsrummen och tog sina masker och satte på sig sina kläder och gick in på scenen och var sina roller. Man kunde egentligen sätta på sig vilken mask man ville så länge man kände till replikerna. Om den som spelade Alva var sjuk kunde en annan rycka in i stället och lära sig från rollhäftet och sätta på sig Alvamask och Alvakläder och vara Alva i den föreställningen.

Det var bara jag som gått omkring och varit riktig för att jag inte vetat bättre.
Nu kunde någon annan vara Jan där i villan under det att jag fortsatte ut i världen.¹¹⁶

Det är en djupt gnostisk upplevelse som Myrdal redogör för här: vår värld är ond, skapad av en oduglig, småsint gud, och den verkliga världen finns någon annanstans. Varje människa känner sig säkert någon gång som en främling i sitt liv, som om vardagen skulle vara någon annans, men alla ser det inte som Jan. För honom blir det en flyktväg som kan skänka frihet och tröst. Om ingenting är verkligt spelar det ju ingen roll att Alva är kall och Gunnar sadistisk, att han inte får stanna i USA och att friheten på många sätt ännu är mycket långt borta. Hela denna idé, liksom egentligen alla utvägar som söker tröst i fantasin och överkligheten, återkommer i kapitel 4, där science fiction-historiernas ramar möjliggör en mer bokstavlig tolkning av motsvarande passager.

Kulissvärlden är alltså oviktig, allt är ”bara” teater, han hade ”bara” inte vetat bättre. Ändå är det Jan som har ”satt igång mekanismen”, det är han som upptäcker vägen ut, så den frihet som skymtar är grundad i individens agerande. All flykt är kopplad till individuell frihet men detta gör den kopplingen särskilt tydlig.

Den andra fantastiska omtolkningen av världen drar verklighetens överklighet och därmed påföljande oviktighet ett steg längre. Senvintern 1934, som sexåring, jumpar Jan på isflak i Karlbergskanalen, ensam, och han faller i:

Man kan säga att jag tar mig upp. Jag har ingen ispik och händerna glider över isen och jag får inget grepp. Men jag får grepp då isen är sörjig och jag kan rulla mig över iskanten och komma upp och gå hem. Jag kan få sådant tag att jag kan häva mig upp. Jag lägger mig också på rygg mot isen och sparkar flaken och skjuter mig upp och det finns många sätt att ta sig upp. [...]

Men man kan också säga att jag inte tog mig upp. Att jag inte kunde ta mig upp. Strömmen föste in mig under isen och sedan var jag borta.

Allting är mycket tydligt fram till dess jag skall upp ur vattnet. Man kan mena att det är alltför tydligt. Så detaljskarp är inte den riktiga verkligheten.

[...]

Men redan den våren började jag undra om jag inte drunknat. Om inte det hela var så tydligt och klart för att det var det sista jag mindes.

[...]

Kanske var det den våren jag på allvar upptäckte att här fanns en stor och trygg frihet.

116. Myrdal (1982), s. 149–51.

För om det kanske var så att det jag upplevde som ett nu bara var ett plötsligt framglidande flak i det utdragna ögonblick då tiden stelnade och jag dog för längesedan i vattnet utanför Kungsholmsstrand då var det ju inte något att bry sig om att Gunnar blev blodsprängdare och blodsprängdare i ögonen och skrek allt värre under det att Alva stod bredvid och kvittrade.¹¹⁷

Den överdrivna detaljskärpan, att ”det är alltför tydligt”, ”[s]å detaljskarp är inte verkligheten”, motsägs snarare av minnen på andra ställen i Myrdals trilogi som ofta är mycket detaljerade.¹¹⁸ Men det viktiga här är Jans upplevelse av det som sker sedan. Han går alltså i den tidiga tioårsåldern och undrar om han inte faktiskt är i dödsriket, eller är fast i ett enda evigt ögonblick innan allting tar slut. Det påminner mycket om en novell av Jorge Luis Borges, ”Det hemliga miraklet” (1944), där den dödsdömde författaren Jaromir Hladík inför exekutionspatrullen önskar sig tid att avsluta ett drama han arbetar på, och får det:

Den fysiska världen stannade upp.

Gevären riktades mot Hladík, men männen som skulle döda honom var orörliga. Sergeantens arm förevigade en ofullbordad rörelse. På en av gårdens stenplattor formade ett bi en orörlig skugga. [...] Han hade av Gud begärt ett helt år för att kunna avsluta sitt arbete: Guds allsmäktighet beviljade honom ett år. Gud gjorde för hans skull ett hemligt mirakel: det tyska blyet skulle döda honom på utsatt klockslag, men i hans hjärna skulle ett år förlöpa mellan befallningen och dess utförande.¹¹⁹

Det sista ögonblicket sträcks ut till ett år, och sedan tar allt slut; i tanken går tiden sakta när allting snart är över. Eller, på ett annat sätt, påminner det om fysikern Frank Tiplers kontroversiella ”Omega Point Theory”, enligt vissa mer en religiös övertygelse än en i egentlig mening vetenskaplig spekulation, en teori om att beräkningskapaciteten i ett sammanfallande universum till slut går mot oändligheten, så att tiden kan stanna och alla som en gång har levat kan leva igen, alla sagor kan bli sanna, alla händelser hända, allting hinner simuleras igen.¹²⁰ Tanken är alltså inte ny inom den spekulativa litteraturen

117. Ibid., s. 120–23.

118. Se till exempel ovanstående citat om bilutflykten tillsammans med Gunnar, Myrdal (1984), s. 236–37.

119. Jorge Luis Borges, ”Det hemliga miraklet”, i *Fiktioner*, övers. Sun Axelsson (2007), s. 144.

120. Frank J. Tipler m.fl., ”Closed Universes With Black Holes But No Event Horizons As a Solution to the Black Hole Information Problem”, *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* 379, nr 2 (01 augusti 2007): s. 629–40, doi:10.1111/j.1365-2966.2007.11895.x. Se även Peter

eller det spekulativa tänkandet. Men Myrdal tycks ta den på större allvar än de flesta.¹²¹

Den frihet allt detta erbjuder Jan är en mycket *existentiell* frihet. Smärtan upphör, ingenting är längre verkligt, ingenting blir viktigt. Det är friheten undan allt som annars är påtagligt, all vardag, alla krav och allt ansvar. Drömmens frihet, om man så vill, eller virtualitetens eller fiktionens: som att vara en karaktär i en roman eller en avatar i ett datorspel. Detta är också en av få platser i trilogin där Myrdal själv påpekar att han funnit friheten.¹²²

Den tredje fantasin, slutligen, handlar om tidens överklighet på ett annat sätt än den ovanstående. Kanske är den mindre långtgående än upplevelsen av att egentligen vara död, men den är nära sammankopplad med hela det som är specifikt för barndomsskildringen som genre: avståndet i tiden mellan nu och då.

Hela förra veckan levde jag inne i år 1928. I Sverige fanns då en Jan Myrdal som var ett år men här i New York fanns jag. Jag hade ställt om mig med hjälp av en evighetskalender. 1928 var ett skottår av samma slag som 1984 skulle bli eller 1792 hade varit. Då började den första dagen i årets första månad på en söndag. Sedan var det bara att ta den tiden. För sådana som levde i 1938 hade man till exempel lyssnat på Världarnas Krig en söndagkväll och för oss i 1928 var det en torsdagkväll. Månen kom olika också. Så istället för att skriva Thursday November 3 1938 på papperet jag lämnat in till Mr. Francis hade jag skrivit rätt datum för mig i min tid: Saturday November 3 1928.

Nilson, *Rymdljus : en bok om katastrofer och underverk* (Stockholm: Norstedt, 1992), s. 145: "Detta är inte vetenskap, men Tiplers idéer ger kanske en förmak av datorålderns religioner, sådana de kan gestalta sig en gång när vår tids kyrkor är döda". Nilson refererar naturligtvis till en tidigare text av Tipler där en version av teorin framläggs.

121. Jag kan inte låta bli att undra över vad som hade skett om detta drag hade fått dominera Jan Myrdals författarskap, om den spekulativa fantasin fått vinna över det politiska patoset. Kanske hade vi då i dag skrivit avhandlingar om *science fiction-författaren* Jan Myrdal.

122. Ordet frihet förekommer fem gånger i barndomsserien. Två av dem är i samband med drunkningsincidenten. Sedan nämns det en gång när Jans farbror Folke är "orolig för att han skulle bli sämre och bli intagen och komma på långvård och förlora sin frihet" (Myrdal (1982), s. 21), en gång när föräldrarnas belöningssystem ger Jan friheten att välja att låta bli att bädda sängen men i gengäld få minskad veckopeng (Myrdal (1984), s. 210), och en gång om möjligheten att ströva omkring på båten som för Jan och föräldrarna tillbaka till Sverige från USA (Myrdal (1984), s. 62). Dessutom "skriver [man] i New York Times att det nu är skymning för friheten i Europa" när Hitler tågat in i Prag (Myrdal (1984), s. 243). Av detta kan utläsas att friheten inte är något explicit tema för Myrdal i böckerna. Däremot implicit, som jag visar. Denna undersökning är enkel att genomföra eftersom många av Myrdals skrifter finns digitaliserade i Projekt Runeberg. Jag har däremot inte gjort samma sak för övriga texter jag studerar, helt enkelt för att så lite annat lätt går att få tag på i digital form. Se "Myrdal, Jan (Nordic Authors)", åtkomstdatum 28 april 2015, <http://runeberg.org/authors/myrdalja.html>.

Det var ett experiment egentligen. Om man vaknar mitt i natten och det är alldeles mörkt i rummet, hur skall man då veta i vilken tid man vaknat? Det kan ju vara så att man inte alls vaknar utan drömmer att man vaknar. Hur skall man veta det? Man kan säga sig att man vet vad som hände i går. Men man kan också ha drömt det som man tror hände i går. Man kan då säga sig att man minns gårdagen bättre än drömmen. Men om man tänker noga efter minns man inte gårdagen särskilt bra. Man minns bitar. Så sätter man ihop bitarna. Man gör en gårdag på det sättet. Om jag talar med Karna om saker som hänt i går minns hon en annan gårdag. Vi kanske inte fanns i samma gårdag i går? Det är kanske drömmen man minns.

[...]

Alla människor drömmer hela tiden. De kanske också kastas kring i olika tider och olika världar hela tiden. Inför sig själva låtsas de då varje dag att just den tiden och den världen är den riktiga och att allt annat är dröm. De håller dörrarna stängda för att inte veta. Vaknar upp – eller drömmer – i ett sammanhang och tror sig då ha dess minnen och när det blir natt i den världen finns de i en annan som de då tror är den riktiga de alltid funnits i och går därifrån in i en tredje och det som är deras verkliga själv blir bara olika suddiga drömbilder. Det de tror vara tid hittar de i var tid de vaknar i. Det finns alltså inget bevis möjligt för att man inte egentligen funnits i en annan värld ur vilken man vaknat upp in i denna eller att man nu sover i en dröm i en annan tid.¹²³

Avsnittet handlar om hur Jan döljer det här för skolpsykologen. Ingen får nå in i hans inre världar. Från Alvas psykologiböcker har han också snappat upp hur han ska göra, vad de är ute efter. Om spelreglerna är han ytterst medveten.

Barnet Jan förflyttar sig in i det förflutna, han lever tio år tidigare men samtidigt i nutiden. Det är den elvaårige Jan som lever 1928, inte ettåringen som då fanns; eller, kanske är det snarare 1928 som så att säga har flutit upp och ersatt nutiden för Jan, blivit just hans personliga omgivning. Författaren som skriver en barndomsskildring rör sig i tiden på ett annat sätt genom att han eller hon förflyttar sig till barnets tid och lever sig in i den, då, med barnets ögon. ”Man gör en gårdag på det sättet”: citatet vittnar om hur nära författarens skapande detta förändrade tidsmedvetande ligger, hur mycket av kreativitet det omfattar. Men det är också ett slags flykt: en flykt in i en själv eller ens eget förflutna. Där väntar ensamhetens frihet, för ingen annan finns där, man får världen för sig själv, inte olik tankeleken om att redan vara död.

Myrdal antyder att drömmen på ett sätt är lika verklig som gårdagen, att man aldrig egentligen kan veta vad som är verkligt i ens minnen. Minnet och drömmen blir ett: ”Det är kanske drömmen man minns.” Och när gårdagen

¹²³. Myrdal (1984), s. 221–24.

som var verklig i går blir flyktig och drömlig tappar verkligheten mycket av sin solida känsla av stabilitet, precis som om den vore en scen med en kuliss som man kan titta bakom, bara man vet hur.

Alla dessa fantasier bär ett tydligt drag av science fiction, en djup känsla av att verkligheten är främmande.¹²⁴ I samband med ovanstående citat om att gå bakom kulisserna påpekar Myrdal detta själv. Han skriver att han ”hade lite svårt att förklara hur man kunde komma bakom och innanför samtidigt som man kunde gå runt omkring det man kunde komma in bakom. Riktigt hur det kunde göras visste jag inte. (Det var först senare i New York när jag var elva tolv år och börjat läsa science fiction jag löste det med fjärde dimensionen och sådant; men då var fantasin annorlunda.)”¹²⁵ Det fantastiska svävar hela tiden i utkanten av texten, och jag återkommer till detta i Myrdalavsnittets sammanfattning.

Dagdrömmar och fantasivärldar

Detta har varit tre exempel på hur Myrdal omtolkar verkligheten som fiktiv för att finna en sorts frihet bakom kulisserna, i dödsriket och i det förflutna: i drömmen är ingenting längre lika viktigt. Den andra stora strategin är snarlik, men i stället för att omtolka verkligheten som fiktiv skapar Myrdal nu fantasivärldar där hans dagdrömmar kan utspela sig. Det är inget som har uppkommit i tioårsåldern utan det har funnits där hela tiden, skriver han, vilket visas av en passage om hur Jan som femåring framkallar bilden av ett sjörövaransikte och skräms av hur levande det verkar.¹²⁶ Men efterhand tycks han alltmer få förmågan att gå in i fantasivärldarna och kanske stanna där. I *Tolv på det trettonde* skapar han en god lärare, en fadersgestalt som vandrar omkring i den amerikanska skolans väldiga bibliotek och sprider sin visdom om mångahanda ting. Denne Mr Flourens uppmuntrar Jan att själv finna kunskapen och att alltid misstro vad man läser:

Jag såg honom framför mig. Mr. Flourens var gammal, mer än femtio, kanske sextio fyllda och flintskallig med stor mage och en guldkedja tvärs över västen sådan som farfar hade haft. [...] Och han vore annorlunda än alla de andra lärarna också för att han inte alls brydde sig om när någon sade att han inte förstod. [...]

– De omnibus dubitandum! sade han och knackade mig med knogarna i huvudet.

Håll det i minnet.

¹²⁴ Jag återkommer till detta i kapitel 4, där verklighetens fundamentala överklighet är ett viktigt motiv i science fiction-historierna och där dessa tankelekar blir till sanning.

¹²⁵ Myrdal (1982), s. 150.

¹²⁶ Ibid., s. 12.

Men kanske sade han i stället:

– Doubt everything at least once. Även påståendet att två och två är fyra.¹²⁷

Först kan man tro att det bara är en excentrisk lärare på skolan som Jan beskriver. Men användningen av "vore", liksom det avslutande "kanske", visar att han bara är en fantasi. Läraren fungerar som en god motpol till den onda vuxenvärld som Jan försöker undkomma. Det är en person som respekterar Jan för den han är, en person som förkroppsligar ett vetenskapligt förhållningssätt till världen och utgör ett sällsynt exempel på hur överheten kan stå för inspiration och inte enbart förtryck.

I allmänhet är Jans behållning av fantasierna enligt Cervin främst själva upptäckandet: "Jag kunde ju då lika gärna tända och släcka solar och vara allsmäktig men det gav ingen intressant fantasi. Intressant var däremot att upptäcka och förvånas", skriver han.¹²⁸ "Den andra världen" syftar enligt Cervin inte bara på USA, eller puberteten, utan minst lika mycket på Jans inre värld, full av fantasier och läsning och drömmande, och det kan jag instämma i; fantasin är så viktig för Jan.¹²⁹ Skaparlusta är en sak, men fantasins funktion är som jag ser det något mer än bara njutning: att finna utvägar, reservat för friheten i en ofri tillvaro.

Emellertid försvagas drömbilderna efterhand, "förmågan att förflytta sig till fantasivärlden börjar förtvina", som Cervin sammanfattar det.¹³⁰ I slutet av *Tolv på det trettonde* tar allt återigen slut: "[...] jag drömmer kanske [...]" Men så var det inte. Det visste jag ju. Så var det inte. Det var det här som var på riktigt. There is no hidingplace.¹³¹ Så ser Jan på den svenska vardagen. Bilderna *stelnar*.¹³²

Runt mig var nu som en gallerbur av stål. Och det fanns inga riktiga färger längre. Allt var helt livlöst stilla och som vanligt. Där nere kacklade kvinnohönsen. Farmor hällde upp mer saft. Hon menade väl. Men hon förstod ingenting och kunde aldrig förstå någonting. [...]

127. Myrdal (1989), s. 20–22.

128. Cervin (1997), s. 548; Myrdal (1982), s. 149.

129. Cervin (1997), s. 549.

130. Ibid., s. 581.

131. Myrdal (1989), s. 221–22.

132. Observera att "stelna" är samma ordval som Myrdal använder om tiden i de sista ögonblicken i den ovan skildrade fantasin om att ha drunknat. De fasta, mycket tydliga minnesbilderna, som stelnad tid, vilka berättaren med yttersta svårighet kan sätta i dallring, är ett återkommande tema i ett antal romaner av Lars Gustafsson, däribland *Familjefesten* (Stockholm: Bonnier, 1975); här finns, tror jag, ämne för ytterligare studier.

Jag försökte åter en gång flytta bilden framför mig men den hade fastnat och nu blivit alldeles stel och orörlig. Jag kunde inte ändra någonting i den och hur jag än spände till med ögonen fortsatte kackelkvinnorna att trippa omkring. Marieborg var en grå kvävande slöja kring mig. Tiden hade slagit igen kring mig. Och jag kommer inte ut ur den. Jag hade fastnat i Sverige. Fastnat för alltid.

– Jag kommer aldrig ur detta. Det finns ingen väg tillbaka.

Och nu grät jag där jag satt, fast jag grät med öppna torra ögon ty att jag grät det fick ingen märka och det skulle ingen, aldrig någonsin någon få veta.¹³³

Bilderna försvagas, men ändå är deras funktion som flyktväg mycket viktig i texten.

Den sista av de utvägar som jag beskriver här är våldets, maktfantasier-nas. Det blir fantasivärldarnas sista chans, på samma sätt som våld är den sista tänkbara utvägen i mången konflikt. Våldets och revolutionens väg är en väg som Myrdal också vill se som refraktärens, i och med ”misstron och hatet mot de överordnade”, som Cervin skriver.¹³⁴ Det är inte en utväg som är öppen för tolvåringen men han önskar den vore det. Det är det utopiska stråket som återkommer, gestaltat i en värld där äventyr ännu är möjliga. För övrigt är det en dröm som Myrdal bär med sig in i vuxenårens reslust, som vi ska se i nästa kapitel. Fantasivärldarna som Jan skapar blir ett redskap även här i den sista utvägen, ofta med ursprung i en värld av våldsfantasier och äventyrsromantik med motiv från det pågående världskriget:

Han viftar och vi reser oss motvilligt och springer hukande för att inte träffas av kulorna som viner förbi. Vi kastar oss sedan ned igen och märker att tyskarna nu börjat skjuta in sig på oss med sina granatkastare. Jag hör det dova ljudet av krevaderna helt nära. Det sprutar grus och sand över mig. Jag tar fram spaden och gräver en skyddsgrop. Någonting kommer nedrullande över kanten som en lerig potatissäck. Det är sergeanten. Han är redan död.

[---]

Om vi stannar kvar här kommer tyskarna att göra slut på oss. Deras granater slår ned helt nära. Om vi försöker ta oss tillbaka till våra egna linjer igen kommer vi att skjutas som desertörer så som de redan skjutit Jones och Smith och Theobald och Rosenthal och Mr. Francis. Stabsofficerarna kommer att resa sig från lunchbordet. Tömma vinglasen. Rapa lite. Döma oss till döden för feghet. Låta skjuta oss bakom ladan. Jag ställer mig upp på knä i lervällingen under det granaterna tjuger förbi mig och

133. Myrdal (1989), s. 235–37.

134. Cervin (1997), s. 573.

viftar med armen över huvudet.

– Jag tar befälet, ropar jag. Framåt!¹³⁵

För det mesta är Jan någon sorts hjälte i kamp med en förtryckande överhet. I en recension av *Tolv på det trettonde* problematiseras detta av Karl Vennberg; hatet mot föräldrarna ”snuddar ibland vid det patologiska”, och patologiska tycker han också att de ”bloddrypande dagdrömmarna” är.¹³⁶ ”Möjligen kan den bidra till att förklara en dragning till diktatorer av Pol Pots typ längre fram i livet”, fortsätter Vennberg, och sätter därmed ett slags likhetstecken mellan huvudperson-berättare och författare.¹³⁷ Cervin menar att detta i stället ska ses som en del i den refraktära situationen, att barnet alltid ställer sig på upprorsmännens sida och inte förtryckarens; hos Stendhal, en av de författare Myrdal vill se som sina refraktära föregångare, i hans *Henri Brulards liv*, ställs vilden mot civilisationen; detta är en parallell till det mer nutida motsatsparet refraktär – borgare, och utgör en övergång från det refraktära till Myrdals bejakande av vilden och hans tankemiljö, menar hon.¹³⁸ Det må vara sant som Cervin säger. Men nästan varje lyckat uppror följs till sist av diktatur, och steget från de goda gevären till de onda är mycket kort.

Anders Ehnmark har i tre snillrika böcker, samlade i *Tre essäer om befrielse och frihet* (1994), utrett kopplingen mellan frigörelseprocessen och det som kommer sedan.¹³⁹ Den centrala frågan är för Ehnmark huruvida befrielse verkligen leder till frihet.¹⁴⁰ Ofta, ser han, slår det om, så att befrielse leder till inget annat än ett nytt förtryck, och anledningen är att befrielse och frihet är helt olika politiska problem: det ena, befrielsen, kräver en maktsamling så att fordom maktlösa grupper kan greppa makten, medan det andra, friheten, kräver en försvagning av makten.¹⁴¹ Den som uppträder som befriare måste alltså vid en seger ge ifrån sig makten för att friheten ska kunna förverkli-

135. Myrdal (1989), s. 136–38. Hela fantasiscenen är avsevärt längre.

136. Karl Vennberg, ”Lika självsäker som mor och far”, *Expressen*, 18 september 1989.

137. Vennberg relaterar barnets minnen mot författarens redogörelser, och problematiserar därmed förhållandet mellan fiktion och verklighet, men den biografiska läsarten dominerar recensionen, något som ofta gällde recensionerna av *Barndom* men mindre sällan *Tolv på det trettonde*. Se vidare Cervin (1997), s. 216.

138. *Ibid.*, s. 560, 283.

139. Böckerna är *Maktens hemligheter : en essä om Machiavelli* (Stockholm: Norstedt, 1986), *Slottet : en essä om Alexis de Tocqueville* (Stockholm: Norstedt, 1990), och *Resan till Kilimanjaro : en essä om Afrika efter befrielsen* (Stockholm: Norstedt, 1993), om ett återbesök i Afrika. I samlingen behålls originalens sidnummer varför det är otympligt att referera till den; jag nämner den mest för att illustrera att böckerna kan läsas som delar av en helhet.

140. Ehnmark (1986), s. 194.

141. *Ibid.*, s. 195.

gas, och genom historien har vi sett många exempel på att det mycket sällan sker.¹⁴² Ehnmark tillgriper Machiavellis språkbruk och talar om att det krävs en ”god man” för att upprätta ett fritt styrelsesätt men en ”ond man” för att erövra den makt som krävs; och den onda mannen visar sig sällan villig att avstå från makten, eller för den delen själv bli god.¹⁴³

Det här är kärnan i resonemanget, den stora svårigheten för varje befrielseprojekt. Socialister har alltid trott att friheten kommer av sig själv när väl befrielsen genomförts, skriver Ehnmark: här anas ekon av den mörka sidan av det svenska folkhemsprojektets reformativa makt som jag tidigare berört i samband med Myrdals uppror mot socialdemokratins utopier.¹⁴⁴ När det finns jämlikhet, eller när ett samhälle i någon mån tror sig ha denna egenkap – Frankrike efter revolutionen, folkhemmets Sverige – då gäller det att välja vägen som leder mot frihet, inte mot slaveri eller misär. Man får aldrig låta den negativa friheten dö offerdöden på den positiva frihetens altare, för att återgå till Berlins begrepp. Friheten är ingen självklar följd av befrielsen och jämlikheten, den är något man måste kämpa för.¹⁴⁵ Ehnmarks slutord i boken om Machiavelli går ut på att friheten är möjlig i ”gläntor i historien, då krafterna ligger i balans”, inte stunder av frid (”eftersom friden är förtryckets tillstånd”), där staten hänger ihop men är tillräckligt hotad ”för att den ska tvingas vara tolerant.”¹⁴⁶

Detta har i hög grad bäring för Jans våldsfantasier. Den goda sidan av upproret, refraktärens kamp mot förtrycket, som Cervin vill läsa in i Myrdals skildringar, må kunna tolkas som just gott, men icke desto mindre leda till nytt förtryck; befrielse är ingen garanti för frihet. Myrdals ”dragning till diktatorer av Pol Pots typ längre fram i livet” är inte direkt relevant för tolkningen av just hans barndomsskildringar, eftersom det rör sig alltför långt mot en rent biografisk läsning.¹⁴⁷ Men en passage från Myrdals *Resa i Afghanistan*, som jag berört ovan och som diskuteras utförligt i nästa kapitel, visar ett tydligt ställningstagande för barbariet framför civilisationen:

Barbariet är gott. Vare sig man möter det som Iliaden, sagorna eller modern afghansk historia upplever man dess frihet. Det var blodigt, brutalt och hårt, dock mänskligt.

142. Ibid., s. 197.

143. Ibid., s. 200.

144. Ibid., s. 207.

145. Ehnmark (1990), s. 44.

146. Ehnmark (1986), s. 209.

147. Vad jag är ute efter är inte frihetsbegreppet hos personen Jan Myrdal, utan hur det gestaltas och diskuteras i hans barndomsskildringar; studieobjektet är texterna, inte personen.

Kastsamhället, feodalsamhället, det konformistiska senviktorianska samhälle vi nu lever i är knappast gott, i varje fall inte fritt.¹⁴⁸

Lite av detta kan säkert tillskrivas *det utopiska*, en ljusare äventyrsdröm, ett slags pojaktig frihetslängtan som väl var en anledning till att resan för Myrdal till slut bar iväg mot Afghanistan i en gammal personbil. Men det är fullkomligt klart att det i barnets refraktära uppror mot uppväxtmiljön också rymmer en viss trängtan efter barbariets och våldets och äventyrsromanernas värld.

Här vill jag också ta tillfället att återkomma till Pippi Långstrump. Lundqvist framhåller hur Pippi kan tjäna som positiv gestaltning av de maktfantasier som inte är ovanliga hos barn.¹⁴⁹ Pippi har makt, fysisk makt i form av sin väldiga styrka och ekonomisk makt i form av sina guldpengar, men hon missbrukar den inte; hennes uppror blir en ljusare version av det Jan drömer om. Men kanske är hennes frihet inte verklig. Hon bryter egentligen inte mot ramarna, och själv gör hon aldrig uppror mot systemet eftersom hon står utanför och i den bemärkelsen redan är fri, skriver Anders Johansson.¹⁵⁰ Hennes roll blir, som Lundqvist skriver, ”äventyret och sagan”; drömmen om en tillflyktsort i en hård verklighet.¹⁵¹ Den unge Jan, i Myrdals text, får skapa sådana drömmar på egen hand.

Sammanfattning

Vad kan då sammanfattningsvis sägas om frihetstemat, hur friheten hotas och om vilka vägar som leder mot friheten i Myrdals barndomsserie? *Hoten* består till att börja med av föräldrarnas kränkande behandling av barnet: Alvas sätt att kallt betrakta Jan som ett psykologiskt analysobjekt och Gunnars sadistiska mobbning. Detta blir särskilt allvarligt genom att barnet inte kan bryta sig ut ur familjen: ett barn har alltid begränsad rörelsefrihet och begränsade möjligheter att forma sitt eget liv. Som *utvägar* tillgriper Jan två olika sorters fantasier. Den första handlar om omtolkningen av världen som överklig: att världen blott är en kuliss och verkligheten finns någon annanstans, eller att allt han upplever i själva verket bara är hans fantasier sekunderna innan han drunknar under isen i Karlbergskanalen. Den andra är dagdrömmarna, skapandet av fantasivärldar där Jan har kontroll och Jan är hjälten; det kan sedan handla om en vis och förstående lärargestalt eller, som en sista utväg,

148. Myrdal och Kessle (1980), s. 205.

149. Lundqvist (1979), s. 141.

150. Johansson (2003), s. 166–67.

151. Lundqvist (1979), s. 138, 140.

våldsfantasier inspirerade av pojkböcker eller det pågående världskriget.

När det gäller innebörden av frihetsbegreppet handlar det till att börja med om friheten i att göra uppror. Det har sin grund i den refraktära traditionen som Myrdal vill skriva in sig i, i dess brott mot alla förtryckande normer. Myrdal ställer sig synbarligen på de svagas sida, här gestaltat genom barnets möte med en oförstående vuxenvärld där det aldrig är barnet som det är fel på. Varje individ ska få bli fri, varje förtryckare ska störtas. Det är en mycket individualistisk syn på frihet som uppträder här. Jan är ensam i familjen; visserligen har han två systrar, men de är betydligt yngre, och de passar också bättre in i föräldrars bild av den perfekta familjen än Jan. Vid presskonferensen då familjen återvänt till Sverige från USA, och Myrdal reflekterar över hur föräldrarna har en ”beprovad och psykologiskt vetenskaplig och graderad straffskala för barnen”, skriver han att ”Kaj var för liten för att straffas, hon talade ju inte rent ännu och var därför oförståndig och Sissela behövde ju inte straffas; hon var så riktigt förståndig, som Gunnar menade.”¹⁵² Och det är som den ensamme hjälten i sin historia han ska nå sin frihet, något som går igen i de ovan citerade fantasiepisoderna.

Just i fantasivärldarna är det också klart hur Myrdals frihetsbegrepp i dessa texter blir något som gärna låter sig erövrats med geväret i hand. Frånvarande i hans skildring är ett bejakande av klassiska värden som demokrati, rösträtt och yttrandefrihet. Hos Myrdal består friheten i frihet *från* förtryck och övergrepp. Att säkerställa att alla människor har samma möjligheter när friheten väl har uppnåtts är inget som texten framhåller som speciellt viktigt. Möjligheten att bli fri, ja, att inte ha någon herre, men inte att bli fri från det överhetens förmynderi och den överdrivna rationalismen som detta ofta kan leda till. (Folkhemmets utopi sedd som en dystopi, som figurerar som en sorts kuliss till delar av Myrdals text, är däremot ett tydligt exempel på en alltför långt driven rationalism, men det är en annan sak.) Till viss del handlar detta om genrevillkor, vilket jag återkommer till i avslutningskapitlet. Barndomsskildringen är fundamentalt en *individualistisk* genre: barnet står i centrum och det är dess upplevelser som är fokus för handlingen, inte omvärlden. Det blir en förklaring till textens bejakande av våld och uppror framför exempelvis demokrati eller mänskliga rättigheter. Barnets roll som rebell hör kanske mer hemma i en dröm än i verkligheten. Om vi jämför med barnböcker skriver Ulla Lundqvist att ”det är bara Pippi som kan leva oberoende och fritt, vanliga barn kan inte och skulle kanske inte heller vilja, när

152. Myrdal (1989), s. 80.

allt kommer omkring. Det fria livet förblir en dröm.”¹⁵³ Men åtminstone som dröm är denna längtan efter frihet och uppror något som hör till barndomen.

Så friheten är inte bara ljus, den har även sina mörka sidor. Det viktiga som vi ser i Myrdals text är att varje individ är ensam och fri, har makten att bryta sig loss på sina egna villkor. Vem som kanske inte känner sig fri i en sådan utopi förbigås med tystnad. Kanske står Myrdal ändå inte så tydligt på den svages sida; det är inte den svagaste som kan försvara sin frihet med gevär. Befrielsen får företrädare framför friheten, för att använda Ehnmarks termer. Intressant är att denna mörkare sida hos Isaiah Berlin är starkt kopplad till just det *positiva* frihetsbegreppet, till hur makten tror sig veta vad som är gott för undersåtarna och vad som gör dem fria.¹⁵⁴ Hos Myrdal är det snarare det negativa frihetsbegreppet som drivs till sin spets i och med individen som så att säga *går för långt* i sin kamp mot överheten. Ofta är det ett politiskt frihetsbegrepp som uppträder, men ett individuellt sådant. Det handlar om individens frigörelse i ett politiskt system, (ännu) inte förvandlingen av det politiska systemet som sådant.

Myrdals barndomstrilogi skulle emellertid gå att läsa på ett annat sätt: som en allegori över förtryck och frigörelse. Föräldrarna får då representera makthavarna, det radikala socialdemokratiska hemmet och familjen får representera det västerländska samhället, och barnets uppror tolkas som rebellens i berättarens ögon rättmätiga kamp för frihet och självbestämmande. Det personliga tolkas politiskt på ett annorlunda sätt, den politiska dimensionen av frihetsbegreppet blir tydligare. Men det är inte den läsningen jag gör här.

”DEN OKRÄNKBARA INRE FRIHETEN” – SUN AXELSSON

Precis som Jan Myrdal reflekterar Sun Axelsson (1935–2011) själv mycket kring det självbiografiska skrivandet i sin barndomsskildring *Drömmen om ett liv* (1978).¹⁵⁵ Axelsson var författare och journalist, och som så många andra här nämnda författare en del av femtiotalets litterära liv i Stockholm vilket hon också beskrev i ett antal självbiografiska texter. Hon skrev också flera reseskildringar varav vi ska studera en i nästa kapitel. *Drömmen om ett liv* är även den en del av en självbiografisk trilogi, men till skillnad från Myrdal är det bara den första delen som behandlar barndomen; de båda följande, *Honungsvargar* (1984) och *Nattens årstid* (1989) behandlar den tidiga tjugo-

153. Lundqvist (1979), s. 140.

154. Berlin (1966), s. 42.

155. Axelsson (1978).

årsåldern.¹⁵⁶ *Nattens årstid* ges också av författaren undertiteln ”autofiktiv roman” vilket gör att den ytterligare skiljer sig från de texter jag behandlar i detta kapitel. Det är alltså *Drömmen om ett liv* jag ägnar mig åt här.

Boken spänner över barndomen ungefär fram till studentexamen och täcker därmed en längre tidsperiod än Myrdals trilogi. Det leder till en annan typ av berättare, andra perspektiv och annat material som behandlas. Där Myrdal i självreflekterande passager intresserar sig för förhållandet mellan texten och verkligheten, i och med att han skriver fram sin egen sanning i medvetenhet om hur den allmänna debatten kommer att ta emot hans kritik av föräldrarna, riktar Axelsson in sig på den klassiska självbiografiska traditionen och specifikt det kvinnliga skrivandets plats i denna. Det är också något forskningen har intresserat sig för. Margareta Fahlgren har i sin studie av den kvinnliga självbiografien, *Det underordnade jaget*, drivit tesen att det finns ett speciellt kvinnligt självbiografiskt skrivande som har ignorerats av självbiografiforskningen, att ”många kvinnliga livsskildringar inte kan räknas som självbiografier, därför att de sällan ger en jagbild som byggts upp genom en tolkning av de händelser som beskrivs”.¹⁵⁷ Kvinnliga författare tenderar att förminska jaget. Och detta leder till att kvinnliga självbiografier har ignorerats av självbiografiforskningen. Fahlgrens studie är ett försök att rätta till det. Problemet är att inställningen riskerar att förstärka skillnaderna mellan könen och bortse från större likheter, tematiska eller stilistiska. Cristine Sarrimo vänder sig emot detta i sin avhandling *När det personliga blev politiskt* (2000): ”Varför är det nödvändigt att tillskriva en rad olika författarskap ett gemensamt reaktionsmönster och en gemensam underordning, som dessutom skulle avspeglas i deras publicerade verk? Det blir förklarligt, men inte tillfredsställande som metod, om syftet är politiskt.”¹⁵⁸ Man kanske hittar underordningen just för att man letar efter den, menar hon.¹⁵⁹ Det är heller inte oproblematiskt att tala om en ”kvinnolitteratur”, skriver Sarrimo, och 1970-talets bekännelseroman ser hon till exempel som närmare besläktad med tidens övriga vurm för dokumentarism än som något strikt kvinnligt: ”Det är riktigt att relatera genren till dokumentarismen, något som flera kritiker och litteraturhistoriker har gjort. Men det är omöjligt att särskilja bekännelseromanen från rapportboken genom att ställa ett innehållsmässigt

156. Sun Axelsson, *Honungsvargar* (Stockholm: Bonnier, 1984); Sun Axelsson, *Nattens årstid* (Stockholm: Bonnier, 1989).

157. Fahlgren (1987), s. 16.

158. Cristine Sarrimo, *När det personliga blev politiskt : 1970-talets kvinnliga bekännelse och självbiografi* (Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 2000), s. 68.

159. Ibid., s. 74.

kriterium, i detta fallet det lilla privata, underförstått autentiska känslolivet, emot det stora samhälleliga livet.”¹⁶⁰

Oavsett om man håller med Sarrimo eller inte när hon kritiserar Fahlgren för att hon vill göra undersökningen politiskt relevant genom att studera det särskilt kvinnliga sättet att skriva om sitt liv, är det tydligt att Sun Axelssons självbiografier inte är några typiska exempel på speciellt kvinnligt skrivande.¹⁶¹ ”Det uttalade löftet som Axelsson ger om att söka det djupast personliga har hon gemensamt med flera författare vars strävan är att beröra och söka sig själv och samtidigt beröra sina läsare”, skriver Sarrimo.¹⁶² Axelsson skiljer sig också från den typiska ”bekännelselitteraturen” med Sarrimos ord ”estetiskt men även kvalitativt”; hon behandlades också betydligt mer positivt av kritikerkåren.¹⁶³ Och hon såg själv på sitt skrivande som något annat:

Nu har man hittat ett namn på böcker som den här: ”Bekännelselitteratur”, heter det om de är skrivna av kvinnor. Jag tycker det låter för djävligt, även om man kan kalla det så. Men man kan också kalla det för något annat. Nu får det hela en kvalmig religiös prägel. Män har genom tiderna skrivit böcker om sig själva, men då heter det rätt och slätt ”självbiografi”, eller att boken har en ”självbiografisk prägel”, beroende på hur väl eller illa han har kamouflerat det han ville och behövde ta itu med: sig själv. De flesta författare jag känner till har skrivit sådana här böcker. [...] Just som jag äntligen kommit mig för med att skriva den här boken [...] ja, just då har redan många, som haft samma behov, oförskyllt klämts in i ”bekännelselitteraturens” trånga biktstol. [...] Samma böcker av manliga författare skulle ha kallats något annat, något stramare, som öppnar vidare och väsentligare världsperspektiv.¹⁶⁴

Visserligen syftar ”böcker som den här” på ”bekännelselitteratur”, men jag ser ändå detta avståndstagande från hela ’genren’ som en medvetenhet om den egna textens egenart. Samtidigt som Axelsson vill förena ”bekännelselitteraturen” med självbiografierna eller det allmänmänskliga lyfts hennes egen text till en annan nivå just för att hon inkluderar ett sådant resonemang.¹⁶⁵ Det återfinns alltså i själva texten, inte i något förord eller efterord.

160. Ibid., s. 61.

161. Ibid., s. 68.

162. Ibid., s. 138.

163. Ibid., s. 93.

164. Axelsson (1978), s. 215.

165. Utifrån resonemanget i det här avsnittet har jag valt att inte göra någon tydlig åtskillnad mellan författaren-berättaren Sun Axelsson och huvudpersonen i boken. Textens referentiella funktion, som avgör i vilken mån man kan hävda att det som skildras i texten har hänt i verkligheten, är inte lika intressant när det inte anknyter till verkliga personer och en hätsk debatt som hos Myrdal.

Barnets ofrihet i egenskap av barn

Jag urskiljer två huvudsakliga hot mot friheten i Axelssons barndomsskildring. Det ena finns även hos Myrdal, fast i en annan skepnad, men det andra är helt nytt. Först handlar det om familjen och om barnets roll av barn, något som med nödvändighet hör till genren. Vuxenvärlden ställer alltid krav, och ett barn i en familj kan inte fullt ut vara en självständig individ. Särskilt tydligt blir det i uppfostringssituationen. Axelsson växer upp som yngst av fyra syskon; de mobbade henne "kärleksfullt men hårt" och "höll bara ihop när någon fick särskilt mycket stryk".¹⁶⁶ Särskilt svårt var det ofta för storasystern, för "som äldst fick hon utstå föräldrarnas neurotiska experiment i barnuppfostran".¹⁶⁷ Dessa experiment beskrivs inte, men för oss är det lätt att associera till Alvas uppträdande i Myrdals skildring.¹⁶⁸ Föräldrarna ställer också höga krav på barnen, "[s]yskonen liknades hela tiden vid olika hjältefigurer", en bror skulle bli filosof, systern helgon och den andre brodern affärsgeni, och till stora delar besannades det också.¹⁶⁹ Axelsson skriver att hon tror att i sin generation hade "föräldrarna sedan gammalt [...] lärt sig att barn till varje pris måste omformas, måste knådas som en oformlig deg, måste till varje pris bli något helt annat än den människa som man var skapt till".¹⁷⁰ Själv har hon svårt att underordna sig. Båda föräldrarna ägde en religiöst grundad moral som för flickor medförde "krav på total undergivenhet" vilket inte ligger för henne.¹⁷¹ Därmed syns religionen och framför allt traditionen vara något som hotar friheten. Familjen är ofta också en del av traditionen: det är det traditionella familjebegreppet som begränsar friheten, mer än det nödvändiga i att ett barn i egenskap av en icke fullt utvecklad människa inte kan ha samma möjligheter som en vuxen.

Som liten var Axelsson "en snäll flicka och en solstråle", en metafor som hennes namn ofta föranledde, men när hon senare blev "stygg" och avvikande från idealbilden och problemfylld passade hon inte längre in.¹⁷² Hennes vilja att klä sig vackert för att behaga modern klandras som fåfänga.¹⁷³ Det kan ses som ett slags avancerat försök att psykiskt bryta ner en människa. Men föräldrarna hade det kanske inte så enkelt. Motsträviga råd ställs mot varan-

166. Axelsson (1978), s. 48.

167. Ibid.

168. Observera dock att här inte finns något kausalsamband: Axelssons bok kom flera år före Myrdals.

169. Axelsson (1978), s. 49.

170. Ibid., s. 63.

171. Ibid., s. 64.

172. Ibid., s. 64–65.

173. Ibid., s. 66.

dra: "Ena minuten ska man göra si och nästa så".¹⁷⁴ Här finns den tydligaste skillnaden mot Myrdal: Axelsson visar förståelse för föräldrarna. Fadern är hård mot barnen precis som hans far varit hård mot honom när han var liten, "[m]en som ljusa och varma strömmar i ett vidöppet iskallt hav kunde vi ibland få känna den mildhet som han senare beskrev som sin mors."¹⁷⁵ I efterhand, när Axelsson som vuxen lär känna fadern på allvar, märker hon att han även har en känslig sida, en sida han aldrig släppte fram när barnen var små: han brister ofta i gråt när han pratar om sitt gångna liv. "För mig var det en ovärderlig upplevelse som försonade mig med mycket i mitt eget liv och framför allt med min far", skriver hon.¹⁷⁶ Skillnaden mot Myrdal är avgrundsdjup. Om det här som hos Myrdal finns ett rätttegångstema får det en omvänd värdering: målet är inte bestraffning utan försoning. Och det är ett mål som uppnås.

Kvinnans underordnade roll

Det andra hotet mot friheten hos Axelsson är frånvarande hos Myrdal: kvinnans underordning i en patriarkal värld. Till att börja med gestaltas det i beskrivningen av modern. Hon växte upp med tolv syskon i Tyskland under nittonhundratalets början, med en far som var professor i filosofi och med en mor som räknade sina anor från Napoleons livmedikus.¹⁷⁷ Liksom hennes blivande man, Axelssons far, hade hon drabbats av "den sedvanliga repressiva uppfostran som ansågs lämplig för barn", men hennes temperament var ett helt annat, hennes förväntningar på livet väsensskilda.¹⁷⁸ Hon var uppenbart ytterst begåvad, hon "föllde med på morfars [alltså hennes fars] föreläsningar och lyckades i förbifarten lära sig sanskrit, flera europeiska språk, filosofi, och det påstås att hon under en period behärskade tre indiska dialekter."¹⁷⁹ Och hon ville bli konstnär, men det gick inte att kombinera med äktenskapet. "Mamma fick aldrig tid att följa sina konstnärliga och intellektuella böjelser. Hon ville dikta, och måla, men det hade min far ingen som helst förståelse inför. Mors skapande vilja förvandlades då till en destruktiv kraft som kom att förgöra henne", skriver Axelsson.¹⁸⁰ På samma sätt förhindras det kvinnliga

174. Ibid., s. 63.

175. Ibid., s. 38–39.

176. Ibid., s. 35.

177. Ibid., s. 20–23.

178. Ibid., s. 27.

179. Ibid., s. 25.

180. Ibid., s. 27.

skapandet av samhällsstrukturer och normsystemet. Hon är medveten om att möjligheterna för en kvinna att skriva om sig själv är helt andra än för en man, för att återkomma till resonemanget i Axelsson-avsnittets början: ”Man måste akta sig för männens ångest inför det personliga. De djungler de så sällan vågar att genomtränga. Man måste akta sig för kvinnans intresse för det personliga, om det inte lyfter och går längre än skvallret.”¹⁸¹ Det ”borgerliga samhället” är omgivet av ”tysta, höga murar inom vilka bara gelikar ryms och dit ingen ’utomstående’ bör få tillträde.”¹⁸² På kvinnor ställs andra och högre krav som i allra högsta grad begränsar den konstnärliga friheten, och därmed även friheten att förverkliga sina innersta drömmar. Axelsson förlorar något väsentligt när hon blir tretton och inte längre kan känna sig som en pojke:

Det var inte svårt att begripa vem som hade det roligast här i världen, pojkar eller flickor. [...] Jag hade också dunkelt begripit vilket helvete det måste vara att föda fram barn och inte orka med dem.

Och senare: att inte få leva med den identitet som finns inom varje kvinna. En person befriad från könsbestämning, som behöver en existensiell rätt för att få bli erkänd som tänkande, fri och självständig människa och därmed också socialt och moraliskt en viktig del av mänskligheten – utanför moderskapsrollen.¹⁸³

Det här citatet beskriver längtan efter en frihet från själva genusordningen – eller, friheten i att vara man och därmed på flera sätt privilegierad. Men Axelsson tillägger: ”Det är inte så att jag inte har begripit att män också har det svårt på många plan.”¹⁸⁴ Det ställs krav på män att de ska ”erövrade” flickor, att de inte ska visa några känslor, kunna tåla alkohol, och så vidare. Så även om kvinnorollen beskrivs som otrygg ”eftersom trygghet innebar ett fullt förverkligande av en människas möjligheter” är drömmen om frihet här en dröm om ett samhälle med en annan genusordning.¹⁸⁵ ”Alla män i min ålder vet att deras ofria mödrar någonstans har förträngt sitt behov av frihet, sin del i livet och världen”, skriver hon.¹⁸⁶ Allt detta kopplas till föräldrarnas förtryck inom familjen för ”[m]odern som fångslats i hemmet tar alltid ut en osynlig hämnd på sina barn.”¹⁸⁷

181. Ibid., s. 87.

182. Ibid., s. 88.

183. Ibid., s. 103.

184. Ibid., s. 105.

185. Ibid., s. 107.

186. Ibid., s. 108.

187. Ibid.

Det här visar på två saker. För det första, och kanske viktigast, att *patriarkatet* begränsar friheten i Axelssons text. Det är frånvarande i de flesta andra texter jag studerar; det nämns på några håll, exempelvis i kvinnornas situation i Afghanistan i Myrdals reseskildring, men då bara i förbigående, och jag har då valt att inordna det under *traditionens* hot. Här är det något annat, självständigt, viktigare.

Och för det andra: *konstnärskapets* betydelse. Konsten lockar, men friheten att få ägna sig åt något sådant är vad konventionerna utsläcker. Det återkommer i utvägarna nedan.

Frihet i fantasi och författande

Även när det gäller *utvägar* mot friheten ser jag hos Axelsson två huvudspår, varav det ena återfinns även hos Myrdal. Det är omtolkningen av världen som fantastisk, fiktiv eller överklig. För Axelsson handlar det om ett avancerat dagdrömmande som får konsekvenser i den verkliga världen, ungefär som när Jan skriver fel datum på skoluppsatsen för att han lever tio år i det förflutna.¹⁸⁸ Hos henne riskerar dock följderna att bli värre:

Jag var väl en fem år och kunde inte simma. Men det spelade ingen roll. I min "inre" bassäng var jag en duktig liten simmerska som kunde dyka från trampolinen. När jag utförde mina konster lämnade alla bassängen och bildade en uppskattande häck omkring mig och applåderade hänfört. Medan jag alltså som bäst höll på i min inre bassäng hade jag rört mig mot den yttre, och i Verkligheten kastade jag mig med dödsförakt över på den djupa delen och sjönk som en sten. Jag vaknade av att folk stod lutade över mig, inte för att applådera mig, utan för att få mig att kräkas.¹⁸⁹

Det "spelade ingen roll" att hon inte kunde simma: fast det uppenbarligen spelar roll i verkligheten (eller "Verkligheten", som det skrivs i citatet) får fiktionen här större vikt. Fantasin blir en tillflyktsort, en utväg. Axelsson beskriver hur hon i vuxen ålder reser till Italien för att på liknande sätt fly bort, för "[m]an lämnade vid påfrestningar den yttre teatern för den inre. Man flydde från verkligheten [...]. Jag var främmande i verkligheten. Alienerad. Blundade jag såg livet helt annorlunda ut. Jag kunde kliva rakt ut från balkongen på femte våningen och tro att det skulle ligga en gräsmatta omedelbart därutanför."¹⁹⁰ Även Axelsson har alltså en teater som vid behov kan ersätta verkligheten.

188. Myrdal (1984), s. 222.

189. Axelsson (1978), s. 56.

190. Ibid., s. 57–58.

Det rör sig inte bara om barnets behov av bekräftelse utan något annat, mer djupgående, skapandet av ett friare rum:

Jag upptäckte så småningom att det som gjorde mest ont snabbt kunde vändas i sin motsats med hjälp av fantasin eller genom att knäppa av och gå in i en annan tillvaro. Jag kallar det den yttre och den inre teatern. På den yttre teatern utspelades livets vanligt [sic] ohyggligheter och dramer som ofta var för intensiva i sin obarmhärtighet för att min outvecklade försvarsmekanism skulle kunna orka med påfrestningarna. För att klara mig började jag då att skapa mig en egen värld som passade mig. På den inre teatern var publiken alltid varm, förstående, vänlig och uppskattande. På den yttre var den kritisk, hånfull, bestraffande och livsfarlig.¹⁹¹

På ett sätt är Axelssons teater mer en lokal mental försvarsmekanism än ett sätt att globalt omtolka hela verkligheten. Det handlar om att hon spelar olika roller, inte att världen bara är en kuliss: ”Jag levde vid sidan av livet, lika starkt i min värld, men lika utsatt och sårbar i den yttre verkligheten, på den yttre teatern, där jag aldrig riktigt lärde mig att spela. Människorna omkring mig har genom åren fått träffa en hel mängd olika skådespelerskor när de trott sig träffa mig”, skriver hon.¹⁹² Det framgår också av betoningen av publikens roll i ovanstående längre citat. Men exemplet med simmandet visar hur fantasin hotar att tränga undan verkligheten, att bli verkligare än den, ersätta den med en värld av rök och speglar. Teatern och fantasierna utgör en undanflykt och skapar på så sätt en sorts utrymme för frihet där, en plats där Axelsson kan bli den hon önskar vara. Vid ett tillfälle hotar detta att gå för långt, precis som med historien i simbassängen. Axelsson fascinerar av Leo Tolstojs *Anna Karenina* och skriver: ”Iklädd något pälsbrämat som jag hittat i min mors övergivna garderob kunde jag mitt i sommaren inför gäster och syskon deklamera något tårfyllt och patetiskt som jag improviserade.”¹⁹³ Hon har druckit, och monologen avslutas med att hon ska kasta sig i vattnet från piren om inte en ingift släkting i sista sekund stoppat henne. ”De andra trodde att det hörde till spelet.”¹⁹⁴ Så viktig var alltså fantasivärlden att den gång efter annan hotade att ersätta verkligheten, ibland med fatala konsekvenser.

Det är heller ingen slump att det är *författare* som när dessa frihetsdrömmar. Eller, rättare sagt, det är inte särskilt förvånande att de barn som ser diktningen som ett försvar mot en ond och hård verklighet fortsätter med en

191. Ibid., s. 53.

192. Ibid., s. 54.

193. Ibid., s. 170.

194. Ibid., s. 171.

liknande verksamhet som vuxna, om än kanske med andra bevekelsegrunder. Fantasins viktiga roll som tillflyktsort och utväg kan leva kvar. Att detta tema uppträder här har också att göra med att vi studerar just författares självbiografiska barndomsskildringar. Det är alltså ett slags genredrag det handlar om.

Axelssons andra väg mot friheten går genom lärdomen, studierna, skolgången. Hon läste klassikerna tidigt, som synes, och efter att länge ha varit rätt ointresserad av skolan gick hon ut med en längtan att läsa vidare, främst teater. Men fadern ”sa enkelt att det var uteslutet och därmed basta. Så talade han om den trygga framtid som fanns i en kvinnlig utbildning. En kurs i matlagning stod överst på programmet efter skolavslutningen.”¹⁹⁵ Här framstår återigen föräldrarnas auktoritet, samt de patriarkala strukturerna, som hinder för friheten. Men Axelsson kommer iväg till sist. Hon ska läsa gymnasiet som privatist och anar en utväg. ”Så när jag var klar med studenten fick jag själv bestämma.”¹⁹⁶ Hon flyttar till Stockholm och bor ensam, och där upplever hon något nytt: friheten. ”Det var inget tvång att gå till skolan. [...] Det fick man avgöra själv. / Vidunderliga frihet!”¹⁹⁷ Hon möter engagerande lärare, bildade människor, diktare, och hon får till slut ta sin plats i eller utanför samhället, hon får bli den hon vill vara. I kärleken till poeten Lasse erfar hon en jämlikhet och lever upp som diktare:

Men det var som om poeten inom mig kände sig helt jämlik med poeten Lasse och inte lät sig kuvas. En del av det omedvetna jaget som inte låter sig kuvas någonsin. Den okränkbara inre friheten att få tala och tänka som ens medvetande bjuder en, inte som samhället tvingar en. Det finns en sådan zon inom oss alla, trots indoktrinering, stämpel och prägling.¹⁹⁸

Den här inre friheten är något annat än möjligheten att nå ut och iväg från familjens begränsningar; det handlar om att få komma iväg och bli sig själv. Hon längtar hela tiden ut, hon vill bort, vill fly, och det är utbildningen som erbjuder den utvägen, det är längs den vägen hon når konsten och poesin och friheten.

195. Ibid., s. 175.

196. Ibid., s. 176–77.

197. Ibid., s. 182.

198. Ibid., s. 213.

Frihet eller moral?

I Axelssons text finns hela tiden frihetstemat närvarande i form av individens frihet, friheten från förtryckande strukturer. Hon diskuterar frågan om arv och miljö, om det finns någon fri vilja och personligt ansvar, och hon är kluven: "Jag växte upp med Immanuel Kant och hans kategoriska imperativ och jag var ena stunden hängiven dessa idéer och i nästa ögonblick häftigt motståndare till tanken om en valfrihet, om den fria viljan och den vägledande moralen", skriver hon.¹⁹⁹ Det är intressant att Axelsson här talar om friheten på ett ovanligt filosofiskt plan. Detta frihetsbegrepp tas sällan upp i någon av de texter jag studerar, varken här eller i andra kapitel. Betydelsen av denna frånvaro återkommer jag till i avslutningskapitlet. För Axelsson får resonemanget följder för hennes tilltro till ideologier. Efterhand söker hon sig mot "den stränga och obevekliga socialismen" samtidigt som hon önskar känna sig styrd av miljön så att hon kan få slippa personligt ansvar för allt lidande hon gått igenom.²⁰⁰ "Det politiska engagemanget framställs inte entydigt positivt och ställs i relief mot behovet att vara personlig", som Sarrimo påpekar.²⁰¹ Men det mynnar ut i en medvetenhet om att "[a]lla läror som kräver ett absolut, givet bestämt handlande i alla lägen hamnar i omänsklighet", vad jag tidigare betecknat som att varje utopi riskerar att vändas i dystopi.²⁰² Frihetsbegreppets avigsidor dyker återigen upp, precis som i resonemanget om folkhemmets rationalism hos Myrdal ovan. Friheten är viktig, men inte den individens frihet som går ut över de andra; det är en frihet inom socialismens ramar som målas upp här. Rationalismen får inte drivas alltför långt.

Sammanfattning

I *Drömmen om ett liv* har jag urskilt två tydliga *hot* mot friheten. Det ena består i barnets underordning i familjen, något som återkommer i flera andra barndomsskildringar i det här kapitlet. Det hör till genren. Olika barn kan i varierande grad lida av denna ofrihet, och för Axelsson är den bitvis allvarlig. Det andra hotet består i svårigheten av att vara kvinna i ett mansdominerat samhälle, gestaltat dels i moderns konstnärliga och akademiska karriär som aldrig fick riktigt födas, dels i de krav som ställs på Axelsson men inte på hennes bröder.

199. Ibid., s. 31.

200. Ibid., s. 32.

201. Sarrimo (2000), s. 152.

202. Axelsson (1978), s. 32.

Även *utvägarna* är två, och även där återkommer den ena från avsnittet om Myrdal ovan. Det är fantasivärldarna som barnen kan fly in i, det är känslan av livet som teater, av vardagen som spelet med roller på en scen. Den andra utvägen är diktningen, längtan efter att bli författare och därigenom fri. De båda utvägarna är alltså egentligen två aspekter av samma sak: fantasins triumf över verkligheten. I den tidiga barndomens fantasivärldar vänds denna skapande fantasi inåt, mot ens inre liv; i senare konstnärsdrömmar vänds den utåt, mot yttervärlden.

En innebörd av frihetsbegreppet hos Axelsson är alltså *konstnärens* frihet, friheten att fritt skapa och fritt tänka. Frihetsbegreppets *individualistiska* konnotationer finns också närvarande här, precis som i de övriga barndomsskildringarna. Anmärkningsvärt är hur en feministisk aspekt av frihetstemat hos Axelsson anas för första gången, även om detta delvis säkert har att göra med urvalet av författare. Det är dock något som förekommer helt kort även i nästa avsnitt.

Avslutningsvis känner Axelsson hela tiden en kluvenhet inför hela frihetsproblematiken, inför fri vilja och determinism, och hon ser både mörker och ljus i friheten. Detta är bokens sista rader: ”Många av oss tror: Går vi ut ur fängelset så får vi mera prygel. I friheten finns farligheten. Men man glömmer att i livet finns både mörker och ljus. Inte bara källarhålans mörker därinne utan frihetens ljus därute.”²⁰³

FÖRFATTARDRÖMMAR OCH EGOISM – P C JERSILD

P C Jersild, född 1935, är läkare och författare. Hans mångskiftande författarskap kännetecknas av en strävan att dra varje berättarhållning till dess extrempunkt, vare sig det är dagboksromanen i *Grisjakten* (1968) eller kollektivromanen i *Babels hus* (1978). Han har länge varit aktiv i samhällsdebatten, bland annat när det gäller socialmedicinska frågor.

Det har skrivits en hel del om Jersilds författarskap, men då främst om romanerna, inte de självbiografiska texterna. Särskilt gäller detta böckerna med science fiction-karaktär, till exempel Jonas Anshelms avhandling *Förnuftets brytpunkt* (1990), som behandlar främst förhållandet till tekniken i ett antal av Jersilds romaner, och Ulrike Noltes avhandling *Schwedische "Social Fiction"* (2002), som är en studie av en större mängd svenska science fiction-romaner från 1940-talet och framåt där några av Jersilds romaner tar en större plats.²⁰⁴

203. Ibid., s. 228.

204. Jonas Anshelm, *Förnuftets brytpunkt : om teknikkritiken i P C Jersilds författarskap* (Stockholm: Bonnier, 1990); Nolte (2002). Nolte återkommer i kapitel 4.

Ytterligare en avhandling på tyska, denna gång enbart om Jersild, är Susanna Albrechts *Das Sinnvolle im Unsinn* (2009) som behandlar *Calvinols resa genom världen* och *Holgerssons*.²⁰⁵ I *Postmodernism och metafiktion i Norden* (1996) tar Bo G Jansson upp de postmoderna dragen i Jersilds författarskap.²⁰⁶ Men de självbiografiska texterna har inte uppmärksammats av forskningen i någon vidare utsträckning. Vidare väljer jag att läsa texterna som till stora delar ganska fristående från författarskapet i övrigt; jag är ute efter vad som kan sägas om frihetstemat i just denna text, inte hos Jersild i allmänhet. Därmed blir en studie som till exempel Göran Greiders korta text om *En lysande marknad* och Jersilds syn på byråkrati och politik, i textsamlingen *Det levande löftet*, inte särskilt användbar för mina syften.²⁰⁷ Ändå återfinns frihetstematiken implicit i många av dessa texter. Diskussionen av tekniken och dess avigsidor i Anshelms avhandling tar till exempel upp riskerna med att låta stora system styra små individer, där människan lätt blir underordnad tekniken.²⁰⁸

Den självbiografiska delen av P C Jersilds författarskap innefattar en ren barndomsskildring.²⁰⁹ Det är *Fem hjärtan i en tändsticksask* (1989), som visserligen sträcker sig fram till tidpunkten för föräldrarnas och broderns död, omkring 1977, då Jersild är 42 år gammal, men detta enbart som en sorts kort epilög.²¹⁰ Boken präglas av en berättare som befinner sig nära huvudpersonen; texten är till största delen skriven i presens och läsaren får sällan veta mer än barnet. Detta skapar en osäkerhet hos läsaren som ofta utnyttjas till att oväntade fakta presenteras efter en inledande miljöbeskrivning, till exempel hur modern är sjuk.²¹¹ Barnet är en uppmärksam iakttagare som ibland uppfattar osannolikt många detaljer, exempelvis i det inledande andra kapitlets rundvandring i familjens tvårms egna hem i slutet av trettioalet: ”den drygt fyra meter vida passagen mellan två blinda husgavlar, [...] slutningen till den trehundraftiosex kvadratmeter stora trädgården”; detta hör dock

205. Susanna Albrecht, *Das Sinnvolle im Unsinn : eine intertextuelle Analyse ludistisch-parodistischer Textkonstitutionen in Calvinols resa genom världen und Holgerssons von PC Jersild* (Frankfurt am Main: Lang, 2009).

206. Bo G. Jansson, *Postmodernism och metafiktion i Norden* (Uppsala: Hallgren & Fallgren, 1996).

207. Göran Greider, *Det levande löftet : om realismen, demokratin och folkhemmet* (Stockholm: Bonnier, 1994).

208. Anshelm (1990), s. 102.

209. I övrigt har Jersild skrivit om sina yrkesmässiga erfarenheter som läkare i *Medicinska memoarer* (Stockholm: Bonnier, 2006) och skildrat den tidigare delen av författarbanan i *Professionella bekännelser* (Stockholm: Författarförl., 1981). De återkommer som klangbotten längre fram i avsnittet.

210. Jersild (1989).

211. Ibid., s. 108.

till berättarstilen och behöver inte betyda att Jersilds minnen verkligen ser sådana ut.²¹²

Friheten hotad av familj och patriarkat

De allmänna hot mot friheten som gestaltas i Jersilds text känns igen från barndomsskildringarna i allmänhet och från Axelssons *Drömmen om ett liv* i synnerhet: det är kvinnans brist på möjligheter till självförverkligande i en patriarkal värld och det är familjens strukturer som trycker ner barnet. Jersilds mor hade velat studera, i folkskolan hade hon varit ”en av de mest begåvade elever lärarinnan haft”, hennes dröm hade varit att bli lärarinna men i stället tvingades hon tolv år gammal börjar arbeta i sin mors strykinrättning.²¹³ Senare i livet har hon litterära intressen, hon läser Sartre och Ekelöf och hon drömmer om något annat, ett annat liv, en väg ut. Kanske är det bara familjen som är begränsningen: först är tanken att hon skulle kunna börja studera när den yngste (Jersild) väl börjar skolan, senare övergår drömmen i den bittrare insikten om vad som skulle kunna ha varit om hon bara varit ogift; och ”[k]anske, tänker mor, stundar frihetens timme när den yngste äntligen är utflugen.”²¹⁴ Det blir inget med den saken. I stället är det till sonen hon flyttar över sina drömmar. Han ska bli ”släktens första riktiga student”, och han har tagit över ”hennes förträngda författarambitioner”.²¹⁵ Detta är ingenting som begränsar Jersilds frihet, för han har hela tiden en tilltro till sig själv, vilket jag snart kommer till, men det visar hur han ser de strukturer i tidens samhälle som begränsar kvinnans frihet, speciellt om hon saknar tillräckligt ekonomiskt eller kulturellt kapital som var fallet för hans mor.

Begränsande är alltså familjen: barnen och mannen. Föräldrarnas äktenskap är också kärlekslöst och fullt av futtiga småbråk. Modern pratar inte med fadern (”Mor säger ingenting. Det är hennes vapen”) som hämnas genom att snåla med hushållskassan, något som Jersild i efterhand skriver är ”den slagnes sätt att försöka göra sig hörd, ett övergivet rop på hjälp, det enda språk far har till hands sedan mor och jag berövat honom alla andra vägar att kommunicera”.²¹⁶ Fadern har också vid något tillfälle fuskat med budgeten genom att låta bli att redovisa biinkomster han fått då han reser

212. Ibid., s. 11.

213. Ibid., s. 55–56.

214. Ibid., s. 56, 178, 235.

215. Ibid., s. 178, 279.

216. Ibid., s. 164, 299. Den freudianska analysen lämnar jag därhän, trots att den är frestande, eftersom den inte känns så relevant för sammanhanget.

omkring och håller i bibelstudier. ”Far kämpar för sin frihet. Det är denna modesta extrainkomst som får honom att känna sig som människa.”²¹⁷ Han är alltså också ofri, fast i äktenskapet i en situation där skilsmässa är uteslutet. Här får också friheten en *ekonomisk* innebörd, en frihet som saknas, något som inte uppträtt tidigare i kapitlet. Det kan tillskrivas att barnet ännu inte fullt ut lever i en ekonomisk verklighet.

På ett sätt är då barnet friare än den vuxne. Föräldrarna utövar makt över barnet, men samhället gör det inte; och på sätt och vis är detta en enklare, mer hanterlig form av ofrihet än föräldrarnas, ty samhället, vuxenvärlden, med dess normer och krav kan vara en hårdare herre. Fadern äger dock inte barnets sympati även om den vuxne berättaren kan se annorlunda på saken: ovanstående citat om ”den slagnes rätt” är något berättaren ”ännu inte [förmår] inse”.²¹⁸ I stället förkroppsligar fadern den familj som begränsar barnets frihet, ett tema som skyntas i alla barndomsskildringar jag studerar i kapitlet, även om det här är avsevärt mindre uttalat än hos Myrdal. Precis som Gunnar simmar Jersilds far vid ett tillfälle ut i vattnet med den icke simkunniga pojken på axlarna:

Han lyfter upp mig på sina iskalla axlar och kliver med höga steg plaskande ut i vattnet igen. Jag skriker som en galning. Han skrattar och doppar oss bägge så att jag får unket sjövattnet i näsa, mun och öron. Ju mer jag skriker, desto högre skrattar han. Han anser att man måste vänja sig vid det våta elementet innan man lär sig simma. När jag lugnat ner mig litet, håller han mig om midjan och uppmanar mig att ta några simtag. Jag sprattlar som en groda och får beröm.²¹⁹

Även om pojken ”skriker som en galning” är ångesten frånvarande här, och det beror nog inte bara på det relativt opersonliga berättarsättet. Pojken lugnar ner sig och får till sist beröm. Fadern förtrycker, men lite halvhjärtat, mest som en roll han tvingas in i. Bilden av fadern blir mest ynkelig som där han fuskar med hushållsbudgeten. När det gäller att sätta barnet i arbete är han ”alldeles för brutal. Han befäller utan preludier. Blir han inte åtlydd får han antingen ett vredesutbrott eller tröttnar tvärt och ger upp hela saken.”²²⁰ Jersild drar sig alltså undan, vilket jag snart återkommer till, och fadern kan inte göra så mycket åt saken. I senare diskussioner om religion – fadern är mycket frikyrkligt aktiv och Jersild bryter sig loss från och gör i någon mån

²¹⁷ Ibid., s. 165.

²¹⁸ Ibid., s. 299.

²¹⁹ Ibid., s. 27.

²²⁰ Ibid., s. 216.

uppror mot detta – kan Jersild rentav ställa ultimatum och få sin vilja fram: ”Han har litet halvhjärtat sagt att omyndiga barn har att följa sina föräldrar, vilket han själv inser är ett dumt yttrande, eftersom jag omedelbart replikerade att ingenting hindrar mig från att rymma hemifrån.”²²¹ Delvis är denna skillnad mot till exempel Myrdals skildring baserad på att Jersild i texten är betydligt äldre, och går i läroverket, men Jersilds familj begränsar friheten på ett mycket mindre aggressivt sätt, och symboliserar i min mening mest det naturliga hotet mot den frigörelseprocess som de flesta barn genomgår under uppväxtåren. Vid något tillfälle får pojken smisk av fadern, som deklarerar att ”[h]os oss tillämpar vi inte så kallad modern uppfostran”, vilken kan ses i direkt polemik mot det Myrdalska moderna idealet, även om det uttalat handlar mest om en kritik av ”de så kallade nyteologerna, de som inte tror på Bibelns bokstav” i det religiösa Jersildska hemmet.²²² Just då känner sig pojken ”hatisk”, men det är inget som genomsyrar texten i övrigt. Och en tillrättavisning om svordomar slutar i en kram, som får honom att ”vilja vara nära honom [fadern] jämt”.²²³

Frihet i egoism och fantasi

Det finns även en annan aspekt av hotet mot friheten i texten, och det är samhället i stort, den makt som försöker påtvinga individen konformism och ordning. Ett exempel är när Jersild berättar om hur han ansågs som alltför mager:

Det gick så långt att man nästan lyckades skrämman livet ur mig när jag i förskoleåldern var sommarbarn i Östergötland. Då påstod de att mjölkassistenten, som uppenbarade sig någon gång i kvartalet för att kontrollera hygien, också hade till uppgift att väga barn. Det barn som vägrade för litet tog assistenten med sig för särskild gödning på anstalt. Ängestfylld gick jag halva sommaren och väntade på att bli bortförd.²²⁴

Jonas Anshelm pekar på hur Jersild i sitt författarskap inte kritiserar folkhemmet och välfärdsstaten som sådan, utan dess utförande, till exempel att byråkratin borde kunna fungera bättre.²²⁵ Det här hotet är alltså lätt att övertolka som en allmän skepsis mot auktoriteter. Men det glider över i ett

221. Ibid., s. 232.

222. Ibid., s. 85.

223. Ibid., s. 202.

224. Ibid., s. 186.

225. Anshelm (1990), s. 166, 195.

annat: att tvingas iväg, in i institutioner han aldrig själv skulle ha valt, med kamrater han aldrig hade velat träffa: sjukhus, ämbetsverk, kaserner.²²⁶ Jersild fruktar i texten *instängdheten* nästan mer än något annat.²²⁷ Det är fångelsets ofrihet, den fysiska rörelsefriheten som begränsas. Men detta är snarast en motivation för honom att ta sig ut, att slå sig fri och ge sig av.²²⁸ Han drivs i texten av en individualism som går över i ren egoism, och ser sig själv som en ond människa.²²⁹ När hans storebror opererats för tuberkulos och svävar mellan liv och död skriver Jersild:

Jag tänker att det kanske kunde vara lika bra om min bror, han skulle inte ha märkt något, fått dö under operationen. Om han vore död skulle jag inte bara permanent få överta hans rum. Jag skulle därtill få ära hans finaste modeller och den verktygssats med skalpeller och elektrisk borr och slip, som han fått i julklapp av far. [...] Jag har önskat livet av min bror också av andra om man så vill mindre egoistiska skäl. Jag kan inte riktigt förstå att hans liv skulle vara värt att leva.²³⁰

Det är en långt driven egoism som kanske kan något nyanseras genom att tolkas som överdriven rationalism, att hans liv inte ”skulle vara värt att leva”, men lika gärna kan vara bristande empati. Han är medveten om det själv. ”Kanske har jag inget hjärta”, skriver han. ”Jag brukar ligga och känna på det när jag skall somna och tänka: jag är den enda i hela familjen som inte har något hjärta. Jag är en ond människa. Jag kommer att förbli ond eftersom jag inte längtar tillräckligt mycket efter att bli god.”²³¹ Det där sista är utomordentligt intressant. Det visar alltså hur den så kallade ondskan är både medveten och i någon mån behaglig: han uppträder på ett sådant sätt för att han i någon mening har valt det. Det var samma sak när han var mycket liten: ”Jag är ingen god människa. Jag vill äga allt. Om jag inte riskerade stryk skulle jag stjäla från andra, också från syskon och lekkamrater. Jag slås för ett

226. Jersild (1989), s. 108.

227. Delvis kan det också ses som ett exempel på den gamla seden att skrämma barn med polisen (Lundqvist (1979), s. 142).

228. Även i *Medicinska memoarer* påpekar Jersild till exempel att hans motvilja mot att undersökas på Tuberkulosbyrån bottnar mer i att han ”gjorde uppror mot tvånget” än att han behandlades illa (s. 14).

229. Detta kommenterar Jersild för övrigt också i *Professionella bekännelser*. I samband med bakgrunden till Grisjakten, Jersilds roman om en byråkrat som bara lyder order, skriver han att ”[d]et skulle kunna beskrivas som mitt försök att dikta mig fri från egna fascistiska drag: förakt för svaghet, idealisering av styrka och förenklade lösningar plus ett ouppklarat förhållande till våld och sadism.” (s. 92)

230. Jersild (1989), s. 254–55.

231. Ibid., s. 85.

ögonblick av den förskräckande tanken att andra barn känner samma som jag, det vill säga att de inte ser mig som viktigast i världen – utan sig själva.”²³² Det är en mycket individualistisk tolkning av samhället och hans egen plats i den. Det har mycket gemensamt med hans höga självuppfattning; när han väl har fått litterära ambitioner vill han inte vara med i gymnasiets litteraturklubb för han ”skall ju bli författare och tänker inte förena [sig] med folk som går runt i basker, lång halsduk lindad flera varv runt halsen, med snugga i munnen och försöker spela fransk bohem.” I stället planerar han att ”besegra alla pretentiösa typer i en novelltävling och träda fram som skolans verkliga begåvning.”²³³ Hans hybris är stor redan som mycket liten då han upptäcker hur han kan utpressa sin far (denne tycker om att gå på bio, vilket inte är så populärt i den frikyrka han tillhör och därför något den unge Jersild kan skvallra om): ”Barn var alltså inte helt maktlösa mot sina föräldrar. Den enda som nu kunde stoppa mig var Gud. [...] Och för första gången tänkte jag: om Gud inte finns, vem hejdar mig då?”²³⁴ Det är en frihet som handlar om *makt*: friheten *undan* påverkan, den frihet som är härledd ur det faktum att ingen annan kan rå på en. Ändå är han inte fullt ut berusad av denna egoisms frihet. Efter att ha önskat livet av brodern reflekterar han över hur han skulle kunna bli en bättre och godare människa:

Jag har länge försökt få ordning i mitt kaotiska pubertetsliv genom att efterlikna min bror. Jag vill också bli en stram och fast person. Jag vill göra något radikalt åt min lösa karaktär, mitt ljugande, mitt småsnattande och min allmänna opålitlighet; kort sagt min tomma, eller värre, ruttna kärna.²³⁵

En väg dit är medlemskap i olika organisationer, till exempel en fäktklubb, men det får aldrig en direkt upplösning i texten; kanske är det först vuxenvärlden som erbjuder tillräcklig bot mot den sortens upplevd karaktärssvaghet. Samtidigt finns i delar av Jersilds övriga författarskap en kritik av hur staten och storföretagen gör våld på individens egenart genom att försöka forma dennes identitet, enligt Anshelm.²³⁶ Grupptillhörigheten framställs alltså både som något önskvärt och något hotande. Annars ligger denna uttalade egoism, med dess medföljande likgiltighet inför andra människors lidande och därmed på ett sätt närmande till våld och död, inte så långt ifrån Myrdals

232. Ibid., s. 33.

233. Ibid., s. 277.

234. Ibid., s. 124.

235. Ibid., s. 255.

236. Anshelm (1990), s. 258.

våldsfantasier, de fantasier som riskerar att leda in på en revolutionens väg som förhärmligar upproret med gevär i hand mer än den egentliga friheten. Även om Jersild i *Medicinska memoarer* till slut ser sig som ”snäll” bakom den småfuskande och upproriska ytan.²³⁷

En ljusare utväg mot friheten är även hos Jersild liksom hos Myrdal och Axelsson dagdrömmarna och fantasivärldarna, även om de för honom tillmätts en mindre vikt och är mindre konsekvent genomförda. Vid ett tillfälle funderar han över hur han känner att ingen annan person i Sverige är lika viktig som han, och blir avbruten av en kamrat:

Det är inte första gången han kommer på mig med att vara ickenärvarande. Jag hatar när någon kommer på mig med det. Jag vill inte att någon, inte ens min syster, skall veta vem jag egentligen är. Jag är något annat och mycket större än de någonsin kan föreställa sig! När jag blir avslöjad i mina dagdrömmier vill jag genast gå någon annanstans.²³⁸

Det här visar hur han bara i ensamheten kan vara sig själv och hur dagdrömmarna fungerar som gömställe. Sin kropp ser han ”som ett torn med gluggar där man kan titta ut. Man kan förstås gå ut ur tornet. Men gör man det är man lika oskyddad som en snigel berövad sitt skal.”²³⁹ Det är inom sig själv han kan skapa de världar där han trivs, till exempel utifrån några metallmärken från engelska militära överskottslager som han blir bestulen på av några äldre pojkar:

Så sitter jag här nere i fars rum berövad inte bara de oersättliga flygaremblemen utan också en bit av min personlighet. Märkena hade gjort mig till krigshjälte i egna ögon. Aldrig mer skulle jag kunna fördriva tristessen genom att cykla runt i Ängby med omnejd och leka att jag satt i ett bombplan. Ty detta var mitt stora problem: hur kunna förändra den trista verkligheten så att den blev om inte precis spännande så i vart fall dräglig.²⁴⁰

Här syns tydligt skillnaden mot Myrdals flyktförsök. Verkligheten är för Jersild ”odräglig” för att den är ”trist”. Det är inget särskilt kraftfullt uttryck, speciellt inte i jämförelse med det förtryck Myrdal beskriver att Jan drabbas av. Vägen ut är mindre tydlig för att hotet är mindre tydligt. Jersild skriver

237. Jersild (2006), s. 72.

238. Jersild (1989), s. 33.

239. Ibid., s. 108.

240. Ibid., s. 195.

att han, för att "överleva", måste "bete sig som om världen bestod av ett antal små scener" där han kan spela olika roller, precis som fadern antar rollen av den stränge uppfostraren av tvång och inte av fri vilja, men "överleva" känns här som något av en överdrift.²⁴¹ Snarast är det just friheten det handlar om. Den tydligaste frihetskänslan får Jersild av att äntligen kunna flyga med sina modellplan, inte bara med de små gummibandsmotorerna utan med en liten raketmotor fadern haft med sig hem från England: "Att se ett modellplan flyga ger en lyckokänsla som ligger den sexuella upphetsningen och utlösningen nära."²⁴² Det handlar inte lika tydligt om friheten, men det är Myrdals tema som återkommer: friheten *undan* en plågsam eller "odräglig" verklighet, på samma sätt som lyckan kan kopplas till friheten genom att den ses som frihet undan smärta.

Detta leder vidare mot vad jag ser som den tredje vägen mot friheten i Jersilds bok: skapandet av modellplan byts efterhand ut mot det *litterära* skapandet. När han börjar skolan för första gången beklagar han att hans "liv som fri och skapande människa nu – vid sju års ålder – definitivt är förbi."²⁴³ Det han saknar är självbestämmandet. Men snart förbyts kunskapsскеpticismen i sin motsats. Redan tidigt vill han bli läkare, för att betvinga det han fruktar; han har kommit att avsky sjukhus efter en öronoperation, något som bara förstärks under broderns senare många och långa sjukhusvistelser för tuberkulosen.²⁴⁴ Att modern efter hand planerar för Jersild som familjens första student har jag redan berört. Det finns en sorts frihet i att studera, inser Jersild, en sorts frihet undan den uppåtsträvande medelklass som i likhet med de pingstvännen Jersild en kortare period närmar sig inte sätter "kunskap, kritiskt tänkande och bildning särskilt högt."²⁴⁵ Han har många tänkbara karriärer framför sig, och bara en av dem är den litterära: "Om jag misslyckas bli stridsflygare, tecknare, flygkonstruktör, thoraxkirurg eller designer av nya bilmodeller hos General Motors i Detroit, kan jag tänka mig att i stället bli författare. En författare kan ju i fantasin bli allt detta eller precis vad han vill. Skrivandet känner inga gränser i tid och rum och kan med hjälp av bokstäver utlösa alla ens farhågor eller önskedrömmar."²⁴⁶ På något sätt är alltså litteraturen den utväg som ersätter alla andra. Vad den unge Jersild strävar mot är att få sköta sig själv; skapa, kan man tänka sig, utifrån tidigare

241. Ibid., s. 201.

242. Ibid., s. 247.

243. Ibid., s. 108.

244. Ibid., s. 67.

245. Ibid., s. 287.

246. Ibid., s. 264.

citat, men i mångt och mycket att slippa allt påtvingat arbete. Han drar sig undan när det är dags att måla om huset, och ”undrar om [han] någonsin kommer att kunna finna [sig] tillrätta med rutinarbete.”²⁴⁷

Det är en innebörd av friheten hos Jersild: att kunna sköta sig själv och fritt ägna sig åt skapandet. Konstnärens andliga frihet. Som jag har visat är han rädd för att vara instängd, så hans frihetsbegrepp är samtidigt på ett sätt ett *fysiskt* frihetsbegrepp, den faktiska möjligheten att röra på sig. ”Hur många gånger har jag inte genom åren stått så och längtansfullt betraktat Ringsjövägen utanför? Antingen som sjuk, som för liten att delta i leken eller som nu instängd som straff. Där ute på gatan fanns äventyret”, skriver han.²⁴⁸ Det handlar inte så mycket om uppror mot familjen eller barnets utsatthet som om flykten, längtan bort för resans egen skull, för att man i resan är fri att styra sig själv. Och det är detta som leder in på skapandet, kreativiteten, och dess förutsättning studierna. Barndomen innehåller ett visst mått av otrygghet även hos Jersild, men det kan man se som en naturlig del av frigörelsen och utvecklandet av den egna individen. Det är inte förtrycket som är det centrala utan möjligheten till rörlighet. Frihetstemat hos Jersild bidrar till en ljusare bild än hos många andra. Ja, det finns en mörk sida av individualismen där, med en egoism som drivs in i hybris och en känsla av att vara ”ond”, som han skriver, men mest av allt handlar det om att få vara den man själv vill vara.

Här får jag också anledning att en sista gång återkomma till Pippi Långstrump-gestaltens förhållande till frihetstemat. Tidigare har jag påpekat hur ”den gestaltning av friheten som finns i böckerna om Pippi Långstrump har [...] karaktären av dröm, önskedröm”, som Ulla Lundqvist formulerar det.²⁴⁹ Och Anders Johansson framhåller hur Pippi kan vara rebell endast inuti systemet, hon bryter sig inte ur.²⁵⁰ Men en möjlighet till verklig frihet finns dock i böckerna, menar Johansson, och det är diktningen.²⁵¹ När Pippi ljuger och skroderar är det författargärningen hon gestaltar; där kan hon bli fri på allvar. Den negativa friheten i att inte vara som alla andra förvandlas till en positiv frihet att vara på något särskilt, uppdiktat sätt, skriver Johansson, med just dessa termer, och anknyter således till Isaiah Berlin.²⁵² På samma sätt är det för Jersild och övriga författare som ser konsten och skrivandet som en

247. Ibid., s. 260, 261.

248. Ibid., s. 168.

249. Lundqvist (1979), s. 139.

250. Johansson (2003), s. 176.

251. Ibid., s. 197.

252. Ibid., s. 176.

utväg mot friheten. I skapandet uppstår möjligheter, öppningar utåt, bortåt. Och barnets upptåg och idéer är en del av detta. I leken och diktningen kan friheten födas.

Sammanfattning

I P C Jersilds barndomsskildring i *Fem hjärtan i en tändsticksask* är friheten hotad av det som nu börjar kännas bekant: barnets begränsade frihet i familjen och gentemot vuxenvärlden, det patriarkala samhällsstrukturer som förhindrar kvinnor från att förverkliga sina drömmar. Utvägarna är också mestadels välkända. Det rör sig om det litterära skapandet och om fantasivärldar och annan verklighetsflykt. Här finns också ett tydligt drag av egoism som delvis kan anknyta till Myrdals våldsammare hjältefantasier. Därmed blir det tydligt att frihetsbegreppets innebörd hos Jersild främst är individuell. Förutom konstnärens andliga frihet rör det sig om ett fysiskt frihetsbegrepp som yttrar sig i att inte sitta fast, inte vara fängslad i någonting, av någon institution eller överhet, utan fritt kunna välja sin egen väg.

”SEDAN LIGGER ALLT FRAMFÖR MIG” – SVEN LINDQVIST

Sven Lindqvist, född 1932, har i en lång rad böcker drivit ett författarskap präglad av en vaghet i genretillhörighet, en egenartad essäistisk blandform ofta svävande mellan reseskildring och biografi, mellan historia och fiktion. Litteraturvetaren Ragnar Haake kallar det en särskild sorts essä.²⁵³ Lindqvists ämne är ofta förhållandet mellan estetiken och etiken, mellan konsten och livet. Det politiska och det privata är alltid närvarande. ”Den forskning som bedrivits om Sven Lindqvists författarskap är liten”, skriver Haake vidare, och det instämmer jag i.²⁵⁴ Haakes avhandling *Frihetskonst* (2013) är en av få boklånga studier som berör Lindqvist, och den behandlar endast författarskapets fem första böcker, från *Ett förslag* (1955) till *Praktika* (1962). Hans utgångspunkt är den sociala situationen för författarna vid den här tiden, hur de upplever konstens fjärmande från verkligheten under fyrtio- och femtiotalen som ett problem, och hur Lindqvist söker strategier för att röra sig bort från detta.²⁵⁵ Huvuddelen av forskningen om Lindqvist handlar om

²⁵³. Ragnar Haake, *Frihetskonst : författarroll och modernitet genom Sven Lindqvists tidiga författarskap* (Stockholm: Atlas, 2013), s. 34.

²⁵⁴. Haake (2013).

²⁵⁵. Ibid., s. 14.

Myten om Wu Tao-tzu (1967), menar Haake, och forskningen brukar dessutom okritiskt acceptera den karaktäristik av författarskapet som Lindqvist ger uttryck för i den boken.²⁵⁶

Hans självbiografiska verk, däribland *En älskares dagbok* (1981) ”väntar på den som känner sig kallad”, skriver Ragnar Haake.²⁵⁷ Det är inte en utmaning jag riktigt antar; jag behandlar den boken men inte i dess helhet. Den skildrar Lindqvists förhållande till kärleken, till flickorna och kvinnorna, från trettonårsåldern 1946 och sju år framåt, ofta i form av (förment?) autentiska dagboksanteckningar av varierande längd som författaren kommenterar i efterhand.²⁵⁸ Ingrid Elam beskriver Lindqvists verk i *Jag. En fiktion* (2012) som ”en fiktion som omskapar vardagen”.²⁵⁹ Själv drar jag, liksom tidigare, gränsen vid artonårsåldern och studentexamen, vilket innebär att jag studerar ungefär den första tredjedelen av boken.

Begränsande kärlek

Lindqvists ämne är alltså kärleken, men frihetstematiken är hela tiden närvarande. Friheten begränsas ständigt; först, i realskolan, av en hård atmosfär: ”Att visa behov av ömhet och kärlek i denna pojkmiljö var helt enkelt omöjligt”, skriver han.²⁶⁰ Det förhållande han några år senare går in i blir ”fyllt av konstlade attityder, spelad nedlåtenhet, förställning, beräkning och falsk medvetenhet”; han föraktar sig själv och drömmer om en väg ut ur ensamheten, ett sätt att kunna visa upp den han egentligen är.²⁶¹ Men samtidigt är han rädd för att binda sig. Under en sommars liftande genom Europa bor han ett tag hos ett gift par i Paris där mannen har konstnärliga ambitioner men inte får klart någonting:

Robert skrev på en roman och ville bli författare. [...] Men ingenting hade blivit färdigt, eftersom han hade sitt arbete att sköta. Jag lärde mig att jag inte skulle ha ett arbete att sköta. Han måste ha sitt arbete, eftersom han hade en hustru att försörja. Jag lärde mig att jag inte skulle ha en hustru att försörja.²⁶²

256. Ibid., s. 23–24.

257. Ibid., s. 301.

258. Det är inte klarlagt om det verkligen är de oredigerade dagboksanteckningarna Lindqvist presenterar, men för mina syften spelar det ingen roll.

259. Ingrid Elam, *Jag : en fiktion* (Stockholm: Bonnier, 2012), s. 111–12.

260. Lindqvist (1981), s. 11.

261. Ibid., s. 40, 48.

262. Ibid., s. 57.

Det litterära draget i upprepningen förstärker vad Lindqvist vill säga. Han upptäcker att mannens hustru är otrogen och funderar på att berätta det, ”så att han äntligen blev fri och kunde få skriva sin roman”.²⁶³ Det är att tala klarspråk. Familjen och kärleken skapar band som ligger till hinder för konstnärens frihet; och det sker genom de krav på ekonomisk trygghet som samhället ställer. Den frihet som eftersträvas är alltså delvis *ekonomisk*, men även *skapande*. Familjen är ett hot mot friheten, men inte längre för barnet utan för den vuxne.

Senare samma år skriver han också ett elakt och okänsligt brev till sin flickvän där han mer eller mindre talar om att han inte älskar henne – vilket han i själva verket gör – för att han ”aldrig ville ha ett arbete att sköta och en hustru att försörja”, för att han ”fruktade att bli hindrad av henne som av [sin] mor”.²⁶⁴ Modern, ja. Hon hade dött när Lindqvist var tolv, och de ”hade ju alltid varit fiender” för att ”hon i sin ängsliga omsorg förbjöd allt som verkligen var viktigt”.²⁶⁵ Det är det lilla barnets barnsliga uppror vi ser här, det handlar om hur pojken vill ”upptäcka världen” vilket för honom innebär att hänga med rörläggare, snöskottare och sopgubbar. Modern får symbolisera allt av kvinnokön som begränsar konstnärens frihet. Det blir lite som om berättaren Lindqvist psykoanalyserar sig själv, på något sätt, som om han skyller sin ungdoms hårda sätt mot flickorna på en trasig föräldrarelation. Kanske kan man inte lägga alltför stor vikt vid denna förklaringsmodell; men det intressanta är att den vuxne berättaren *upplever* detta som förklaringen. Med fadern är det fullkomligt annorlunda. Han är förstående och lägger sig inte i sonens kärleksaffärer. ”När hon låg med blusen uppknäppt och håret i oordning och jag hade läppstift över hela ansiktet så knackade pappa på och bad att få lämna en apelsin. Men han måste ha förstått att jag var upptagen för han insisterade inte. Min pappa, ja, om det finns en mera förstående så vill jag se det innan jag tror”, heter det i ett dagboksinslag från 1948.²⁶⁶ En anteckning från några månader senare låter i sin helhet: ”Barbro var hemma hos mig i kväll från 6 till 10. Pappa säger inte ett ljud”.²⁶⁷ Mest av allt är det alltså tanken på ett framtida ansvarstagande som begränsar friheten för Lindqvist i den här texten: rädslan för att bli beroende av något annat än sig själv, vare sig det rör sig om en hustru eller ett arbete. Den dåvarande familjesituationen och fadern saknar helt de negativa konnotationer de får

263. Ibid.

264. Ibid., s. 65.

265. Ibid., s. 60.

266. Ibid., s. 28.

267. Ibid., s. 35.

i andra av det här kapitlets texter; för Lindqvist är det i stället det framtida familjelivet som är hotet. Han vill vara fri från familj och förpliktelser. För att bli konstnär, ja, men själva friheten handlar om att vara fri *från*. Litteraturen och skrivandet är för honom ett mål, en tillvaro som friheten kan leda till, inte något som ökar friheten.

Den ljusnande framtiden

Det är en ung man som upplever detta, eller åtminstone en äldre man som försöker återuppleva en ung mans tankar. Därför är det inte egendomligt att ungdomens berusande känsla av orealiserade möjligheter ses som en väg ut mot friheten. "Allt ligger framför mig", skriver femtonåringen i dagboken. "Jag kan lika gärna bli statsminister som arbetslös. I sommar reser jag till England, i vinter kanske till Amerika, sedan till Frankrike, jag tar studenten, gör värnplikten med minsta möjliga besvär, studerar juridik, ägnar mig åt politik, går på Handelshögskolan och sedan ligger allt framför mig."²⁶⁸ Och avslutningsvis, när dagboken övergår i en tid som ligger utanför barndomsskildringens område, ses studentexamen som en slutpunkt, eller en början. "Det var de åren då allting hände. Jag tog studenten och steg ut i den stora frihet där jag fortfarande lever", heter det.²⁶⁹ Här skulle man kunna tro att Lindqvist lyfter fram studenten som en väg bort från skolans begränsningar, men sanningen är snarare den motsatta. Litteraturen och konsten är hela tiden en utväg, och det är det finlitterära och högkulturella som lockar, avantgardet men även sådant som skolan och studierna lär ut. Redan som trettonåring framhåller han hur "[l]itteraturen var en väg ut ur ensamheten" (som ju är en av de faktorer som begränsar hans frihet), hur han går och köper Fredrika Bremer på antikvariat för att "[l]itteraturen är ju min stora vurm just nu".²⁷⁰ Detta är den ena utvägen. På många sätt är det samma sak som hos P C Jersild ovan, konsten som positiv kraft. Den andra utvägen skulle kanske vara enklare att vandra. Jag har visat hur längtan efter att leva för konsten för Lindqvist leder till att varje relation och varje anställning upplevs som ett möjligt hinder. En lättare utväg mot friheten blir då den som via snabba pengar går mot en *ekonomisk* frihet. Mer än litteraturen lockar tidigt ett överklassliv, särskilt efter att han har jobbat ett par gånger som piccolo på lyxhotell:

²⁶⁸ Ibid., s. 32–33.

²⁶⁹ Ibid., s. 77.

²⁷⁰ Ibid., s. 11–12.

Jag älskade de multinationella männen som börjat röra sig över Europas gränser. Det var riktiga människor det! Jag bar deras kappsäckar, köpte deras sprit, torkade upp deras spyor och blev ombedd att runka åt dem. De blev mina hjältar. Det var sådan jag själv ville vara. Överlägsen. Säker. Jag ville ha pengar att strö omkring mig, jag ville ha makt att befälla, jag ville resa flott med sköna kvinnor.²⁷¹

Den unge Lindqvist tolkar detta som att man bör vara okänslig, ta sina kärleksaffärer "lätt och kallt" utan att engagera sig så mycket.²⁷² Det är inte en livshållning som renodlas, och Lindqvist gör sig i texten aldrig helt kvitt sina konstnärsambitioner, han förblir en drömmare. Men gemensamt för de båda vägarna, konstens och pengarnas, är att de visar hur Lindqvist vill göra sig oavhängig allt annat, oavsett om det sker med hjälp av konsten eller kapitalet, hur han vill fly bort från allt med den egna förmågan som medel. Det här är vad jag kan utläsa som frihetsbegreppets innebörd i *En älskares dagbok*. Det handlar om att våga bryta sig loss, i sig ett ganska typiskt drag i barndomsskildringarna. En sak som är frånvarande hos Lindqvist är dock den sorts äventyrlighet som ligger våldet nära; enligt Haake var Lindqvist också pacifist vid den här tiden, även om det förstås inte behöver inverka direkt på läsningen av just denna text.²⁷³ Friheten riskerar helt enkelt inte att gå för långt här, som den gör i så många andra sammanhang. Frånvarande är också familjen och barndomen som begränsande krafter. Att modern anbefaller en viss försiktighet är en sak, som vi ska se återkommer även hos Lars Gustafsson nedan, men den unge Lindqvist gav sällan uttryck för att på allvar vilja bryta sig fri från de begränsningar som familjen skapar och klara sig på egen hand. Att frukta alla andra sätt att binda sig, med hustru eller arbete, är en annan sak, och handlar mer om ynglingens rädsla för ett stundande utträde i en kanske småborgerlig vuxenvärld. Delvis hänger detta samman med att Lindqvists barndomsskildring i mycket handlar om femtonårsåldern; jag vill tro att känslan av att vara instängd i familjen är mer vanligt förekommande i tidigare åldrar.

Sammanfattning

Hoten mot friheten för Lindqvist är alltså det borgerliga arbetet och den borgerliga familjen, men inte föräldrarna, vilket ju är fallet för många andra barndomsskildrare. Här handlar det i stället om tanken på att i en kärleks-

²⁷¹ Ibid., s. 25.

²⁷² Ibid.

²⁷³ Haake (2013), s. 45.

relation binda sig till en annan människa och därmed begränsa sin frihet. Utvägarna blir då att klippa varje band, att ge sig av ut i livet på egen hand. Att fly undan, att lita till sin egen förmåga. Frihetstemat yttrar sig som en individuell sorts frihet, oavsett om det handlar om att bli författare (konstnärens frihet) eller på oklara sätt tjäna snabba pengar (ekonomisk frihet).

"EN OÄNDLIG SPLEENFULL VÄNTAN" – LARS GUSTAFSSON

Lars Gustafsson (1936–2016), filosof och författare, verksam i en uppsjö genrer, spelade ända sedan debuten i det sena femtiotalet fram till sin död en aktiv och viktig roll i den svenska kulturdebatten. Att ta upp Gustafsson i dessa sammanhang faller sig naturligt. Frihetstematiken är nästan alltid närvarande i hans författarskap: i skönlitteraturen där en förtryckande stat ofta agerar ett slags antagonist (till exempel sjuttiotalets romansvit *Sprickorna i muren*), i lyriken, i reseskildringar (som vi ska se i kapitel 3), i politiska och filosofiska texter (speciellt när det handlar om vad det innebär att vara liberal, som jag har nämnt, i *För liberalismen*, eller flera essäer i *Bilderna på Solstadens murar* (1985)), i science fiction (som vi ska se i kapitel 4).²⁷⁴ "Genom allt som Lars Gustafsson har skrivit är han mer än något annat upptagen av friheten, alltså frihetens möjligheter, hinder och tillkortakommanden i våra liv", skrev författaren Agneta Pleijel i en nekrolog.²⁷⁵

Det har skrivits mycket om Lars Gustafsson, även internationellt och särskilt då i Tyskland. Jag har tidigare nämnt Ulrike Noltes avhandling om svensk science fiction som bland annat tar upp Gustafssons *Det sällsamma djuret från norr*, och den återkommer jag till i kapitel 4. Ett annat tyskt exempel är *Ichverlust und fiktionaler Selbstentwurf. Die Romane Lars Gustafssons* (1998) av Ulrike-Christine Sander, en studie av femton av Gustafssons romaner huvudsakligen utifrån frågor om personlig identitet.²⁷⁶ Oerhört omfattande är Ingemar Fribergs avhandling "*Jag är alltid annorlunda*" som berör Gustafssons författarskap under åren 1959–1967 ur filosofiskt perspektiv.²⁷⁷ Fribergs

274. Lars Gustafsson, *Bilderna på Solstadens murar : essäer om ont och gott* (Stockholm: Norstedt, 1985).

275. Agneta Pleijel, "Hans penna dissekerade oförskräckt frihetens vägar", *Dagens Nyheter*, 04 april 2016.

276. Ulrike-Christine Sander, *Ichverlust und fiktionaler Selbstentwurf : die Romane Lars Gustafssons* (Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1998).

277. Ingemar Friberg, "*Jag är alltid annorlunda*" : en studie i identitetsproblematiken i Lars Gustafssons tidiga författarskap mellan åren 1959 och 1967, Umeå studies in the humanities 132 (Umeå: Univ., 1996).

fokus är på livsåskådningar och idéer, främst i förhållande till Nietzsche, den senare Wittgenstein och Rilke. Ämnesmässigt finns likheter med min studie, Friberg skriver rentav att "[f]iktionslitteraturen är för Gustafsson under det tidiga sextiotalet ingenting annat än ett medium för friheten", men betoningen dels av det filosofiska i texterna, dels av det tidiga författarskapet gör att jag ändå inte får anledning att återkomma till den avhandlingen i det fortsatta.²⁷⁸ Björn Andersson har analyserat samtalandets möjligheter i *Bröderna* (1960) i uppsatsen *Att visa vägen ut. En studie av den estetiska praktiken i Lars Gustafssons Bröderna* (2000) medan Kerstin Bergman ägnar sig åt hans amerikanska 90-talsromaner i *En möjlig värld. En tematisk studie av Lars Gustafssons 1990-talsromaner* (2002).²⁷⁹ Därutöver kan nämnas exempelvis *Att läsa Gustafsson* (1986), en större samling essäer och artiklar om Gustafsson i urval av Ruprecht Volz.²⁸⁰

Gustafssons stora och mångskiftande produktion innehåller självbiografiska texter av olika slag, men *Ett minnespalats* (1994), av författaren betecknad "vertikala memoarer", intar i det sammanhanget en särställning. I övrigt finns några volymer med samlade krönikor och fragment med huvudsakligen självbiografiskt innehåll, till exempel *Spegelskärvor* (1987) och *I mikroskopet* (1979).²⁸¹ Och ett antal romaner har mer eller mindre självbiografiska drag, i första hand kanske *Herr Gustafsson själv* (1971) (där de självbiografiska greppen enligt författaren mest "föreföll [...] vara effektiva litterära verktyg"), men ett antal episoder även i andra romaner är hämtade från författarens eget liv, mer eller mindre bearbetat.²⁸² Detta är förstås inget ovanligt. De flesta skönlitterära författare omvandlar sitt eget liv till dikt, även om Gustafssons projekt i *Herr Gustafsson själv* går en bit utanför de gängse ramarna. Det är inte de verken jag intresserar mig för här. *Ett minnespalats* är den enda text som uttalat behandlar barndomen, en rätt fragmentarisk sorts memoar som inte gör något anspråk på att skriva en sammanhängande livsberättelse.²⁸³ Den

278. Ibid., s. 55.

279. Björn Andersson, *Att visa vägen ut : en studie av den estetiska praktiken i Lars Gustafssons Bröderna* (Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, Univ., 2000); Kerstin Bergman, *En möjlig värld : en tematisk studie av Lars Gustafssons 1990-talsromaner* (Hedemora: Gidlund, 2002).

280. Ruprecht Volz och Barbro Lagergren, *Att läsa Gustafsson : en bok om Lars Gustafsson* (Stockholm: Norstedt, 1986).

281. Lars Gustafsson, *Spegelskärvor* (Stockholm: Norstedt, 1987); Lars Gustafsson, *I mikroskopet : banaliteter och brottstycken* (Stockholm: Alba, 1979).

282. Gustafsson (1994), s. 138.

283. Många episoder känns dock igen från olika romaner, däribland så sena som *Fru Sorgedahls vackra vita armar* (2008); jag tror att *Ett minnespalats* skulle kunna läsas som ett slags nyckel till hela författarskapet, men jag känner inte till någon sådan studie.

har inte heller studerats av forskningen i någon vidare omfattning. Endast ett knappt fyrtiotal sidor behandlar barndomen, och det är de avsnitten jag studerar i det här kapitlet, tillsammans med några avslutande kommentarer kring faderns liv.²⁸⁴

Barndomens ändlösa dagar

”Jag minns den tidiga barndomen som fruktansvärt tråkig”, skriver Gustafsson, och kontrasterar detta mot den som han hävdar den gängse uppfattningen att barndomen skulle vara ”en särskilt rolig eller stimulansrik ålder”.²⁸⁵ Det här är inte precis något som återfinns i kapitlets övriga barndomsskildringar heller, men oftast handlar det då om att det är ”roligheten” som saknas, det vill säga att barndomen är rent plågsam, och inte ”stimulansen”. Gustafssons barndom blir ”en oändlig spleenfull väntan på att skuggan skulle röra sig över mattan” där ingenting någonsin händer.²⁸⁶ Det rådde krig, ja, med därpå följande ransonering, och barnets känsla av att aldrig vara mätt. Detta är för övrigt något som går igen senare, under Gustafssons Uppsalatid: ”Jag minns att jag som regel var hungrig och att jag brukade förvara mat hemifrån på rummet. Sura korvar var inte ovanliga inslag i repertoaren. Mjölkbärar och andra matställen kring Bredgränd var som regel för dyra för mig”, skriver han.²⁸⁷ Men det ligger utanför barndomsskildringens ramar. ”Småhungrig och uttråkad tog jag mig igenom barndomens ändlösa ensliga dagar”, sammanfattar Gustafsson dock de första sex-sju åren i livet.²⁸⁸ Och han lägger större vikt vid problemet med att vara uttråkad än småhungrig. Han saknar friheten för att han är begränsad, inte främst av att han är ett barn, utan för att just detta barn inte tillåts göra någonting. ”Man hindrade mig från de flesta aktiviteter”, skriver han.²⁸⁹ Detta ”man” utvecklas inte mer än att han skriver att ”man på ett försiktigt och småborgerligt ängsligt sätt höll tillbaka mig i min utveckling”.²⁹⁰ Det syftar uppenbarligen på föräldrarna, men det är inte de som anklagas utan snarare då det ”småborgerliga”. Detsamma har nämligen hänt fadern, Einar, med avsevärt allvarligare konsekvenser. Efter

284. Motsvarande avsnitt om författarens relationer till sina föräldrar, och hur föräldrarnas livslopp påverkat detta, har jag sett som relevant i en del tidigare barndomsskildringar, och jag väljer därför att inkludera det även här.

285. Gustafsson (1994), s. 17.

286. Ibid.

287. Ibid., s. 61.

288. Ibid., s. 22.

289. Ibid., s. 19.

290. Ibid.

ett citat ur dennes dagbok kommenterar Gustafsson:

Det lilla, lätt moraliserande tillägget är mycket typiskt för denna dagbok. Varje gång Einar har gjort något roligt ser han sig, andligen talat, omkring för att se om det var tillåtet, eller om det möjligen var så roligt att det borde vara förbjudet. Man anar hela tiden de många beställsamma vuxna rösterna som blandar sig i hans egen. Han kan inte ha haft det alldeles lätt, och man undrar naturligtvis hur mycket i honom som hämmades bort i hans barndom. Genom en överförsiktig uppfostran.²⁹¹

Gustafsson hittade utvägar, som vi ska se; hans far gjorde det inte: ”Med de verbala och begreppsliga talanger som denne unge man hade, borde han ha kunnat bli en ganska framgångsrik affärsman, eller kanske en frikyrkopredikant. Men han vågade sig aldrig riktigt ut i livet. Hans sista decennier med den kommunala verksamheten visade vad han egentligen hade bort kunna åstadkomma.”²⁹² Överdriven försiktighet och en begränsande uppfostran utgör alltså hot mot den positiva frihet som består i att ge individen verktyg att kunna växa eller *börja*, som Hannah Arendt skriver.²⁹³ Det är också karaktäristiskt att det är just detta barn som är begränsat i Gustafssons text. Ingenting handlar om barnet i allmänhet eller om familjen i allmänhet. De strukturerna är frånvarande. Den frihet som begränsas är utpräglat individuell.

Raseriet som utväg

Ett annat hot, om än näraliggande, kommer också från överheten, men dock från samhället utanför familjen snarare än från föräldrarna. Det gestaltas till exempel av byråkratin, när Gustafssons mor i en ransoneringskö har glömt sin penna och vägras låna byråkratens.²⁹⁴ Men även av några erfarenheter av mobbning, exempelvis när en pojke trampar på Gustafssons nya fina läroverksmössa.²⁹⁵ Det handlar om opersonlig maktutövning, vare sig denna makt är grundad i byråkratiska traditioner eller fysisk styrka. Intressantast är emellertid vad detta ger upphov till för utvägar. Gustafsson möter nämligen detta förtryck med hat och med våld. Hatet han känner mot byråkraten är ”[k]allt och klart”, och han skriver hur barn ”över huvud taget inte” förlåter.²⁹⁶

291. Ibid., s. 230.

292. Ibid., s. 231.

293. Arendt (1961), s. 165–66.

294. Gustafsson (1994), s. 21.

295. Ibid., s. 28.

296. Ibid., s. 21, 26.

Mobbningen hanterar han genom "ett snabbt uppsvallande, totalt hämningslöst raseri", och pojken som trampade på hans mössa har han snart slagit omkull "och dessutom ett par gånger kastat hans cykel ovanpå honom."²⁹⁷ Småskolan var en plåga, mycket på grund av en lärarinna som ryckte stora tussar ur håret på elever hon ogillade, men "[d]etta skedde inte med mig. Om hon hade försökt hade jag slagit tillbaka, och möjligen kände hon det", skriver Gustafsson.²⁹⁸

Barnen gick också omkring med slidknivar, vilket Gustafsson använde i självförsvar, dock inte mot människor: "Däremot minns jag att jag försökte skära upp strupen på en schäferhund som gick till angrepp mot mig ute bland kärren, men han sprang när han insåg att jag faktiskt menade allvar."²⁹⁹ Allt detta visar hur våldet för honom är en väg mot friheten, ett sätt att konfrontera dem som skapar begränsningar för honom; han ser sig själv alldeles självklart som annorlunda, honom gäller inte gränserna för, han "menar allvar" och tar sig rätten att bryta sig loss med alla medel. Barn förlåter inte, skriver han, och "över huvud passar Nietzsches filosofi sjuåringar mycket bättre än paulinsk kristendom."³⁰⁰ Det finns faktiskt problem som bäst löses med våld, menar Gustafsson: han nämner Hitlertyskland som ett exempel, och skriver att "pacifismen som regel är översittarnas och förtryckarnas ofrivilliga tjänare och att det *defensiva* våldet är en stor och ofrånkomlig problemlösare i en väsentligen ond värld."³⁰¹ Här blir det återigen möjligt att med Ehnmark nyansera bilden genom att den befrielsens väg Gustafsson antyder kan leda inte till frihet utan till nytt förtryck.³⁰²

Den rena begränsningen, bristen på stimuli som barnet upplever, leder däremot i en annan riktning, en mjukare riktning, menar Gustafsson: "Om man vill att ett barn skall bli diktare skall man sätta det i en låda i ett par år. Barnet börjar då så att säga växa inåt."³⁰³ Diktningen är alltså en annan utväg mot friheten, men detta är ett spår som han inte följer särskilt långt.

297. Ibid., s. 28–29.

298. Ibid., s. 35.

299. Ibid., s. 25. Många av dessa scener har mer eller mindre förvrängda motsvarigheter i Gustafssons skönlitterära författarskap, exempelvis i *Familjefesten* och *Fru Sorgedahls vackra vita armar*.

300. Ibid., s. 27.

301. Ibid., s. 29, originalets kursiv.

302. Se resonemanget om Myrdal och våldet tidigare i kapitlet.

303. Gustafsson (1994), s. 19.

Sammanfattning

Det är detta som är innebörden av frihetsbegreppet i *Ett minnespalats*: den individuella friheten, den frihet som passar den starke, han eller hon som kan slå tillbaka och gå sin egen väg. I mycket är det ett negativt formulerat frihetsbegrepp, en frihet *från* regler och härskare, men även en frihet *att* börja, att göra något, att bli någon annan eller den man vet att man ska bli. Den friheten finns i konsten, i diktningen, men vägen dit skulle lika gärna kunna leda vilse och sluta i något avsevärt mörkare. Det är inget unikt för Gustafsson; Jersild varnas av modern för att det kunde gå honom illa om han lät ilskan styra, men han vill det inte, han ser en styrka i vreden: "Trots att jag insåg att hon hade rätt ville jag inte vara utan denna märkvärdiga styrka. Ilskan var inte min, ilskan fick mig att känna mig utvald".³⁰⁴ Och i Myrdals barndomsskildringar finns drömmen om frihet med geväret i hand, som jag har visat. Kanske är emellertid individualismen starkast hos Gustafsson. Det är nu dags att sammanfatta och jämföra de olika författarnas barndomsskildringar ytterligare.

FRIHETSTEMAT I BARNDOMSSKILDRINGEN

Det är tydligt att det finns många gemensamma drag i frihetstematiken i de barndomsskildringar jag studerat. Mycket grundar sig i att den historia som skildras är likartad: det handlar om barnet som successivt frigör sig från sin familj och från barndomens begränsade roller och försöker bygga upp ett eget liv, med egen tankevärld och egna möjligheter att förverkliga sina drömmar, oftast då drömmarna om konstnärslivet. Variationerna mellan texterna beror mycket på de olika tidsomfång som skildras; exempelvis kräver den lyckade frigörelsen en skildring som sträcker sig längre fram än till den trettonårsålder där Myrdals böcker slutar. Att drömmarna så ofta handlar om konstnärskap och vägen mot litteraturen är också naturligt eftersom det är just författarens barndomsskildringar det handlar om.

Men det finns även ett antal punkter där texternas behandling av frihetstemat skiljer sig åt. Föräldrarna och familjen är oftast ett hot mot friheten; men inte alltid. Det går att urskilja en skala här. I den ena änden finns först Myrdal, där föräldrarna bedriver ren mobbning, fysisk och psykisk. Även Jersild och Axelsson har det bitvis svårt i hemmet, men där mynnar det hela ändå ut i ett slags försoning om än kanske först i vuxen ålder. Gustafsson känner sig begränsad av en oförstående vuxenvärld, liksom Lindqvist av modern, men

304. Jersild (1989), s. 172.

här handlar det inte om rent förtryck, och hos Lindqvist dominerar i stället bilden av den förstående fadern. Hos Gustafsson och Lindqvist, där familjen alltså är mindre förtryckande, handlar det snarare om en känsla av att vara begränsad, att inte fullt ut kunna leva det spännande och kanske äventyrliga liv de som barn drömmer om. Kanske är det en sorts dröm som kan förekomma bara hos den som inte direkt lider.

Medvetenheten om svårigheten i att växa upp som och vara kvinna i ett patriarkalt samhälle finns bara i två av texterna, hos Axelsson och Jersild, i båda fallen gestaltat främst av mödrar med konstnärliga eller litterära ambitioner som aldrig fått infrias. I Gustafssons text finns snarare det motsatta, en tendens att bortse från förtryckande strukturer och i stället högst värdera individens förmåga att på egen hand klara av problemen. Aspekter av denna individualism återfinns som utvägar mot friheten i samtliga barndomsskildringar. Egentligen går det att samla utvägarna under tre rubriker. Det första är *lärdomen och studierna*. Den som studerar blir en annan och frigör sig från gamla strukturer; det ligger också nära att få ägna sig åt litteraturen eller konsten på heltid. Det innebär också att lämna familjen bakom sig. Det konstnärliga skapandet ligger också nära den andra rubriken, vilket är *fantasivärldarna och dagdrömmarna*. Det är alltså en flykt inte mot framtiden, där studierna utlovar ljusare möjligheter, utan inåt, mot egna världar där verklighetens tyngd är lättare att bära. Både Myrdal och Axelsson upplever att allt går att stå ut med om världen inte finns på riktigt; den som spelar en roll lider inte på allvar. Världen är kanske en tragedi, men en tragedi är uthärdlig och rentav njutbar för den som sitter i publiken. Dessa fantasivärldar handlar för Myrdal delvis om det jag ser som den tredje rubriken för vägen mot friheten: *våldet och upprorslustan*. Myrdal drömmer om att vara hjälten i våldsamma pojkboksfantasier, att störta varje despot och varje tyrann; Gustafsson ser våldet som den enda möjliga utvägen ur vissa situationer; och även Jersild ser gossen stundtals som ond, beredd att ta sig till nästan vad som helst för att erövra sin frihet. Att denna befrielse med gevär i hand (metaforiskt eller ej) riskerar att leda till nytt förtryck i stället för den eftersträlvade friheten är inget som någon författare nämner. Den fara som finns i Isaiah Berlins positiva frihetsbegrepp är mestadels frånvarande.

Och det är inte så konstigt att många frihetsdrömmar mynnar ut i denna acceptans av våldet som metod. Det frihetsbegrepp som återfinns i barndomsskildringarna är utpräglad individualistiskt. Tydligast hos Gustafsson, kanske, där det verkligen är den starkes rätt till individuell frihet som hyllas, hans självförtroende är det största, men det är inte särskilt stor skillnad mot

Lindqvists mer pacifistiska frihetsbegrepp, eller Axelssons: de vill alla bli konstnärer, de vill alla på ett eller annat sätt stå ensamma, där fria vindar blåser.

Så barnet drömmer om att bryta sig loss från familjen, att ge sig av någon helt annanstans, kanske in i en främmande värld eller mot en framtid där konsten hägrar. Det är inte så märkligt; drömmar om frigörelse ligger så att säga i barndomens själva natur. Här, liksom i materialet i övriga kapitel, dominerar också en *individualistisk* bild av friheten. Ibland rent egoistisk, som hos Jersild. Mycket har sannolikt sin grund i genrens villkor. I den klassiska självbiografin finns, som jag har nämnt, en (uttalad eller outtalad) föreställning om den autonoma individen som ett ideal, och mycket av det finns kvar även i texter med en lite mer flytande genreklassificering.

Som helhet rör sig frihetstematiken alltså tydligast kring ett begränsande frihetsbegrepp. Utvägarna går ut på att bli fri *från* familjens eller samhällets förtryck. Visst handlar konstnärsdrömmarna på ett sätt om friheten *till* något, möjligheten att kunna skapa, men det är ett undantag. Både studierna, fantasivärldarna och upprorslustan handlar om att göra sig fri från alla band. Däremot finns frihetstemats koppling till konsten i bakgrunden i nästan alla texter. Dagdrömmandet anknyter till litterärt skapande, känslan av världens överklighet hos Myrdal eller Axelsson likaså, och det är en framtid som författare de flesta skribenterna drömmer om. Andra frihetsbegrepp, som det fysiska i att inte vara instängd hos Jersild, eller det ekonomiska i att vara som "de multinationella männen" som kunde "resa flott med sköna kvinnor" som Lindqvist, hör snarare till avvikelserna.

På olika sätt kopplas alltså i barndomsskildringarna frihet till flykt. Det motivet återkommer och blir än tydligare i nästa kapitel. Rörelsen går då vidare från det personliga, det individuella, där barnet är begränsat av familjen och föräldrarna, mot en friare tillvaro där geografin öppnas för en nyfiken resenär som låter sig möta främmande länder. Över alltså till reseskildringar.

KAPITEL 3.

"I ÖKNEN ÄR MAN ALLTID FRI."

Frihet i reseskildringar

Eftersom jag aldrig hittade någon bra resehandbok hemma tog jag med mig Brehiers standardbok om den bysantinska civilisationen, och långa stycken stämmer den förvånande väl: ljuset, kullarna, språkförbistringen, den lätta, glada tonen, det vacklande imperiet, invecklat i alltmer omöjliga gränskrig.³⁰⁵

JA, SÅDANT ÄR resandet; det kan avslöja paralleller som annars skulle ha förblivit dolda, såsom den ovanstående mellan det gamla Bysans och nittonhundrasjuttioalets San Francisco. I mötet med det främmande skärps ofta resenärens världsbild, och den existentiella dimension jag har benämnt *det främmande* är också kanske som tydligast här. Det är vad jag intresserar mig för i detta kapitel: hur frihetstemat uppträder, behandlas och gestaltas i ett antal reseskildringar. Var är friheten hotad, vilka utvägar finns? Vad är frihetsbegreppets innebörd? Frihet återkommer i materialet både uttalat och outtalat, i apartheidsystemens och övervakningssamhällenas förtryck, i vänlighet och gästfrihet, i drömmar om flykt över öknarnas väldiga vidder. I kollektiv och i ensamhet.

Det här kapitlet behandlar ett stort och brett material, av många olika författare. Därför är det strukturerat kring två olika motiv i stället för att behandla varje författare för sig. Det finns också en viss gruppering av studier utifrån resmål. I del 1 av kapitlet undersöker jag hur friheten beskrivs som hotad av elände och fattigdom i Indien och Kina, hur de sydafrikanska

305. Lars Gustafsson, *Världsdelar : reseskildringar* (Stockholm: Norstedt, 1975), s. 125–26.

apartheidsystemen skapade mycket ofria samhällen och hur människor trots allt med vänlighet och gästfrihet skapar ett värdigt liv. Det handlar om den grundläggande respekt för mänskliga rättigheter och för människovärdet som är nödvändiga för att någon frihet alls ska kunna finnas. I del 2 ägnar jag mig åt ensamhetens frihet, åt flykten och äventyret, frihet undan civilisationen. Det är den enskilda individens frihet, resenärens drömmar om en frihet bortom gemenskaper och kollektiv. Både en våldsam frihet, nomadfolkens gamla frihet som försvaras med geväret i hand, och en frihet som påminner om de pastorala ideal som återfinns också i andra kapitel.

Del 1 handlar i stora drag om begränsningar, hur friheten är *hotad*; del 2 handlar parallellt om *utvägar*. Den uppdelningen renodlas inte, ty för det mesta behandlar jag en viss text endast på ett ställe och tar då upp både de hot och de utvägar som uppträder däri, men det säger ändå något om hur kapitlet är upplagt.

DEL 1. FATTIGDOM OCH FÖRTRYCK

Den resenär som reser till underutvecklade länder kan knappast undgå att gripas av fattigdomen och eländet. Det kan exempelvis gälla Indien och Kina under 1960-talet. Eller ännu tydligare i apartheitidens Sydafrika där ofrihet har skapats genom medvetna politiska beslut. Resenären ser och beskriver den begränsade friheten på olika sätt, men frihet och ofrihet står ofta i centrum av skildringen. I denna kapitlets första del undersöker jag hur friheten är hotad i dessa skildringar av nöd och misär, och hur vänlighet och gästfrihet fungerar som en ljusare motbild. Ett annat genomgående motiv är respekten för människan som individ, i kontrast mot kollektiverande traditioner.

Misär och människovärde. Indien, Kina, Mongoliet

De första åren på sextioalet reser Sven Lindqvist tillsammans med Cecilia Lindqvist i Japan, Mongoliet, Indien och Formosa (nuvarande Taiwan). De talar med intellektuella, kontrasterar skilda politiska system med varandra, redogör för den närmaste historien och olika nationella särdrag. Upplevelserna och analyserna samlas i *Asiatisk erfarenhet* (1964), där ungefär hälften av utrymmet ägnas åt Indien.³⁰⁶ Ofta relateras erfarenheterna till tidigare resor

306. Sven Lindqvist och Cecilia Lindqvist, *Asiatisk erfarenhet* (Stockholm: Bonnier, 1964). De står båda två som författare; ändå används nästan hela tiden "jag" som pronomen i texten. Se till exempel närmast följande blockcitat. Visst finns här säkert en arbetsfördelning där främst

i Kina, sammanlagt två års vistelse i landet åren efter Det stora språnget, som skildrats i *Kina inifrån* (1963).³⁰⁷ Där ligger fokus på vardagslivet med knappa ransoner och åsiktsförtryck, samt Kinas relationer till Sovjet och landets möjligheter att resa sig i framtiden. Bakom vardagsskildringarna finns ett tydligt politiskt syfte, vilket också Arne Melberg framhåller när han nämner boken i *Resa och skriva*.³⁰⁸ Påtagligt i *Asiatisk erfarenhet* är upprördheten inför Indiens saktfärdighet jämfört med Kinas effektivitet; myndigheterna tycks vara likgiltiga inför svälten, landets spannmålsskördar sägs ett gott år vara mindre än Kinas ett missväxtår:

Jag hade sett kineserna under svältens år. På badhuset sänktes deras utmärglade, bristsåriga kroppar i samma vatten som min, heta sommarkvällar klädde hela städer av sig och blottade spåren av tre års hunger. Men jag såg i Kina aldrig någon motsvarighet till det elände vari Indiens fattiga lever.

Det är värst i själva Gangestarmen. Men även i det bördiga, konstbevattnade Punjab, hos söderhavsproletariatet under Keralkustens palmer, i Sydindiens frodiga deltaområden och i de stora indiska städerna – överallt ligger ett direkt fysiskt lidande blottat och hjälplöst.

Den hunger jag såg i Kina var resultatet av en akut jordbrukskris, som föranledde radikala åtgärder för att öka spannmålsproduktionen och sträng ransonering för att garantera var och en ett visst minimum för sitt livsuppehälle. Den hunger jag såg i Indien var utan ransonens trygghet och föranledde inga särskilda åtgärder. Det var resultatet av en av de bästa skördarna i Indiens historia. [...] Det skulle [...] ha behövt finnas ytterligare 200 miljoner kineser för att Kina under sitt sämsta år skulle ha kommit ned i samma låga perkapitaproduktion som Indien under sitt bästa.³⁰⁹

Skulden ligger enligt Lindqvist hos kastsystemet som fjättrar de fattiga vid sin lott: ”Indien vill fungera som en demokrati. Men de demokratiska rättigheterna motverkas, minst sagt, av ett kastsystem som med religiös sanktion drar lika skarp gräns mellan högkastiga och kastlösa som mellan människor och djur. [...] Ett djupt människoförtryck ligger därmed kvar under grundvalarna

Sven satt vid skrivmaskinen; i någon bok anges Cecilia i första hand som fotograf. Men det är ändå intressant att fundera ett ögonblick vad detta ”jag” kan innebära. Jämför också den senare anmärkningen om Gun Kessles närvaro i Jan Myrdals bok om Afghanistan.

307. Sven Lindqvist och Cecilia Lindqvist, *Kina inifrån : en preliminär rapport* (Stockholm: Bonnier, 1963).

308. Melberg (2006), s. 170.

309. Lindqvist och Lindqvist (1964), s. 98–99. Lindqvist inflikar att man bör misstro sådana siffror, men att poängen ändå framgår.

till den indiska demokratin.”³¹⁰ Den frihet som ett demokratiskt system borde skänka varje invånare finns alltså inte här. Det finns ingen respekt för individens frihet. Andra orsaker till misären och svälten som Lindqvist nämner är språkförbistringen, omöjligheten att samordna ett styre över ett land med tolv officiella huvudspråk och otaliga mindre, men mest av allt konflikterna mellan hinduism och islam, inte bara de gammaldags samhällsstrukturer som religionen cementerar. Biofilmerna inleds med en halvtimmes andakt och deras handling försiggår i tempel. Inbjuden till en fabrik måste resenären först bevista traktens heliga platser. På ett universitet har templet kostat lika mycket som samtliga andra byggnader tillsammans.³¹¹ Så det är traditionen som begränsar friheten här, en tradition som yttrar sig både i religionen och i kastsystemet. Utvägen är demokratin och ett fungerande ekonomiskt system som skulle kunna mätta massorna; det västerländska, mer effektiva samhället anas som en ljus motbild.

Denna Indiens frihetsdödande misär observeras av många resenärer i landet, inte bara de båda Lindqvist. En av dem är Jörn Donner. Donner är född 1933 i Finland och har verkat i Sverige och i Finland som författare, filmregissör och politiker. I sin bok *Världsboken* (1968) har han skildrat en resa över stora delar av världen våren 1968.³¹² Under mars till och med juli besöker han ett antal europeiska storstäder, Egypten och Sydafrika med ett par mellanlandningar däremellan, Calcutta, Sydney och ett flertal länder i Sydostasien, Taiwan, Japan, västra USA, Mexiko och några länder i Sydamerika. Framställningen hoppar från resmål till resmål; den är resonerande till sin struktur, det viktiga för texten är inte platserna utan observationerna till vilka de inspirerar. Bokens ämne är till största delen förhållandet mellan u-länderna och västvärlden, eller mellan nord och syd, för att använda moderna termer, och Donner är hela tiden en rätt distanserad iakttagare som aldrig själv identifierar sig med demonstranter på det sätt exempelvis Lars Gustafsson gör i sin skildring av demonstrationståg i Sverige och USA. Men han hävdar att de västerländska demonstranterna har rätt i sin kritik av ick-e fungerande system: ”I en viss mening är alla stater polisstater.”³¹³ Varje stat begränsar medborgarnas frihet. Friheten är ett mål värt att kämpa för, ser han, men ofta har revolutionerna misslyckats. I de nya afrikanska länderna har frigörelsen inte lett till frihet, en parallell till Anders Ehnmarks tidigare nämnda resonemang, och detsamma gäller de sydamerikanska militärdik-

310. Ibid., s. 94.

311. Ibid., s. 92.

312. Jörn Donner, *Världsboken : ett reportage* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1968).

313. Ibid., s. 38.

taturerna: de ”har förstått att friheten måste bekämpas med alla medel, även skjutvapen och fängelse.”³¹⁴

I Indien slås han av hur ingenting händer. De fåtaliga revolutionärerna gör ingenting, de hoppas på en resning som aldrig kommer. ”[D]e talar om varje människas inneboende värdighet. Denna värdighet som varje minut i Indien är till för att krossa. Denna värdighet som är fjärran från dessa gator, men finns hos de unga.”³¹⁵ Inte bara i Indien, utan även i Indonesien, är religionen ett hinder för friheten. Fördomar och traditioner motarbetar viktiga, frihetsskapande innovationer, som familjeplanering, från att införas.³¹⁶ Donner är pessimistisk, vad han ser som en utväg är enbart revolution, men ingen begränsad, lokal revolution utan en global: ”Jag tänker mig ett tredje alternativ [till marknadsekonomi eller protektionism], och det är kanske också utopiskt, nämligen ett slags universell revolt eller en socialistisk revolution av de underutvecklade länderna, varigenom dessa med en gång gjorde sig fria från allt främmande förtryck.”³¹⁷ Vad detta skulle kunna leda till för samhälle, om den vunna kampen verkligen skulle skapa frihet eller bara nytt förtryck enligt Ehnmarks resonemang, är inget Donner berör. Att friheten för honom är önskvärd är helt klar, men han ser friheten som begränsad av så genomgripande faktorer i samhället, så globala strukturer, att den enda utvägen tycks vara en ”universell revolt”.

Religionen begränsar alltså det indiska samhällets frihet enligt både Donner och Lindqvist. Frånvaron av ett starkt centralt styre också. Hos Lindqvist ser jag emellertid hur detta mest av allt utgör problem på grund av att de bestjäl människan på hennes initiativkraft, hennes möjligheter att nå sin fulla potential. Även om ingen överhet förtrycker individen saknas de strukturer som lyfter henne, ger henne verklig frihet. Extremfallet är de kastlösas roll. I Kina är tjänaren en människa som har en värdighet, skriver Lindqvist; i Indien är de däremot värda mindre än djur:

Vid 10-tiden på förmiddagen hördes ett krafsande som av en hundtass på bakdörren. Det var den orene som begärde tillträde. Mellan detta skygga indiska arbetsdjur med bortvänt ansikte och den ”arbetande vännen” i Peking, som skötte samma sysslor men också var en ambitiös studiecirkelmedlem och hade en naturlig självaktning – mellan dem var det inte svårt att välja.³¹⁸

³¹⁴ Ibid., s. 20, 42.

³¹⁵ Ibid., s. 250–51.

³¹⁶ Världsboken, s. 143.

³¹⁷ Donner (1968), s. 151. Resonemanget återkommer också på s. 253.

³¹⁸ Lindqvist och Lindqvist (1964), s. 120.

Kina framstår alltså i Lindqvists beskrivning som i någon mening friare än Indien. Det handlar om en frihet grundat i människovärdet, att individen existerar och syns. Handlingsfriheten är en annan sak; där blir det politiska systemet mer begränsande. För även i Kina finns ofrihet, genomsyrande vardagen, beskrivet i *Kina inifrån* på ett sätt som snarast motsäger den ljusare bild som utgör kontrasten i Indienavsnittet ovan:

Människor som inte hade legitima arbetsangelägenheter att diskutera besökte inte varandra, gamla vänner och grannar undvek varandra. Vad kunde man bjuda på om det kom främmande? Varmt vatten. Vad kunde man tala om? Svältbölden under plåstret på halsen, de hungersvullna benen, sonen som vid ett års ålder varken kunde sitta eller säga "mamma"? En tyst, iskall misstänksamhet skilde människa från människa. Jag har aldrig upplevt en mera total ensamhet.³¹⁹

Men det är egentligen en lite annan sak. Positiva konnotationer av ensamhet som frihet återkommer jag som sagt till i kapitlets andra del. Det som framkommer här är snarast en upprördhet inför bristen på solidaritet och medmänsklighet i det skildrade samhället. Observera att Lindqvist tycks mer kritisk mot Kina när han skriver med det landet som huvudfokus. Svälten i Indien, till exempel, kontrasteras som jag visar ovan mot hur Kina alltid producerar betydligt mer mat, men vårvintern 1961 skriver Lindqvist om hur de kinesiska studenterna äter trädens första vårskott och efter måltiderna dricker diskvattnet "för att tillgodogöra sig det sista av näringen".³²⁰ Det är ett exempel på hur resenären kontrasterar den upplevda misären mot någonting bättre någon annanstans; ibland vardagen där hemma, ibland målet för någon tidigare resa.

Dessutom fanns en frihet i svälten, hur egendomligt det än kan låta. I förordet till 1966 års utgåva av *Kina inifrån* skriver Lindqvist hur "[l]iberaliseringen har visat sig vara i stor utsträckning en krisåtgärd – med ris i skålen har kinesen förlorat mycket av den frihet han vann på fastande mage."³²¹ Det handlar om hur människor blir "kringvandrande försäljare och hantverkare" som "tävlar om kunderna på gatan" när myndigheterna saknar medel att sätta folk i arbete.³²² Desperationen öppnar för andra möjligheter, eller rättare sagt tvingar på folket de möjligheterna, men de drivs aldrig långt nog, någon revolution inträffar aldrig. Rent intellektuellt plågas Lindqvist också

319. Lindqvist och Lindqvist (1963), s. 129.

320. Ibid., s. 29.

321. Ibid., s. 6.

322. Ibid., s. 85.

mycket av bristen på fri press och yttrandefrihet: han skriver att ”kinesen får lära sig att avsiktligt sträva efter att bli partisk och ensidig, att medvetet välja lojalitet framför saklighet och förneka själva strävan till sanning. Hela min andliga organism gör uppror mot denna lära”.³²³ Det politiska systemet, frånvaron av demokrati, begränsar alltså tydligt friheten, även om det sällan kritiserats som här rakt ut.

Mongoliet, däremot, är något helt annat. I Lindqvists skildring framstår det som något av en föregångare bland kommuniststyrda länder: där finns inget övervakningssamhälle, där finns medborgare med en sorglös brist på respekt för överheten.

Svårigheten att få resa utanför blocket och att få tag på utländska böcker och tidningar tycks vara den frihetsinskränkning som känns starkast för dagens mongoliska intellektuella. [...] Det frihetsbegrepp jag starkast upplevde i Mongoliet är dock det som baserar sig på ett gammalt nomadfolks temperament och sedvänjor. [...] Knappt hos något annat folk har jag så ofta känt närvaron av personlig integritet och muntra, oförvägna hjärtan.³²⁴

Det gamla nomadfolkets ideal är en särskild sorts frihet, rörlig, nära naturens och flyktens frihet; jag återkommer till den i detta kapitels andra del. Här nöjer jag mig med att konstatera hur detta leder till en lätthet i umgänget, till artighet och vänlighet, gestaltat i Lindqvists beskrivning av den student som är deras tolk: ”Han såg en i ögonen.”³²⁵ Samtidigt är det kanske signifikativt att det är just ”dagens mongoliska intellektuella” som irriterar sig på resebegränsningar och brist på böcker. Lindqvists frihetsbegrepp här är den intellektuelles, kopplat till skrivande och läsande.

På de sista sidorna av *Asiatisk erfarenhet*, i slutet av avsnittet om Indien, sammanfattar Lindqvist vad han har sett. ”Om jag kommit till Indien för att söka ’välfärdsstaten i Asien’ eller ’de fredliga framstegens land’ hade jag blivit besviken”, skriver han. ”Men vad jag sökte var snarare en gnista av djärvhet och livsmod, något att älska och respektera.”³²⁶ Och det har han funnit: hos några målare, en författare, en filosof, en filmare. Jag vill tro att det är en sorts frihet. En frihet som konsten erbjuder, ja, i och med dessa exempel, men även något annat. ”En gnista av djärvhet och livsmod” skapar en strimma av ljus i misären, något som kan ses som friheten att röra sig i en annan riktning.

323. Ibid., s. 125.

324. Lindqvist och Lindqvist (1964), s. 47–48.

325. Lindqvist och Lindqvist (1963), s. 47.

326. Lindqvist och Lindqvist (1964), s. 187.

Övervakning och hyckleri. Persien

Mongoliet framhålls alltså som ett undantag bland kommunistiska länder eftersom någon direkt övervakning verkar saknas. Sådana länder verkar dock vara i minoritet bland de valda resmålen som jag tar upp här; exempelvis har Sven Delblanc skrivit en bok om Persien, *Zahak* (1971), baserad på en resa som han gjorde 1970, där övervakning är en viktig del.³²⁷ Delblanc (1931–1992) var författare och professor i litteraturvetenskap, och utmärker sig i sitt författarskap genom att han med ironins och groteskens hjälp vrider sextiotalets och sjuttiotalets politiska texter till något mustigt och mer arkaiserande. Mest av allt är han en utpräglad berättare, något som går igen i allt han skrivit, inklusive artiklar i *Den svenska litteraturen*.³²⁸

Strukturellt är *Zahak* intressant eftersom den skiljer sig föga från den ett par år äldre *Åsnebrygga* (1969), Delblancs roman om tiden som gästprofessor i Kalifornien 1968.³²⁹ Ja, den boken kallas roman, den har i alla fall undertiteln ”dagboksroman”, men det är inte så enkelt. Dokumentärroman, kanske, självbiografisk reseskildring; det här är frågor som behandlas utförligt av litteraturvetaren Johan Svedjedal i hans studie av 60- och 70-talens protestlitteratur, *Ner med allt?* (2014).³³⁰ Svedjedal framhåller hur Delblanc ”förhöll sig fritt till den biografiska sanningen” i och med att vissa i romanen beskrivna händelser inte är självupplevda.³³¹ Själv ser jag snarare *Åsnebrygga* som alltför mycket av roman för att tas upp här. Svedjedal ordnar också in den boken i tidens följd av halvt självbiografiska tankeböcker tillsammans med bland annat Lars Gustafssons *Herr Gustafsson själv* (1971) och Sven Lindqvists *Myten om Wu Tao-tzu* (1967).³³² *Zahak* är i många avseenden likadan: de korta, numrerade avsnitten, glidningarna mellan ett berättande i första och tredje person, det lätta och litterära anslaget är desamma. Möjligen har *Åsnebrygga* större karaktär av självbiografi; där finns bland annat flera episoder som bygger på minnen från barndomen.³³³ Men *Zahak* betecknas i högre grad som en reseskildring och med det låter jag mig nöja. Den är alltså

327. Sven Delblanc, *Zahak* (Stockholm: Bonnier, 1971).

328. Den första avhandlingen om Delblanc är Lars Ahlbom, *Frihetens tragedi : livssyn, estetik och hjälteroller i Sven Delblancs författarskap* (Stockholm: Bonnier, 1989). Samma författare har senare skrivit en biografi, *Sven Delblanc* (Stockholm: Natur och kultur, 1996). I den boken avhandlas romanerna, med några undantag, däribland *Zahak*; undantaget motiveras dock inte.

329. Sven Delblanc, *Åsnebrygga : dagboksroman* (Stockholm: Bonnier, 1969).

330. Johan Svedjedal, *Ner med allt? : essäer om protestlitteraturen och demokratin, cirka 1965–1975* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2014).

331. *Ibid.*, s. 69.

332. *Ibid.*, s. 229.

333. Delblanc (1969), s. 76.

”persiska brev”, som undertiteln säger, en faktabaserad framställning vilken vanligtvis inordnas på hylla N, Geografi, på biblioteken.

I Persien finner Delblanc ett ganska korrupt och samvetslöst samhälle. Muslimerna dricker gärna alkohol när de får tag på det. Befolkningen är okunnig om andra länder och om sitt eget land.³³⁴ De enda kvinnor som inte bär heltäckande slöja är prostituerade.³³⁵ Men mest av allt är det ett övervakningssamhälle. Kanske inte genomfört lika kompetent som i östblocket, men den hemliga polisen, SAVAK, visar i alla fall upp en beundransvärd ambitionsnivå. En större mängd engelsktalande studenter har rekryterats för att följa Turisten (Delblancs benämning på sig själv när han skriver i tredje person) på hans strövtåg i Shiraz, jämfört med Teheran ”den sömniga och konservativa landsortsstaden”.³³⁶ De jagar efter honom vart han än går: ”Studenten suger sig fast som en igel och trakasserar Turisten med allsköns frågor: varför har han rest till Persien, vad tänker han göra i Shiraz, vilka ställen i trakten ämnar han besöka, vad anser han egentligen om shahen, Ariernas Kärlek, och hans kungliga politik ... Turisten gör förtvivlade men fåfänga försök att bli av med igeln, men inget biter på honom, inte ens smädelser och raseriutbrott.”³³⁷ Vilka illdåd den hemliga polisen utför i nedsläckta källarlokalerna framgår aldrig men den ständiga övervakningen är nog så irriterande för resenären.

Delblanc irriterar sig också på vad han kallar ”skenradikalism”. Det förekommer i detta förrevolutionära Persien pornografi, ”inte minst i persiska filmer”, vilket en radikal tidning försvarar; det blir en symbolfråga att visa sin radikalitet genom. Delblanc konstaterar: ”Här finns ingen yttrandefrihet, här finns ingen rättssäkerhet, allmänna valen är dåliga skämt, politiska fångar torteras, och SAVAK, hemliga polisen, har sina tentakler ute överallt. Men tusen nakna flickstjärnor bevisar, att Persien är ett fritt och progressivt land.”³³⁸ Hyckleri, alltså. Man skulle kunna säga att folket bjuds på skådespel och bröd. En falsk frihet erbjuds; den går aldrig på djupet. Den verkliga friheten är återigen den som definieras av demokrati och yttrandefrihet, och shahens envælde begränsar denna kraftfullt. Någon egentlig utväg mot friheten diskuteras inte i texten. Revolutionen är ännu avlägsen – och den medförde knappast heller någon frihet.

334. Delblanc (1971), s. 31–35.

335. Ibid., s. 41.

336. Ibid., s. 122..

337. Ibid., s. 124–25.

338. Ibid., s. 47.

Individ och tvång. Åter Kina

Lars Gustafsson är under sin Kinaresa, tjugo år efter Sven och Cecilia Lindqvists, skildrad i *Kinesisk höst* (1978), även han upptagen med frihetens problematik, men han når andra slutsatser.³³⁹ I det förra kapitlet nämnde jag hur frihetstematiken präglar hela hans författarskap, och reseskildringarna utgör inget undantag. De har heller sällan ägnats något särskilt intresse av forskningen.

Kinesisk höst beskriver en månadslång resa arrangerad av Svensk-kinesiska vänskapsföreningen. Gustafsson är främst en iakttagare, uppmärksam, ständigt stående lite vid sidan om. Jämförelserna med Sverige är talrika. Det är ett annat Kina än Lindqvists han kommer till, mäktigare, inte längre märkt av kris och hungersnöd. Där urskiljer han också något som kan ses som en annan och synbarligen paradoxal sorts frihet, vilket jag ska visa i det följande. I det kinesiska samhällets kraftfulla inre kontroll av sina medlemmar, helt olik sovjetsystemets mentalsjukhus och arbetsläger, ser han en mjukare form av diktatur som lämnar mer utrymme för individen.

Av alla synliga tecken att döma är den nya regeringen emellertid mycket beslutsamt inställd på tolerans och humanitet. Några sovjetiska metoder med psykofarmaka och tvångströjor i avspärrade kliniker mot oliktankande, misshandel av till gangsters förklädda hemliga poliser och förvisning av dissidenter till utlandet har vi ingen anledning att förmoda.

Ett skäl bland många till att sådant inte förekommer är att det kinesiska folket helt enkelt inte hyser det djupa mistroende mot sin egen statsledning som är den självklara förutsättningen för en dissidentrörelse.

Den kinesiska konformismen är, såvitt jag kan förstå, till skillnad från den sovjetiska med dess sonderfallande självförtroende under en allt tunnare blankpolerad yta, inte i första hand ett resultat av yttre, utan av något som man skulle kunna kalla *inre tvång*.³⁴⁰

De olika formerna av tvång har i hög grad bäring på friheten i samhället. Hur skiljer sig då detta inre tvång från ett yttre tvång? Man skulle kunna hävda att ett samhälle präglad enbart av inre tvång är friare genom att det ger medborgarna möjligheterna och friheten; de väljer bara själva att rätta in sig i ledet. För att urskilja ofriheten måste man alltså betrakta andra strukturer än de direkt observerbara; inre motivationer grundade i exempelvis traditionen. Negativ frihet enligt Isaiah Berlin innebär att ingen har makt över en, och

339. Lars Gustafsson och Sven Ljungberg, *Kinesisk höst* (Stockholm: Norstedt, 1978).

340. Ibid., s. 23.

detta innefattar inte bara politisk makt, eller samhällets konventioner, utan lika mycket inre faktorer. Kant talade om begären, om hur frihet innebär att vara fri från varje begär; på liknande sätt fungerar Freuds tankar om drifterna.³⁴¹ Det här leder till att ensamheten ofta blir en utväg, att dra sig undan allt, som vi ska se mer av senare; på så sätt undgår man allt som begränsar ens frihet, och friheten i den negativa bemärkelsen ökar. Å andra sidan kan man argumentera för att detta undandragande är ett sätt att frivilligt begränsa sin egen frihet, och sålunda samtidigt både frihet och ofrihet. Här finns fröet till en sorts frihet, ett mänskligare samhälle. Jag följer det spåret tills bilden av den kinesiska friheten klarnar.

Kollektivism och konformitet uppfattas ofta som en motsats till individuell frihet. Här, och på några andra ställen, har jag anledning att tala även om kollektiv frihet. Vad menas med detta? På ett sätt kan ett kollektiv erbjuda förutsättningar för frihet som en individuell tillvaro saknar. Ibland är individen alltför oskyddad eller utsatt för att kunna vara fri fullt ut. Som en del av ett kollektiv kan individen då få lättare att förverkliga sina egna valmöjligheter. En annan innebörd är att kollektivet som helhet upplever frihet, men det återkommer jag till i början av del 2 av det här kapitlet.

Gustafsson hävdar inte att det kinesiska samhället är något idealsamhälle; det var det andra resenärer som gjorde, och vid en annan och tidigare punkt i historien. Men han kontrasterar friheten i Kina mot den i Sverige:

En frihet att göra vad tusan man vill på det konkreta planet kan dölja en centraliserad, smygande maktutövning på det abstrakta planet. I dagens Sverige kan man fullständigt ostraffat kasta en flaska mot fönstret i ett tunnelbanetåg eller demolera en telefonkiosk, men man drabbas obönhörligt av straff om man skriver fel på etthundra kronor i sin deklaraionsblankett. Den absoluta, abstrakta fjärrkontrollen i det högindustrialiserade samhället har något med den totala bristen på social kontroll i närmiljön att göra.³⁴²

Det finns alltså frihet i det kinesiska samhället, och Gustafsson talar explicit om den. Det här är intressant. Kontrollen i Sverige sker alltså enligt honom bara på den byråkratiska nivån, inte på den fysiska eller (som i Kina eller det äldre Sverige) den psykologiska och sociala. Bilden av Sverige är den av ett kallt samhälle med brist på solidaritet och medmänsklighet.

Det kinesiska samhällets styrka – jag tvekar inte att säga dess *oerhörda* styrka – lig-

341. Berlin (1966), s. 12; Sigmund Freud, *Föreläsningar : orientering i psykoanalysen 1*, red. David Titelman, Samlade skrifter av Sigmund Freud (Stockholm: Natur och kultur, 2006), s. 511.

342. Gustafsson och Ljungberg (1978), s. 24–25.

ger faktiskt, hur svårt att acceptera det än kan te sig för mig, i att det behandlar sina medlemmar ungefär som en pingstförsamling i Norra Västmanland behandlar sina. Hur ska vi nu värdera detta?

Som liberal är jag beredd att till det yttersta hävda människornas rätt att utvecklas till fria, mogna, säregna varelser, som utvecklar sina unika impulser och ibland gör konstiga saker på väg genom sin utveckling. Men det måste ju också finnas ett skydd mot att *bara falla* rakt ner i narcissismens, knarkets, uppgivenhetens svarta hål. [...] Den första förutsättningen för frihet är att någon är i stånd att vilja någonting över huvud taget.³⁴³

Narcissismen som omtalas här påminner mycket om hur friheten omtalas i ett antal framtidsstudier, vilket är ämnet för en komparation och en kontextualisering i avslutningsdiskussionen i avhandlingens kapitel 5. Jag ser det som att det svenska samhället beskrivs som hotat av en alltför långt driven individuell frihet. Och analogt kan den extrema friheten ses som hotad av gemenskap och medmänsklighet, även om detta nu är något att sträva efter. Det blir ett lite bakvänt resonemang, men nödvändigt: i och med att friheten är alltför stor blir det som kan minska friheten, hotet mot friheten, till något önskvärt.

Det som saknas i det kalla samhället är gemenskap, baserad på en inre samhörighet och inte rädslan för överheten. Det ger trygghet, inte frihet, men positiv frihet kräver ett visst mått av trygghet för att kunna existera. Dessutom finns, som jag anmärkte i kapitel 2, en koppling mellan frihet och lycka i och med att lycka kan ses som frihet undan smärta. Gustafsson kontrasterar också den säregna sorts lycka eller styrka som finns i det kinesiska samhället mot horderna av alkoholiserade ungdomar i Västerås stadskärna, ”övergivna, förvuxna barn i täckjackor med tomma ögon, obestämt sökande efter fadersfigurer”, ”de människor som de andra människorna har gett Fan i”³⁴⁴

Även det hårda arbetet i den kinesiska folkkommunen, en mycket styrd gemenskap, ser han som en sorts bekymmerslöshet: ”Ett av de få ställen, där jag är alldeles övertygad om att det faktiskt finns förutsättningar för något som skulle kunna kallas ett ’bekymmersfritt’ liv, är den kinesiska folkkommunen.”³⁴⁵ En sorts bekymmersfrihet som består i hårt arbete och inte ”något slags konstlad utopitillvaro” men som ändå, i någon mening, innebär frihet.³⁴⁶ Tvång och frihet smälter samman. Kanske, om inte begreppen alldeles tappar mening då, finns det alltså även en form av frihet i ett mycket kontrollerat

343. Ibid., s. 25–26, originalets kursiv.

344. Ibid., s. 26, 25.

345. Ibid., s. 206–7.

346. Ibid., s. 207.

samhälle. Kanske är denna frihet något att sträva efter. – Ungefär det är vad jag tror Lars Gustafsson menar här.

Slavhandel och afrikansk individualitet

En annan bok av Sven Lindqvist är *Utrota varenda jävel* (1992), på samma gång en studie av folkmordets historia och en reseskildring från Sahara.³⁴⁷ Det är bara en av hans ökenböcker, jag återvänder till dem senare i anslutning till flyktens och ensamhetens problematik. Nu gäller det folkmord. Lindqvist hävdar att han släpar ut sin diskettssamling och sin femkiloslaptop i öknen för att – antar jag – göra intryck av att komma närmare sitt ämne; kanske bara i denna fulländade ödemark kan förståelsen för folkmordets mekanismer bli fullständig. Resandet öppnar för sådant. Korta avsnitt med glimtar från resan är interfolierade med en kronologisk redogörelse för ett par hundra år av folkmord. Hela tiden är texten genomsyrd av föraktet mot det samhällssystem som gjort folkmorden inte bara möjliga utan nödvändiga för utvecklingen: den västerländska imperialismen. Filosofen Herbert Spencer beskriver enligt Lindqvist hur ”imperialismen har tjänat civilisationen genom att röja undan de lägre raserna från jorden.”³⁴⁸ Vidare: ”[D]et finns en sats, en kort och enkel sats, bara tre, fyra ord, som sammanfattar vår världsdel, vår mänsklighets, hela vår biosfärs historia från holocen till holocaust.”³⁴⁹ Det som åsyftas är förstås titelns ”Utrota varenda jävel”, Lindqvists översättning av ”Exterminate all the brutes” ur Joseph Conrads roman *Heart of Darkness* (1899). Och folkmordet kan ses som det slutgiltiga sättet att beröva den enskilda människan hennes människovärde. Hon blir en i massan, och denna massa ska i sin helhet utplånas. Friheten försvinner med människan. (Jag hävdar inte att ett mord handlar om frihet bara för att en människa dör och därför inte längre har någon frihet, men folkmord är något helt annat: det handlar om att beröva en grupp all dess frihet.)

Ett särskilt slags folkmord och ett särskilt slags mycket långt gånget frihet-berövande är den transatlantiska slavhandeln. Än idag i Afrika är minnena levande, skriver Lars Gustafsson i sin bok om Senegal, *Afrikanskt försök* (1980).³⁵⁰ Huvudfokus för den boken är västvärldens förhållande till Afrika, kolonialismens faror och förbrytelser, kontrasterna mellan två kanske helt

347. Sven Lindqvist, *Utrota varenda jävel* (Stockholm: Bonnier, 1992).

348. Ibid., s. 18.

349. Ibid., s. 10.

350. Lars Gustafsson, *Afrikanskt försök : en essä om villkoren* (Stockholm: Norstedt, 1980).

oförenliga samhällssystem och de hinder biståndsarbetet ställs inför. I den senegalesiska staden Ziguinchor fanns

här mellan packhusen [...] en gata som hette *Rue de Caraban*, numera knappt mera än en ostädad gränd med några bortslängda rostiga cyklar [...]. *Denna smala gata var vägen till slaveriet*. Den var lika viktig i mänsklighetens historia som den beryktade järnvägsrampen nummer Två i Auschwitz' förintelseläger i Polen.

Hur länge vet ingen, men fram till 1786, när pakten mellan Portugal och Frankrike ingås och Frankrike får Ziguinchor, hade de förts ombord på skeppen här, män kvinnor, barn, i en aldrig upphörande ström. Ty detta var Tårestranden, slavhamnen, där först araberna i ett par århundraden, sedan portugiserna hade fört sina slavar ombord på skeppen.³⁵¹

Och detta bär spår. Främst, enligt Gustafsson, för den afrikanska enigheten: till en början var det araberna som påbörjade slavhandeln. Från en muslimsk, svart man han möter får han höra följande: "En europé kan mycket väl ha en svart man till vän, men aldrig en arab. Araberna kan aldrig se oss utan att tänka sig oss som slavar, och så kommer det alltid att förbli."³⁵² Många afrikaner talar däremot väl om Europa, om det Frankrike som nyss var kolonialmakt. Slaveriet, denna frihetens totala motsats, har satt djupa men oförutsägbara spår i samhället – för européerna och amerikanerna var naturligtvis knappast utan skuld i slavhandeln. Afrikanerna var inte redan slavar, men "också det gamla afrikanska samhälle som en gång hade funnits före både portugiser och arabiska slavhandlare var ett slavsamhälle. Eller kanske skulle man säga ett kastsamhälle."³⁵³ Samhället var komplicerat organiserat genom släktband, familjer, "totemreglernas komplicerade grammatik", men "det var också till priset av en rättslös, en i praktiken förslavad kast, *les captifs, krigsfångarna* (till skillnad från arabernas och européernas *slavar*) som denna eleganta samhällspyramid byggdes", skriver Gustafsson.³⁵⁴ Så är vi tillbaka vid hierarkierna och traditionen som hot mot friheten.

Det yttrar sig i ett bejakande av individualismen också, att man ska se den enskilda människan, inte bara kollektivet. Gustafsson diskuterar det särskilda i att en individ är svart:

Vad var denna *négritude*, uppfunnen av senegalesiska och andra afrikaner i Paris på

351. Ibid., s. 23–24, originalets kursiv.

352. Ibid., s. 25.

353. Ibid., s. 26–27.

354. Ibid., s. 27, originalets kursiv.

trettioalet? En återspeglning av den europeiska expressionismen? [...] Samma vinter hade han [resenären] tillbragt några kvällar med svarta amerikaner, litterära vänner och väninnor som han tyckte mycket om och hade nära till, i Memphis, Tennessee. [...] Men dessa svarta amerikanska vänner var lika olika de små bönder av diolafolket som han nu såg i risgläntorna som gamla judiska professorer var olika skogsarbetare i Västmanland.

Han kunde inte se någon *négritude*. Efter några veckor i Afrika såg han inte ens det svarta. Det blev inte konstigare än att ha slips eller inte slips, att ha fräknar eller inte fräknar.³⁵⁵

Människan ska respekteras, hennes olikheter tas tillvara på. Och det gäller inte bara människor. Olika civilisationer fungerar på olika sätt, enligt Gustafsson.³⁵⁶ Särskilt tydligt är det när det i olika biståndsprojekt införs fina europeiska maskiner i något afrikanskt land. Maskinerna är inte anpassade för det afrikanska samhällssystemet. Nya Volvolastbilar fungerar inte utan tillgång till en verkstad där man med jämna mellanrum kan byta oljefilter. Jordbruksredskap är alltför klena för att kunna sönderdela den stenhårda lerjorden.³⁵⁷ Gustafsson besöker en verkstad där maskiner anpassas till afrikanska förhållanden. På så sätt blir de någonting nytt. ”I utvecklingssituationen förvandlas den maskin som på en landsväg i Texas är *en sak, till en helt annan sak*, precis som ett citat på klassisk grekiska, insatt mitt i en modern dikt på svenska, är en helt annan sak än i sitt originalsammanhang.”³⁵⁸ Det rör sig om ”översättningar, transformationer”, från ett system till ett annat.³⁵⁹ Ur detta mycket konkreta exempel går att utläsa två saker. Dels att allting *inte* är likadant vart man än kommer, att det finns fundamentala skillnader i själva *systemen*. Dels att dessa skillnader går att överbrygga.³⁶⁰ Det går att läsa detta som ett försvar för individualism på nationell nivå, alltså att stater har rätt att vara individer, avvikande och unika, – fria. Gustafsson försvarar att varje land, varje världsdel måste få utvecklas på sitt eget sätt.³⁶¹ Ett bejakande av egenarten blir alltså en utväg mot friheten.

355. Ibid., s. 29–30, originalets kursiv. Gustafsson skriver i denna skildring oftast om sig själv i tredje person.

356. Det är potentiellt problematiskt att prata om ”olika civilisationer”. Här följer jag den syn Lars Gustafsson ger uttryck för i den aktuella texten.

357. Gustafsson (1980), s. 58–59.

358. Ibid., s. 59, originalets kursiv.

359. Ibid., s. 60.

360. Det finns även en tredje poäng: att västerländska normer, även gällande något så konkret som maskinframställning, inte är universellt giltiga.

361. Gustafsson (1980), s. 123.

”Som en sorts turister eller fripassagerare”. Ishavet

Från Afrikas kust till den yttersta nordens isvidder: även där finns traditionella hierarkier som hotar friheten. Det skymtar fram i Per Olof Sundmans rapporter från expeditionen Ymer 80 med den svenska isbrytaren Ymer i Ishavet 1980, *Anteckningar i den högsta norden* och *Ishav*.³⁶² Sundman (1922–1992), författare och politiker, strävade ständigt efter objektivitet och renhet i den litterära stilen.³⁶³ Den första av de båda nämnda böckerna är en ytterst kort samling intryck från samma expedition som skildras i större detalj i den senare. Expeditionen rörde sig mestadels i vattnen omkring Svalbard. Ledningen var svensk, men ombord fanns representanter för alla nordiska länder. Kanske har det inte så mycket med resmålet att göra, men resan ger upphov till en flera månader lång isolering ombord på skeppet där de hundratalet deltagarna nästan bara har varandra att umgås med.³⁶⁴ Resan var en forskningsexpedition, men fartyget och besättningen var militär, i ledningen rådde militära hierarkier. Sundman, i egenskap av expeditionens författare, stod liksom de ombordvarande konstnärerna och filmaren utanför dessa; ändå (eller kanske just därför?) lyser hans motvilja mot befälsordningen efter hand tydligt igenom. En sak är att till exempel de olika matsalarna för befäl och manskap – det fanns totalt tre – förhindrade människor från att mötas, till exempel två danskar som inte stött på varandra ännu efter en vecka ombord.³⁶⁵ En annan att Sundman gång på gång och på oklara grunder förvägras möjligheten att delta på en isbjörnsjakt (där björnarna bedövades för att sedan kunna undersökas): ”på grund av en eller annan kontraorder blev det inte av. Besluten skulle klättra uppåt på ena sidan av vår sociala pyramid och verkställigheten

362. Per Olof Sundman, *Anteckningar i den högsta Norden under Ymerfärden sommaren 1980* (Ljusdal: E. Ericssons bokh., 1980); Per Olof Sundman, *Ishav : isbrytaren H.M.S. Ymers färd i polarhavet sommaren 1980* (Stockholm: Norstedt, 1982).

363. Forskningen kring Sundman har inte tagit upp dessa resereportage; det gängse studieobjektet är de tidiga novellsamlingarna och de stora romanerna, till exempel i Johanna Lundström Gondouins avhandling *Terrängbeskrivning : P. O. Sundman, moderniteten och medmänniskan* (Lund: Ellerström, 2006).

364. Naturligtvis gjordes olika strandhugg, det togs ombord och släpptes av vetenskapsmän om än oftast i obebott land. Detta hindrar inte miljön ombord från att ha en tydlig karaktär av isolering. Bland annat påpekar Sundman vid flera tillfällen hur de plågas av bristen på ordentliga nyhetssändningar: ”De första veckorna kändes det nästan befriande att slippa de dagliga tidningarna. Numera är det besvärande. Vi får dagliga nyhetsbullentiner via maritex-systemet. Men det är mycket kortfattade meddelanden. Mest handlar det om sportnyheter [...] [E]n eller annan redaktör från Göteborg [...] tycks dock inte begripa att vi är mera nervösa inför vad som händer i Polen än intresserade av att den brittiska löparen Steve Ovett satt nytt världsrekord på femtonhundra meter och att Örebro slog IFK Västerås borta med två-noll.” Sundman (1980), s. 43–44.

365. Sundman (1982), s. 172.

effektueras under nerfarten på andra sidan. [...] [B]risten på horisontella konnexioner vållade stundom vissa problem.”³⁶⁶ Värst är att ”konstnärerna och författaren hamnade mellan två stolar – de tillhörde varken besättningen eller forskarna, de betraktades som en sorts turister eller fripassagerare. De fick inte möjligheter att arbeta fritt [...]”³⁶⁷ I liten skala reproducerar alltså skeppsmiljön en samhällsstruktur där traditionen hindrar individerna från att fritt göra vad de önskar. Och konstnärsidentiteten blir ingen utväg, vilket vi såg exempel på i föregående kapitel och som återkommer i nästföljande: där är längtan efter författandet en dröm som kan glimra som en utväg ur en eländig barndom, men här blir konstnärernas frihet kringskuren och begränsad just på grund av att de ställs utanför systemet.

Apartheid och motstånd i Afrika

Åter till Afrika. Den version av kontinenten Per Wästberg möter är en annan än Lars Gustafssons, tidigare, mer personlig, där resenären själv spelar en viktigare roll. Wästberg, född 1933, är författare och kulturskribent; han debuterade rekordung 1949 och valdes in i Svenska akademien 1997.³⁶⁸ I *Förbjudet område* (1960) och *På svarta listan* (1964) skriver han om en resa han och hans hustru gör till Rhodesia (dagens Zimbabwe) och Sydafrika i slutet av femtiotalet, finansierat av ett stipendium från Rotary.³⁶⁹ När han ger sig av är han fortfarande helt naiv: ”Så tänkte jag mig det: raserna levde nog så åtskilda att konflikterna doldes och ens känslor skonades. Jag såg fram emot en kolonialtillvaro såsom man kan möta den hos Kipling och i filmer från västindiska öar.”³⁷⁰ Så blev det inte riktigt. Till en början dimper de ned i strikt segregerade delar av Syd-Rhodesia, utan att se någon svart människa, genast träffar de nya vänner; ”detta var vårt första möte med den väldiga gästfrihet som finns överallt i Afrika, bland alla raser.”³⁷¹ Det är ett av de sista positiva

366. Ibid., s. 226.

367. Ibid., s. 242.

368. Wästbergs Afrikaskildring nämns kort i egenskap av ”rapportbok” i Annika Olsson, *Att ge den andra sidan röst* (Stockholm: Atlas, 2004), s. 96–98. Se även Raoul Granqvist, ”Den litterära bilden av Afrika i Sverige under femtio- och sextiotalet: Artur Lundkvists och Per Wästbergs perspektiv”, *TFL*, nr 3 1985.

369. Per Wästberg, *Förbjudet område : Rhodesia och Nyasaland* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1960); Per Wästberg, *På svarta listan*. (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1961). Jag refererar dock till utgåvan av *På svarta listan* från 1964 eftersom jag vill ha tillgång till de vid det tillfället tillfogade kommentarerna.

370. Wästberg (1960), s. 9.

371. Ibid., s. 16.

intrycken av de vitas samhälle i det landet. Slentrianrasismen är påträngande, kvävande. ”Detta är resenärens dilemma i Syd-Rhodesia”, skriver Wästberg; ”han märker hur rastänkande präglar allt som sägs, men han känner sig ofta löjlig och sentimental, när han reagerar mot ett förakt som hos de andra är ingrott sedan generationer och därför omedvetet.”³⁷² I de vitas samhälle känner Wästberg och hans hustru sig instängda. ”Den afrikanska högsåten med låga blå kullar rullades ut för mina ögon, här och där bruten av vleis: kärrika sänkor med papyrusgräs, orkidéer och belladonna. Ändå kände jag mig inringad och utan frihet.”³⁷³ Samhället i Rhodesia var i teorin byggt på harmoni mellan ”raserna” och därmed något annat än det i Sydafrika, men ändå var de politiska fångarna fler, förtrycket hårdare, tryckfriheten begränsad, ”[u]tländska journalister hade utsatts för egendomliga förhör.”³⁷⁴ Det har inrättats undantagstillstånd. Resenären ser detta, förstår. Också i vardagen. Värdfolket, den familj de bor hos, skulle inte kunna behålla porslin som en svart man ätit på, till exempel.³⁷⁵ Wästbergs skildring är alltså politisk och har ett tydligt ärende, men den är ändå till stilen betydligt nyktrare än exempelvis Sven Lindqvists Afrikaskildringar, vilket också Melberg framhåller.³⁷⁶

Landet befinner sig i kris. Nya lagar införs, som ”gick längre än boernationalisterna i Sydafrika någonsin vågat gå. Afrika hade tidigare inte sett ett så brutalt förakt för mänskliga rättigheter.”³⁷⁷ Det handlar om att terrorister kan hållas fängslade på obestämd tid, att alla offentliga sammankomster kan upplösas utan varning, att yttrandefriheten inskränks ytterligare.³⁷⁸ ”Ofrihetens lagar”, kallar Wästberg det kapitlet i boken, och avslutar det: ”för några decennier sen slocknade frihetens ljus under liknande förhållanden mitt i Europa, och nu blinkade de svagt i det centrala Afrika.”³⁷⁹ Det är de mest grundläggande friheterna som håller på att försvinna framför resenärernas ögon här. Samtidigt, det mest personliga: Wästberg får ett kontor på universitetet där han skulle studera fast det inte finns några kurser för honom. ”Det nödvändiga fanns till hands, några tomma pappersark, vind över högplatån och ett liv att leva.”³⁸⁰ Och han stöter på några engelsmän som reser omkring, letar efter ett nytt liv: ”För detta nybyggarpas betydde Afrika en frihet som inte

372. Ibid., s. 30.

373. Ibid., s. 38.

374. Ibid., s. 40.

375. Ibid., s. 51.

376. Melberg (2006), s. 177.

377. Wästberg (1960), s. 63.

378. Ibid.

379. Ibid., s. 65.

380. Ibid., s. 73.

kunde köpas någonstans på jorden.”³⁸¹ Kontrasterna är mycket slående. Det finns frihet för den enskilde så länge hudfärgen och de politiska åsikterna är de rätta, ensamhetens och flyktens frihet som jag ägnar del 2 av detta kapitel åt. För de andra är den politiska friheten mycket inskränkt. Hotet är vägen mot fullskalig diktatur som har skymtat så många gånger förr.

Saker förändras för resenären. Wästberg söker upp en nyss frigiven politisk fånge och skriver en artikel om saken.³⁸² Den följs av flera. En dam han möter på en gata är upprörd: ”Jag har förstått att ni skriver illa om oss. Jag har en svensk väninna och hon sa vad som stod i artiklarna. Hur kan ni göra så? Vad har vi gjort er?” frågar hon.³⁸³ ”Fått mig att tänka om”, blir Wästbergs svar. Han börjar följa fler dissidenter. ”Frihetskampen känns nog större och mer eggande än den frihet vi kanske får”, säger någon en kväll hemma hos några invandrade, välutbildade svarta, och anknyter omedvetet till vad Anders Ehnmark senare kommer att skriva om befrielse och frihet.³⁸⁴ Drömmen om frihet blir ett sätt ”att härda ut”, även om den kanske inte kommer.³⁸⁵ Friheten betyder här befrielsekamp, revolution och uppror, eller åtminstone drömmen om det: det är utvägen ur den totala begränsning som apartheidsystemet utgör.

Så kallas Wästberg upp till det federala inrikesministeriet. Där blir han förhörd av en statssekreterare som fått översättningar av de artiklar Wästberg skickat hem. Mest tycktes det handla om att regimen var bekymrad, kände sig sviken, men det var uppenbart att Wästberg med hustru var oönskade i landet. Snart sitter de på ett plan mot Sydafrika.

Där är samhällsstrukturerne andra än i Rhodesia, apartheidsystemet fungerar annorlunda, det handlar just om åtskillnad. ”[B]esökare kunde lätt tro att de var i ett fritt samhälle”, skriver Wästberg; på gatorna i Johannesburg syns till en början inte förtrycket.³⁸⁶ Det är en storstad till skillnad mot Rhodesias småstadstillvaro; ”friheten hade kryphål här som den förmenas på en glesbefolkad landsbygd och i små lättbevakade städer.”³⁸⁷ Men det varar inte länge. Det finns misär här, förstås, fast levnadsstandarden för de svarta afrikanerna är högre än i många andra afrikanska länder vid den här tidpunkten.³⁸⁸ Detta gäller dock enbart den ekonomiska levnadsstandarden; vardagen med polis-

381. Ibid., s. 75.

382. Ibid., s. 142.

383. Ibid., s. 241.

384. Ibid., s. 248.

385. Jämför Ehnmarks diskussion om befrielse och frihet i kapitel 2.

386. Wästberg (1961), s. 19.

387. Ibid., s. 20.

388. Jag anammar ibland Wästbergs språkbruk och använder ”afrikaner” för att beteckna de svarta.

övergrepp och misshandel är en annan sak. Allra tydligast är emellertid hur friheten är begränsad. Exemplen Wästberg presenterar är otaliga. Afrikaner från olika stammar får inte gifta sig med varandra på grund av den "svart-sjuka" som då uppstår (för att inte tala om lagarna som förhindrar kärleksförbindelser mellan vita och svarta).³⁸⁹ Afrikaner får inte lära sig engelska ur lika bra läroböcker som de vita.³⁹⁰ Afrikaner får inte skjutsa vita med bil.³⁹¹ Vardagen är inte fri, det finns begränsningar i alla riktningar: känslor, fysisk rörlighet, intellektuell utveckling. Och detta, tror en vit representant för ett demokratiskt undergroundparti som Wästberg träffar, är bara början: "De vita har berövat afrikanerna deras frihet, men allt de själva säger och gör är betingat av förbudet för de andra att säga och göra detsamma. [...] De flesta vita märker inte hur vi är på glid mot den totalitära polisstaten, för piskorna faller än så länge på andras ryggar."³⁹²

Bristen på respekt för mänskliga rättigheter, för själva människovärdet, är tydligt i de rasistiska afrikanska länderna. Innebörden av frihetsbegreppet är tydligt *politisk*. Det saknas inte bara negativ frihet, friheten undan förtryck, utan även varje positiv frihet som skulle kunna hjälpa individen att utvecklas, att *börja*. Som en motkraft finns enkel, vardaglig medmännisklighet, vänlighet, gästfrihet. Överallt skymtar den fram. När Wästberg som nyanländ till Sydafrika besöker en tidningsredaktion stöter han ihop med en svart man i trappan. Det visar sig att de har gemensamma vänner, någon demokratiförkämpe som Wästberg rekommenderats kontakta av folk i Syd-Rhodesia, och de slår följe. Mannen heter Willie Kosange, han tycks känna alla människor, både bland vita och svarta. De möts av en ren slump, men snart är Wästberg och hans hustru hembjudna till Kosange. "Det är lika bra att ni kommer med hem ett tag", säger han helt utan åthävor.³⁹³ Kosange blir deras guide så länge de är kvar i trakten av Johannesburg. Kontaktskapandet förefaller inte vara något undantag. "Det verkade lätt att få vänner över rasgränserna i apartheids hemland. Afrikanerna vill vara i fred, påstod visserligen de styrande utan att ha frågat dem. Men ju mer avstängd en värld var, desto mer välkommen var man till den: det visste vi från Rhodesia. Blotta försöket att få kontakt tillkännagav att man valt sida, deras sida."³⁹⁴

Wästberg har även rekommendationsbrev som öppnar dörrarna till många

389. Wästberg (1961), s. 218, 135.

390. Ibid., s. 29.

391. Ibid., s. 37.

392. Ibid., s. 75–76.

393. Ibid., s. 25.

394. Ibid., s. 24.

i den någotsånär liberala vita överklassen, men ett slumpmässigt möte på någon fest leder lika ofta till nya bekantskaper. Hos den blivande Nobelpristagaren Nadine Gordimer stöter han och hans hustru på en indier, Eusuph Hassim, till vilken de genast blir hembjudna.³⁹⁵ Hassim är ”en ovanlig indier som lever på hög europeisk standard.”³⁹⁶ Hans hus är fullt av tekniska finesser som Wästberg aldrig tidigare sett: ”Vardagsrummet kunde förminskas eller fördubblas efter behag. Borden fälldes ihop längs väggen, och man hade ett dansgolv. [...] Alla hörn uppfylldes av stereofoniska ljudskåp.”³⁹⁷ Han ”ville inte demonstrera förtrycket utan visa att en människa av annan ras kunde leva gott också i Sydafrika – ty sådan var hans läggning. Han lyckades.”³⁹⁸ Men som indier räknas han, trots sina pengar, ändå som en andra klassens medborgare. Hans hus innehåller nattklubb och dansgolv för ”[d]et fanns inga nattklubbar och fina restauranger och teatrar för icke-vita i Sydafrika.”³⁹⁹ När som helst kunde han tvingas iväg till något reservat tillsammans med resten av Johannesburgs indier. Friheten är en illusion, även den som köpts med pengar. Verklig frihet är något annat, och den finns inte i Sydafrika. Bara gästfriheten återstår, som en glimt av hopp i mörkret.

Gästfrihet i Vietnam och Afghanistan

Gästfrihet handlar egentligen om respekt för det främmande, att behandla främlingen som man själv skulle vilja bli behandlad i främmande land, med vänlighet och artighet. (Detta är inte samma sak. Vänlighet förutsätter en äkta känsla. Artighet handlar mer om ett följande av invanda eller påbjudna mönster.) Just detta är något som är mycket närvarande i en reseskildring av Sara Lidman: *Samtal i Hanoi* (1966).⁴⁰⁰ Lidman (1923–2004) målar i stora delar av sitt författarskap mot en fond av det västerbottniska inlandet, men hon var inte främmande för fjärran länder. Under 68-åren tog hon aktiv del i samhällsomvandlingen och proteströrelserna bland annat genom intervjuböcker.⁴⁰¹ Hon reser till Vietnam 1965, under det första året med amerikanska

395. Ibid., s. 136.

396. Ibid., s. 137.

397. Ibid., s. 138.

398. Ibid., s. 139.

399. Ibid., s. 140.

400. Sara Lidman, *Samtal i Hanoi* (Stockholm: Bonnier, 1966).

401. I sin stort upplagda studie av Lidman skriver Birgitta Holm att Lidman är en av de stora svenska 1900-talsförfattarna men ”[ä]ndå finns det inte mycket skrivet om henne.” Birgitta Holm, *Sara Lidman – i liv och text* (Stockholm: Bonnier, 1998). Det har delvis ändrats på senare tid. Se exempelvis Annelie Bränström Öhman, ”kärlek! och någonting att skratta åt!

soldater på marken, när allting fortfarande är nytt, demonstrationerna och övergreppen, och knappast någon kunde ana att det skulle hålla på i nästan tio år till. Om den resan handlar då *Samtal i Hanoi*, en kort, mycket vardagsnära skildring, full av iakttagelser och samtal. Det är en politiskt färgad framställning, Lidmans text har ett budskap, ett "tidstypiskt" sådant, som Melberg uttrycker det, men det spelar mindre roll för mina syften här.⁴⁰² Kriget begränsar förstås friheten, rent fysiskt: rörelsefriheten genom att tågresan direkt efter gränsen avbryts av ett flyglarm och tvingar resenärerna att söka skydd, till exempel.⁴⁰³ För att inte tala om att alla förlorade människoliv kan mätas i potentiell frihet, alla de val som aldrig kommer att träffas. Kriget upptar människornas hela liv, det är ständigt närvarande även om någon liten tid måste få läggas på exempelvis jordbruk.⁴⁰⁴ Men det är trivialt om än förskräckligt. Den friheten saknas i varje krig.

Mer oväntat är kanske att också artigheten och den gästfrihet som grundas i respekt för främlingen så tydligt återfinns här. Hela tiden behandlas Lidman särskilt väl för att hon är främling i landet. Till frukost ombord på ett tåg bjuds hon på en hel grillad kyckling i stället för det ris som utgör vietnamesernas frukost: de vill bevisa att det allt finns kockar som behärskar även fransk matlagningskonst. Gästen får naturligtvis kniv och gaffel i stället för pinnar. Och det får henne att fundera: "Det kommer ju ibland österländska gäster till Sverige: vad bjuder vi dem att äta? Hur många tågrestauranger har en omgång pinnar för de gäster som föredrar sådana matbestick?"⁴⁰⁵ Att hon inte kan få i sig den väldiga portionen kyckling klockan sju på morgonen plågar henne mycket. Och senare delar hon en matkorg med sina guider, där de lagt ned ett stycke bröd för hennes skull: "européer är ju så beroende av bröd".⁴⁰⁶ Vid den matpausen framhålls även hur vietnameserna erbjuder några främlingar att dela deras måltid. Så gör man tydligen alltid. "Om båda känner hunger behöver de inte känna varandra för att kunna äta tillsammans. Så tänker vi."⁴⁰⁷ Att dela med sig av vad man har blir det naturliga.

En liknande gästfrihet som i Sara Lidman möter i Vietnam finner Jan Myrdal i Afghanistan. I det här kapitlet behandlas några av hans reseskild-

dessutom" : Sara Lidman och den kärleksfulla blicken (Säter: Pang, 2008). Mycket fokuserar dock på romanerna, som den nyss nämnda om *Jernbaneeposet*, eller, som Annika Olssons *Att ge den andra sidan röst*, på rapportböckerna som *Gruva* (1968).

402. Melberg (2006), s. 99.

403. Lidman (1966), s. 9.

404. Lidman (1966), s. 47.

405. Ibid., s. 13.

406. Ibid., s. 36.

407. Ibid., s. 36–37.

ringar, som jämfört med barndomsskildringarna inte har studerats av forskningen i någon vidare omfattning. Under femtiotalets sista år reste så Myrdal tillsammans med Gun Kessle till Afghanistan via Persien, skildrad i *Resa i Afghanistan* (1980/1960).⁴⁰⁸ Det är en intressant text ur många synvinklar, den har drag av äventyrsroman, samhällsreportage och stridsskrift mot imperialismen och återkommer på flera ställen nedan. I det här sammanhanget ska jag säga något om gästfriheten och människovärdet. Det handlar om den frihet som skapas av att se varje människa som en individ, se hennes egenart och respektera den.

En gång kör Myrdal och Kessle fast i ökensanden med sin lilla personbil. I hettan närmar sig då en karavan, männen hjälper dem loss och bär bilen till fast mark, men vägrar ta emot några cigaretter som tack:

– Ni är gäst i vårt land. Det skulle inte passa sig om vi tog era cigaretter. Dem behöver ni själv. Ni ser trött ut och är inte van vid öknen. Att vi lyfte er bil är inget som skall betalas. Man har skyldighet att hjälpa varandra och ni skulle ha hjälpt oss om vi haft svårigheter.

Sedan bjöd de oss på vatten och bröd ty vi var gäster i landet, därefter vandrade de åt sitt håll och vi körde åt vårt.⁴⁰⁹

Det här upprepas i passage efter passage. En bussförare undrar om de har tillräckligt med vatten: ”Han tittar på vår bil, tycker att den är liten. Undrar om vi är hungriga. I varje fall måste vi låta honom ge oss bröd och te. Det är inte bra att vara hungrig och vi är ju gäster.”⁴¹⁰ En samling soldater vid passkontrollen mot Pakistan låter resenärerna sova under tak när Kessle är lätt sjuk: ”De utrymde sin förläggning. De sade: – Ni är våra gäster. Vi var lortiga och trötta och svettiga och de gav oss vatten och sängar. De kom med te och undrade om jag ville äta.”⁴¹¹

Vid ett annat tillfälle stöter resenärerna ihop med en tysk före detta student på ett billigt hotell; förutom att han omedelbart snappar åt sig löst liggande kex och cigaretter brister han ut i en lång tirad om hur värdelöst Afghanistan är, hur efterblivet och avskyvärt: ”Här finns ingenting. Det här är ett

408. Myrdal och Kessle (1980), först utgiven med titeln *Kulturers korsväg* 1960 – tydligen var det inte alldeles självklart att man kunde tala om kulturer i plural på sextiotalet, vilket enligt förordet fick Myrdal att byta titel. Den senare utgåvan innehåller detta upplysande förord och några tillagda texter som jag tycker på ett intressant sätt belyser Myrdals bevekelsegrunder; därför har jag valt att använda mig av den framför originalet.

409. Ibid., s. 23.

410. Ibid., s. 104.

411. Ibid., s. 176–77.

ruskigt land. Och ingen kultur heller. Folk här är ju så dumma så man kräks. [...] Och afghanerna kallar sig fria. Bara för att ingen har brytt sig om deras magra berg. Hade de haft engelsmännen här skulle det ha blivit ordning och reda. Ser ni mattan här på golvet? Bara smaklöshet. Det är skönt att träffa européer.”⁴¹² Så fortsätter det ett par sidor i streck. (Hur fria afghanerna är enligt Myrdal återkommer jag till i del 2 nedan.) Det visar sig att tysken och hans kamrater utnyttjar afghanerna, de uppger att de saknar pass och pengar och ingenstans har att åka, de bor och äter gratis men ständigt under varierande grad av polisbevakning. Även dessa snyltare möts av gästfrihetens bud, de behandlas väl, får mat gratis av hotellföreståndaren. Hela tiden är de otacksamma. De äger något slags frihet – men den går ut över andra. Det är imperialismens barbari, det visar hur det förment civiliserade västerlandet enligt Myrdal inget har att lära afghanerna.

Sammanfattning av del 1

Hittills i det här kapitlet är det tydligt hur friheten främst har varit *hotad*. De sydafrikanska apartheidsystemen som möter Per Wästberg syftar till att kraftigt begränsa friheten för majoriteten av ländernas invånare. I Kina hotas friheten också av det politiska systemet, av den ensamhet och misstänksamhet som breder ut sig, men där menar ändå Sven Lindqvist att det existerar ett grundläggande människovärde som saknas i Indien. Han är ense med Jörn Donner om att problemet i Indien handlar om *traditionen* med religionen och kastsystemet som tvingar människorna att anta fasta roller och inte röra sig utanför sin fälla.

En ljusare motbild består i den gästfrihet som skymtar på sina ställen, i sydafrikanska kåkstäder, bland afghanska nomader och i Vietnamkrigets skugga; det handlar om att erkänna ett grundläggande människovärde som är varje frihets grund, och särskilt då möjligheternas frihet, friheten att kunna börja på något. I övrigt domineras frihetsdiskussionen av hot och begränsningar. Resenärerna fäster sig främst vid hur människor är styrda och kontrollerade av traditioner och övermakt.

Det blir nu tydligt hur frihetsbegreppets innebörd i de studerade reseskildringarna är övervägande *politiskt*. Det handlar om hur stora grupper i samhället är begränsade i sin frihet av politiska påbud eller religiösa traditioner. En utväg skulle vara revolutionens, men den är sällan närvarande. I stället

412. Ibid., s. 76–77.

ger samhällena ett statiskt intryck. Den individuella frigörelsen eller flykten omtalas sällan här. Det är i stället ämnet för kapitlets andra del.

DEL 2. ENSAMHET OCH FLYKT

En utväg ur olidligt förtryckande samhällen som antyds ovan handlar om vänlighet, medmänsklighet och varmare mänsklig samvaro. Men det finns andra utvägar. Vissa människor vill inte vara del av någon gemenskap eller någon grupp över huvud taget. Det är flykten som lockar, ensamheten, de väldiga vidderna i Sahara eller Afghanistan, drömmen om äventyr och umbäranden långt från civilisationen. Det är en annan sorts frihet, och det är vad jag ägnar mig åt i denna del av kapitlet.

"Barbariet är gott." Afghanistan

Jag har redan tagit upp Jan Myrdals bok *Resa i Afghanistan*, i samband med diskussionen av gästfrihet ovan, men om den finns mer att säga. I landet möter Myrdal ett samhälle som drar sig undan (den västerländska) civilisationen. Detta handlar dels om den enskilda individens människovärde, dels om kollektiv frihet.

Kollektiv frihet kan innebära inte bara att en individ kan känna sig fri i ett kollektiv, som i Lars Gustafssons kinesiska reseskildring ovan, utan även att kollektivet som grupp är fritt från påverkan. Denna grupp kan till omfånget vara mycket stor, exempelvis om det handlar om samhället som helhet, dess handlingsfrihet inför bristande råvarutillgångar, teknologisk utveckling, marknadsekonomiska strukturer eller politiska förhållanden i omvärlden. Den sortens begränsningsfaktorer är av en helt annan typ än de som begränsar individen, vilket snarare är exempelvis föräldrarna i förra kapitlets barndomsskildringar, eller diktatoriska eller patriarkala samhällsstrukturer i detta eller andra kapitel.

Myrdal liknar afghanerna med vikingarna: två samhällen som är "barbariskt fria", ovilliga att erkänna internationella lagar och överenskommelser, en samhällsorganisation av "trälar, fria män och jarlar", hövdingar vars makt grundas på de väpnade männens stöd.⁴¹³ Tron på äran som det högsta goda i sinnevärlden, och en religion grundad i ödestro. Och detta, skriver Myrdal, är något eftersträvänsvärt:

⁴¹³. Ibid., s. 204.

Barbariet är gott. Vare sig man möter det som Iliaden, sagorna eller modern afghansk historia upplever man dess frihet. Det var blodigt, brutalt och hårt, dock mänskligt. Kastsamhället, feodalsamhället, det konformistiska senviktorianska samhälle vi nu lever i är knappast gott, i varje fall inte fritt. Det är blodigt, brutalt men utan ära. Det är ett nödvändigt stadium. Människan vet mer, har möjlighet förlänga sin livslängd. Gör det icke. Barbariet är dock förhoppningsfullt, framtidsbådande.

Kollisionen mellan barbari och civilisation blir oftast kollisionen mellan frihet och kastsamhälle, frihet och feodalism. Barbariet ger utvecklingsmöjligheter. Det spränger stelrande och förtryckande samhällsformer och ger människan nya möjligheter.⁴¹⁴

Här kopplas barbariet till individuell frihet. Civilisationen får stå för hierarkier och förtryckande strukturer, de kastsamhällets ramar från vilka individen får svårt att bryta sig loss. Barbariet är mer jämlikt än andra samhällsformer, i barbariet finns inga herrar. Parallellerna till föregående kapitel's refraktära strömning i Myrdals barndomsskildring är uppenbara. Det är också en kritik av klassamhället (vilket väl måste vara vad som döljer sig bakom omskrivningar som "kastsamhälle" och "feodalism" när det gäller samtiden). Att kastsamhället, exempelvis i Indien, begränsar friheten såg vi dock redan i del 1 av det här kapitlet, men här är det inte det bokstavliga kastsamhället som avses. Det pris man får betala för barbariets frihet, ett samhälle som är "blodigt, brutalt och hårt", tycks inte vara alltför högt.⁴¹⁵ Makten utövas av "de fria, beväpnade männen".⁴¹⁶ En viss tolerans för våldets makt blir synlig. "Frihet kan inte mätas i parlament, och förtryck inte visa sig genom brist på advokater. De mäts i liv, i jordäggande, i den frie mannens rätt att bära vapen", skriver Myrdal i bokens inledning.⁴¹⁷ Det blodiga och brutala finns enligt honom även i västerlandet, men där saknas äran och det "mänskliga"; och friheten: "knappast gott, i varje fall inte fritt"; detta innebär att Myrdal tänker sig möjligheten att samtidens samhälle är gott men inte fritt, och att det fria därmed är viktigare än det goda. Det ligger också i linje med vad Isaiah Berlin har skrivit om faran med positiv frihet, som jag nämnde i kapitel 2: att frihet inte får betyda något annat, för då riskerar den att leda till despoti,

414. Ibid., s. 205.

415. Det våld och det barbari som rättfärdigas är åtminstone till viss del det *revolutionära* våldet, det våld som krävs för att omstöpa samhället till något nytt och bättre. Det är en tanke som återfinns hos de mer hårdföra delarna av den politiska vänstern. Men det afghanska samhälle som möter Myrdal ska inte befrias, det är inte tal om någon revolution. Därmed blir effekten en annan. Barbariet har svårare att rymmas i revolutionens världsbild.

416. Myrdal och Kessle (1980), s. 204.

417. Ibid., s. 15.

men att lycka ändå kan vara en underordnad del av friheten.⁴¹⁸ Att barbariet ”ger människan nya möjligheter” visar också hur Myrdal värderar en positiv frihet här, inte bara den negativa friheten undan varje herre.

Hyllandet av barbariet medför också ett visst bejakande av det primitiva i kontrast till civilisationens förfining. Det uppträder även på andra ställen i boken. I jämförelse med den pakistanska byråkratin ser han i Afghanistan ”ett fattigt och hårt land med svårigheter, förtryck och annat mänskligt ont. Mänskligt! Rättvisan är fortfarande mänsklig. Den kan vara orättvis och den kan fela, men den är inte legalistiska spetsfundigheter.”⁴¹⁹ Mänskligheten får symbolisera drömmen om ett naturligare samhälle, ett slags pastoral utopi; här blir det utopiska anslaget som finns latent i snart sagt varje reseskildring särskilt tydligt.⁴²⁰ Detta pastoralbegrepp visar sig användbart som förklaringsmodell, här och vid ett flertal tillfällen i kommande analyser. Min användning av detta anknyter till idé- och litteraturhistorikern Martin Kylhammar som i sin avhandling *Maskin och idyll* (1985) använt och utvecklat begreppet *pastoralt ideal* för att angripa frågor av detta slag.⁴²¹ Han definierar med Leo Marx att ett pastoralt ideal ”utgör en kritik av en moderniseringsprocess som förvandlat kulturen till en övercivilisation. Ett pastoralt ideal formulerar i stället villkoren för ett gott liv som ett liv närmare naturen och i termer av en kompromiss mellan natur och kultur”.⁴²² Att civilisationen kan ge frihet är nästan en självklarhet: i ett civiliserat samhälle behöver inte längre all tid ägnas åt att söka föda eller uppfylla andra grundläggande behov, utan tid finns att ägna sig åt sådant man själv väljer. Åtminstone i idealfallet. Men att jag behöver göra denna anmärkning visar att civilisationen även kan ha sina nackdelar. Ty i civilisationskritiken har man förstås sedan länge betonat exempelvis hur väldiga människomassor slitit i gruvor och fabriker utan att äga någon vidare sorts frihet, för att inte tala om alla förment civiliserade länder genom historien som byggt på slavarbete.

Dessutom, och här kommer jag till min poäng, säger många samhällskritiker att civilisationen kan drivas alltför långt. Samhället kan bli så effektiviserat att individen fastnar i dess alltför allomfattande system och tappar sin frihet

418. Berlin (1966), s. 35.

419. Myrdal och Kessle (1980), s. 194.

420. Resandet är utopiskt, skriver kritikern Bill Ashcroft i ”Travel and Utopia”, eftersom resan handlar om hopp, om förväntningar. Reseskildringen delar flera drag med den utopiska genren. Bill Ashcroft, ”Travel and Utopia”, i *New Directions in Travel Writing Studies* (2015), s. 250.

421. Martin Kylhammar, *Maskin och idyll: teknik och pastorala ideal hos Strindberg och Heidenstam*, Linköping studies in arts and science (Malmö: LiberFörlag, 1985).

422. Ibid., s. 14.

på så sätt. Den frihet som det pastorala idealet erbjuder är en frihet både från den sortens övercivilisation och från vildmarkens rena barbari. Betecknande för ett pastoralt ideal är att det erbjuder en sorts frihet i gränslandet mellan civilisation och vildmark. Pastoralen blir en utväg, ett ideal som medför ett slags paradisk, lycklig frihet. I många fall utgör tekniken ett hot, något som begränsar friheten, men det måste inte vara så, inte i exempelvis det Kylhammar betecknar den politiska eller tekniska pastoralen, där tekniken ses som en del av det pastorala idealet respektive ett medel som hjälper en att nå dit.⁴²³

För att då återgå till Myrdals text. På vägen mot det naturligare samhället tycks han låta de politiska målen överskugga rapporteringen; viktigare än att söka en bakomliggande sanning i upplevelserna i landet är det politiska uppdraget, att främja den socialistiska kampen, vilket också Melberg antyder i *Resa och skriva*.⁴²⁴ Här syns också tydligt den förment objektiva berättarhållning som präglar *profetens* gärning, som Melberg kallar det, den resenär som främst vill övertyga och agitera; en annan, mer personlig, återfinns i de tidigare citerade passagerna där Myrdal återger dialoger eller åtminstone repliker, brottstycken av samtal. Samma glidning mellan berättarmodus återfinns Dan Landmark i sin undersökning av resebrev i *Dagens Nyheter* åren kring 1900; han framhåller hur de båda rösterna, den agiterande och den redogörande, ofta bekräftar varandra.⁴²⁵ Detta är ett exempel på Myrdals *subjektiva* status: hans resa och den frihet och ofrihet han urskiljer handlar lika mycket om honom själv som om någon yttre faktisk verklighet.

Den närmast anarkistiska samhällssyn som anas i Myrdals skildring har också liten plats för kvinnor: åtminstone traditionellt är den ensamme kämpe med sitt gevär en strikt manligt kodad gestalt. I Myrdals framställning är kvinnornas situation också mestadels frånvarande. Bara när resenärerna besöker ett hus där mattor knyts framkommer det att kvinnorna inte får träffa några främlingar; att knyta mattor är kvinnornas jobb, och de skickar fram en tioårig flicka som får demonstrera hur det går till eftersom ingen av de vuxna kan prata med utlänningarna. Den fundamentala ofriheten kritiserar inte särskilt tydligt i texten.⁴²⁶ Melberg menar att det kan vara ett genredrag; även i många äldre skildringar av resor i Afghanistan nämns kvinnornas situation, den muslimska fundamentalismen och bärandet av vapen till vardags mest

423. Ibid., s. 18–19.

424. Melberg (2006), s. 168.

425. Landmark (2003), s. 175.

426. Myrdal och Kessle (1980), s. 114–16. I ärlighetens namn ska sägas att Myrdal sällan uttalat kommenterar vad som skildras; effekten är sannolikt tänkt att uppstå underförstått.

i förbifarten, som något väsentligen oviktigt.⁴²⁷ Att kvinnans frigörelse till sist står i begrepp att infinna sig avhandlas av Myrdal sent, mindre än tjugo sidor från bokens slut:

Kvinnan håller på att bli människa. Detta är den största reformen i landets moderna historia. Det är en social revolution. Det är en direkt återverkan av de omvälvningar som vägar och industrier inneburit. Kvinnans frigörelse, hälsovård och skolbygge är de första tecknen på den nya tid som brutit in.⁴²⁸

Hur det sedan gick med denna reform är en annan historia. Myrdal fördömer det gamla kvinnoförtrycket med bruket av burka grundat i religionens förkrossande makt. Åter skildras alltså traditionen och religionen som ett hot mot friheten. Men att det avsnittet kommer först när allting annat i landet beskrivits ger intrycket av att ämnet trots allt är mindre viktigt. Myrdals reskamrat Gun Kessle, som har illustrerat boken, spelar heller ingen viktig roll i texten: det nämns ett flertal gånger hur hon ritar, hon erbjuds dekorera en bit av en moskévägg på ett ställe och hon kör bilen när Myrdal till exempel stakar ut vägen över något vadställe (men det framgår inte vem som annars kör; det är vanligtvis ett "vi" som reser, ett "vi" som sitter vid ratten, när olika städer, tar in på hotell och så vidare), men långa stycken märks hennes närvaro bara i detta "vi".⁴²⁹ Å andra sidan är inte heller Myrdal en särskilt närvarande berättare. Han är en iakttagare som beskriver vad han ser, hans återgivna repliker är få.

Och det handlar alldeles tydligt om frihet här; friheten för hälften av landets invånare. Ett land som förtrycker kvinnor kan aldrig vara ett fritt land. Som Myrdal skriver ovan: "Kvinnan håller på att bli människa." Att vara människa är att vara fri.⁴³⁰

Det finns alltså ett visst hyllande av den frie mannen med gevär i Myr-

427. Melberg (2006), s. 168.

428. Myrdal och Kessle (1980), s. 261.

429. Ibid., s. 72–73 (moskédekorationerna); exempel på användningen av "vi" är för många för att nämnas.

430. Det här skymtar här och där i andra reseskildringar också. I ett så mycket modernare land som Japan (även om det tidigare sextiotalets Japan är ett helt annat land än det är trettio eller fyrtio år senare) möter Sven och Cecilia Lindqvist en författare som vill vara mycket europeisk. Men: "Herr Sawano var mera japan än han visste om. När jag och min hustru kom ned i lobbyn skakade han hand med mig. Därpå räckte även Cecilia fram handen. Han tog den, förvånad, inte för att återgälda hälsningen utan för att se på handen som på en leksak. Medan han sedan vänd mot mig gav sig in i samtalet fortsatte han att tankspritt leka med hennes hand." Lindqvist och Lindqvist (1964), s. 23.

dals bok. Det anknyter också till något beskedligare: där finns ett drag av pojkaktighet, av lekfullhet som går igen i skildringarna av strapatser och i drömmen om det stora äventyret. En anledning till att färden gick just till Afghanistan var Myrdals och Kessles okunnighet om landet: ”Resandet är som en förälskelse; världen blir åter ny. Man återfår den naiva verklighetshunger som lätt nöts bort i vardag och hemmiljö.”⁴³¹ En annan är det han kallar för motorromantiken:

Vi ville köra vår Lillcittra på vägar där ingen personbil kört. Dem hoppades vi finna i Afghanistan. Vi räknade med att där ännu – trots alla långfärder och all biltrafik – fanns leder som blott körts med jeep. Tron på att någonstans utanför Antarktis finna områden där överhuvud inget motorfordon kört visste vi vara illusion. Men vi ville köra genom strida älvar, forcera öknar och berg. Resa på eget ansvar och kunnande. Nå den de uppfyllda kravens lycka som en alpinist når vid sin första egna bergserövring. Motorromantiken ingick förening med den rent fysiska äventyrslystnad som gör till och med de odrägligaste förhållanden tjugande blott därför att de är odrägliga.⁴³²

Strapatserna behöver inte leda in i tankarna om ett samhälle byggt på barbari och våld. Denna stämning av pojkboksäventyr är kanske lite naiv men på det hela taget ändå ljus, hoppfull, glädjefylld. Om sådana äventyr är möjliga äger världen ändå öppningar mot någon sorts frihet; detta är ett positivt och livfullt drag i Myrdals framställning. Det är också ett klassiskt reselitterärt manlighetsprojekt, skriver Melberg, och är alltså ingenting unikt för Myrdal.⁴³³ De enda egentliga motgångar som möter Myrdal och Kessle – utöver alla umbäranden som bemästras, i stil med punkteringar, sandstormar, vägar som slutar i intet – består i hur kroppen ger upp: Myrdal blir sjuk av någon sorts leverparasit och tvingas avbryta en resa mot Pamir och norra Badakhshan. Han har pressat kroppen till dess yttersta gränser, och den har svikit; det är tungt att bära:

Detta var första gången jag själv brutits ned. Jag hade varit stolt över att kunna tåla, kunna ta emot. Man är nackstyt. Man är karl nog att stå för sitt. Men nu var jag inte det. Jag kom inte till Shivasjön. [...] När jag låg ensam i detta vitkalkade rum murat direkt på en klippa i det smältgult förbivirvlande vattnet upplevde jag att jag misslyckats. Jag hade inte orkat. Det var så bittert. Det var värre än att bli bedragen.

431. Myrdal och Kessle (1980), s. 17.

432. Ibid.

433. Melberg (2006), s. 19.

[---] Min övertygelse om att allt var möjligt blott man ville hade visat sig riktig vad gällde bilen. Dock inte vad gällde min egen kropp.⁴³⁴

I insikten om sjukdomen ser Myrdal ”verklighetens sammanhang”, ”vår civilisations skuld”, att västvärlden skapat sjukdomar genom att Asien blivit ”fattigt och utsuget”.⁴³⁵ Kronisk sjuklighet är förklaringen bakom det resenärer brukar beteckna ”asiatisk sinnesfrid” eller ”orientalisk mystik”, menar han. Hans egen sjukdom utgör grunden för tolkningen av de politiska och historiska förhållandena; hans egen kropp intar därmed för ett ögonblick centralpositionen i texten. Men teorierna baserar han på fakta, exempelvis de han finner i ”Manson’s klassiska ’Tropical diseases’”.⁴³⁶ Afghanistan har klarat sig bättre än exempelvis Indien, hävdar han, på grund av att klimatet är bättre i högländerna ”men också för att landet behöll sin frihet”.⁴³⁷ Det är imperialismen, britererna i det här fallet, som bryter ner Asien; bristen på frihet skapar sjukdomar. Det är en mycket konkret värdering av friheten. Inte bara har friheten ett egenvärde, utan skapar grundläggande välbefinnande.

En annan följd av sjukdomen är att medmänskligheten märks mer när ensamheten inte längre räcker till: när Myrdal till sist, på hemresan, är för svag för att orka någonting, får de hjälp av chaufförerna på de stora lastbilarna, vid ett tillfälle som följeslagare i sex timmar. ”Människor måste hjälpa varandra, sade han. Jag förstod då att endast likgiltigheten ger ensamhet. Så snart man tvingar sig framåt får man hjälp.”⁴³⁸ Ensamheten, om än lockande, räcker alltså inte alltid till. Detta anknyter till diskussionen av gästfrihet i slutet av detta kapitels första del.

”Tomheten är befriande”. Sahara

Men ofta betyder ensamheten ändå frihet; så är det i Sven Lindqvists *Asiatisk erfarenhet*, till exempel, i Mongoliet, vars vidder och nomader och herdar påminner inte så lite om Afghanistans. Tidigare nämnde jag hur människorna där framställs som muntrare och friare än kineserna. Men skillnaden går djupare än så. ”Kinesens frihets- och civilisationsbegrepp är präglade av ’odlingens’ konkreta villkor i hans land: nödvändigheten av vattenkontroll,

434. Myrdal och Kessle (1980), s. 248–49.

435. Ibid., s. 246–47.

436. Ibid., s. 248.

437. Ibid., s. 247.

438. Ibid., s. 250.

organisation, disciplin”, skriver Lindqvist.⁴³⁹ Det är ett civilisationsbegrepp som mongolerna aldrig tog till sig. ”Men de har istället behållit något av livsmotsvarigheten till sådana frihetssymboler som gräsvidden och den doftande skogsdungen.”⁴⁴⁰ Frihetsbegreppet som Lindqvist möter är grundat i vidsträcktheten, gräsländet där ”det aldrig stått flera människor och trängts på samma jordbit”. ”Skillnaden mellan Kina och Mongoliet är framförallt en skillnad i ensamhet”, skriver han.⁴⁴¹ Där finns friheten. Den friheten är nästan pastoral, eller så tar den ytterligare ett steg mot naturen, mot att totalt lämna civilisationen bakom sig. Att Lindqvist nämner både gräsvidden och skogsdungen talar för det. Gräsvidden är ju fri och öppen, men skogsdungen kan kopplas till frihet mest genom vad den inte är: stad och kultur. Sålunda finns här tydliga utopiska drag.

Det här med pojkboksäventyr och sökande efter ensamhet handlar mycket om resenärens bevekelsegrund. Varför ger han (för här är det nästan bara män) sig iväg? Det kan handla om en flykt undan något därhemma lika mycket som längtan efter det stora äventyret, som det var för Myrdal. Tydligt närvarande är det i Sven Lindqvists böcker om Sahara, *Ökendykarna* (1990) och *Utrota varenda jävel* (1992).⁴⁴² *Ökendykarna* är en märklig bok, mycket litterär, som Melberg också påpekar, ”beroende av de litterära Afrikabilder som kan härledas till Conrad”; den skildrar efterdyningarna av en skilsmässa, flykten bort från något som egentligen aldrig mer än antyds, och irrfärder in i öknens mitt.⁴⁴³ Intressant är också att det är en av få texter som berör bevekelsegrunderna för resan uttalat, om än lite inlindat. På så sätt förstärks resans karaktär av flykt, vilket jag påpekar i avsnittet om reseskildringens genredrag; det finns ett explicit hemma att lämna bakom sig, det handlar mycket tydligt om *det främmande*.

Jag läste som barn om eldslukare och brunnsdykare, om sandstormar och ökensjöar. Jag planerade en stor resa till Sahara. Nu är jag här.

Jag är ensam. Jag har just skilt mig från Dostojevski. Med alla förstrykningar. Jag har skilt mig från henne som en gång var min älskade. Jag har skilt mig från 33 år av mitt liv.

Det har åtminstone den fördelen att tiden före dessa 33 år plötsligt har ryckt mycket närmare.

[---]

439. Lindqvist och Lindqvist (1964), s. 57–58.

440. Ibid., s. 58.

441. Ibid.

442. Sven Lindqvist, *Ökendykarna* (Stockholm: Bonnier, 1990); Lindqvist (1992).

443. Melberg (2006), s. 177.

Nu när jag har flyttat, kommer ofta fragment ur barndomen upp i medvetandet. [...] Ett sätt att närma sig barndomen som jag flera gånger provat, är att nu göra vad jag då hetast längtade efter att få göra. Även om det förefaller aldrig så barnsligt och omotiverat vill jag ibland lojalt söka förverkliga vad jag i min litenhets vanmakt drömde om.⁴⁴⁴

Lindqvist vill alltså bort. Resan betyder för honom frihet och flykt, frihet undan det förflutna, undan vardagen som förkommit. Det anknyter till ensamhetens aspekt av inre tillbakadragenhet som jag kom på i Lars Gustafssons kinesiska resa ovan, men inte enbart det. I öknen finns en ensamhet han åstundar. För honom blir resan en väg att närma sig *det subjektiva*, det förflutna, hans egen historia och egna bevekelsegrunder. På så sätt påminner Lindqvists reseskildringar mycket om hans egna och andras barndomsskildringar, som vi ska se. Allt filtreras tydligt genom en medveten observatörs blick.

Lindqvist reser i sällskap med historien och litteraturen men människorna undviker han helst, i alla fall allt som kan leda till några närmare och varaktiga kontakter. Han följer spåren efter Antoine de Saint-Exupéry, den aristokratiska flygaren och författaren som reste över Sahara på trettio- och fyrtiotalen (och, mer metaforiskt, Marlow från Joseph Conrads *Heart of Darkness*). Äventyren jämförs bokstavligen med Lindqvists "barndoms pojkböcker", men "de hade ett fel – de var inte sakkunniga".⁴⁴⁵ Med Saint-Exupérys böcker är det annorlunda, han har upplevt det han skriver om. (Lindqvist själv lever enligt samma ideal: *det subjektivas*.) Men han är aristokrat, ja, han saknar blick för sahariernas frihetskamp: "Moren försvarar inte sin frihet, ty i öknen är man alltid fri. Inte heller några synliga skatter, ty öknen är naken. Nej, moren försvarar ett hemligt kungarike och det är därför jag beundrar honom", skriver han enligt Lindqvist.⁴⁴⁶ Det är "romantik", Saint-Exupéry står för "gamla välkända feodala värden", men han drömmer ändå om friheten, äventyrets frihet.⁴⁴⁷ Flygaren är "en människa som när hon lyfter från marken också höjer sig över livets trivialiteter".⁴⁴⁸ Resonemanget hos Lindqvist handlar om författarens ärlighet och närvaro i texten, men jag läser in något annat här, något bakomliggande. Friheten från alla band, den negativa friheten. Flykten. Öknen, tomheten.

Ensamheten verkar vara viktig för Lindqvist, det är en del av vad öknen

444. Lindqvist (1990), s. 9–10.

445. Ibid., s. 25.

446. Ibid., s. 31.

447. Ibid.

448. Ibid., s. 34.

betyder. I boken återges bara korta samtal, uppkomna nästan som av en händelse: ett möte på ett gym, några vänner på ett kafé, en inbjudan till att träffa en poet hos någon myndighetsperson. Och ständigt är civilisationen inget annat än små hopkurade hyddor i öknens väldighet. Samma tomhet finner Lindqvist en halv värld bort, i Australien. År 2005 utkommer han med *Terra Nullius*, en bok som till sin struktur är mycket lik *Ökendykarna*; den varvar en reseskildring med korta kapitel om förtrycket av aboriginerna genom historien.⁴⁴⁹ Och även om den är en annan är öknen sig lik:

[T]omheten är befriande. Utsikten över en stadsgata växlar från ögonblick till ögonblick. Dess tid mäts i bråkdelar av sekunder. En ström av intryck bombarderar medvetandet. I öknen finns inte mycket annat att se än geologiska formationer som haft årmiljoner på sig att bildas och som förändras bara från årtusende till årtusende.

Öknens hjärta klappar i en annan takt än vårt. Geologin jaktar inte. När den intar hela synfältet uppstår först en otålighet, sedan en beklämning och slutligen det lugn som bara tomrummet kan skapa. Den stillhet som bara det absoluta ger.⁴⁵⁰

Där symboliserar öknen återigen flykten och ensamheten. Men när den kontrasteras mot stadsgatan symboliserar den även något annat: naturen, eller en sorts pastoralt ideal.

”En lantlig frid som är ofattbar och ljuvlig”. Kinesisk pastoral

Ensamheten är en sorts frihet utan människor, men vi har tidigare stött på frihetstemat bortom civilisationen, på gränsen mot en vildare natur: de pastorala drömmarna. Det motivet återfinns även i reseskildringarna. Lindqvists ökendrömmar och Myrdals kritik av civilisationen är en aspekt av den saken. En annan och mer konkret är Lars Gustafssons kritik av det moderna samhället och dess utarmning av landskapet. I *Afrikanskt försök* återkommer gång på gång tanken att den utveckling som drivs av det tekniska biståndet inte nödvändigtvis är av godo. Utvecklingen skulle behöva anpassas till afrikanska förhållanden och passar dåligt in i hur samhället faktiskt fungerar. Gustafsson jämför med norsk glesbygd:

I början av sextioalet visade den stora norske sociologen Ottar Brox att en till hälften

449. Sven Lindqvist, *Terra nullius : en resa genom ingens land* (Stockholm: Bonnier, 2005). Intressant nog inordnas *Terra Nullius* på biblioteket under Oceaniens historia, liksom *Utrota varenda jävel* står under kriminologi – ytterligare exempel på resegenrens svårbestämbarhet.

450. Ibid., s. 26.

fiskande, till hälften jordbrukande småbrukare i Nordnorge visserligen fick en ofantligt mycket bättre kontantlön när han flyttade in till tätorten och tog anställning i Findus' frysfabriker, men samtidigt förlorade så mycket naturaförmåner och så mycket personlig rörelsefrihet att vinsten i realiteten förvandlades till en förlust.⁴⁵¹

Gustafsson ställer personlig rörelsefrihet emot ekonomisk vinning. Här återkommer de pastorala motbilderna mot vad som skulle kunna betecknas som det alltför effektiva samhället, ett samhälle kännetecknat av att opersonlig ekonomi och byråkrati får styra. I ett annat samhälle än det moderna, effektiva, kan annat än pengar värderas. Friheten kan där vara större.

Till viss del handlar detta också om hur varje kultur behöver fungera på sina egna villkor och hur det är långtifrån trivialt att flytta en lösning från ett system till ett annat, som det tidigare stycket om transformationer av teknik visar. Men även att det finns ett värde i ett enklare bondeliv som gränsar till lyckan. Det framkommer tydligare i *Kinesisk höst*: "Arbetet är samtidigt sitt eget mål. Arbetet är ett medel till lyckan. Men arbetet är samtidigt lyckan."⁴⁵² I ett lantarbetarkök sitter Gustafsson och funderar: "Djupt inne i Kina kan man känna en djupt seren trygghet. Jag har inte stött på något liknande någon annanstans i världen, många resenärer talar om den. Det känns som att vara mycket liten igen, ett barn, tryggt och namnlöst inne i människornas värmande värld."⁴⁵³ I det hårda arbetet finns en särskild sorts lycka. Men, man kan fråga sig vad lycka har med frihet att göra?

Isaiah Berlin påpekar att frihet inte är detsamma som lycka, eller egentligen inte heller som något annat; i hans framställning skulle jag vilja hävda att friheten utgör ett primitivt begrepp.⁴⁵⁴ För Berlin finns universella värden:

Everything is what it is: liberty is liberty, not equality or fairness or justice or human happiness or a quiet conscience. If the liberty of myself or my class or nation depends on the misery of a vast number of other human beings, the system which promotes this is unjust and immoral. But if I curtail or lose my freedom, in order to lessen the shame of such inequality, and do not thereby materially increase the individual liberty of others, an absolute loss of liberty occurs. This may be compensated for by a gain in justice or in happiness or in peace, but the loss remains, and it is nothing but a confusion of values to say that although my 'liberal', individual freedom may go by the board, some other kind of freedom – 'social' or 'economic' – is increased.⁴⁵⁵

451. Gustafsson (1980), s. 121.

452. Gustafsson och Ljungberg (1978), s. 144.

453. Ibid., s. 74–75.

454. Berlin (1966), s. 10. Ett primitivt begrepp är ett begrepp som inte förklaras inom teorin utan är vad teorin utgår ifrån, ungefär som ett axiom.

455. Ibid.

Det finns situationer när frihet inte är vad en individ behöver, skriver Berlin, när ”stövlar är mer värda än Shakespeares verk”; men, som jag visar i min fortlöpande analys, dessa situationer uppträder ändå förvånansvärt sällan.⁴⁵⁶ Lycka är emellertid ett begrepp som är särskilt tätt sammankopplat med frihet. Risken med att se frihet som lycka skulle enligt Berlins tankesätt gå ut på att man skulle kunna maximera lyckan på ett sätt som samtidigt minskar friheten, och detta är också sant. Men lycka kan definieras som en sorts frihet, och då kringgår man på ett sätt denna fara: det är inte frihet som betyder något annat, det är lyckan som är en del av friheten.⁴⁵⁷

Det är möjligt att låta lycka underordnas frihet, och inte tvärtom, utgående från ett resonemang Gustafsson för i romanen *En biodlares död* (1978): ”Paradiset måste bestå i att en smärta upphör. Men det betyder ju att så länge vi inte har några smärtor lever vi i Paradiset! Och vi märker det inte! Lyckliga och olyckliga lever i samma värld, och de ser det inte!” Gustafsson fortsätter sedan med att beskriva hur berättaren den senaste månaden, en period med starka smärtor, befunnit sig liksom i en annan värld, ”i någon fantastisk, hemlighetsfull labyrint”, men nu återvänt: ”Tillbaka i samma värld, och ser den som lycklig.”⁴⁵⁸ Idén är alltså att lycka kan definieras som frånvaron av smärta, eller, om man så vill, *friheten från* smärta. Att undersöka vad som enligt en författare exempelvis utgör en lycklig tillvaro blir då en del av en analys av ett negativt frihetsbegrepp. Särskilt intressant blir det då när den lyckliga, och därmed fria, tillvaron samtidigt är ofri på andra sätt, och det är vad som är fallet här, genom social kontroll eller påtvingat hårt arbete. Lyckan är ändå friheten undan smärta, om smärtan består i många av de företeelser som utgör en modern svensk vardag.

[B]ara en dålig iakttagare skulle kunna förneka att socialismen också [förutom att inte skapa välstånd, men fördela nöden lika] skapar lycka. Denna lycka finns överallt, på fälten där brigaderna flyttar sina röda fanor framåt dag för dag, medan ofantliga jordmassor byter plats i terrängen på ändlösa rader av primitiva kärror eller i korgar som bärs på hårt sträckta seniga nackmuskler.⁴⁵⁹

Att lyckan alltså tycks finnas (även) i det hårda kroppsarbetet är en sak. Det

456. Ibid., s. 9, min övers.

457. För att förtydliga: det är inte frihet som definieras om till någonting annat, det är begreppet lycka som är en del av begreppet frihet eller tvärtom. Logiskt sett blir det helt olika operationer.

458. Lars Gustafsson, *En biodlares död : roman* (Stockholm: Norstedt, 1978), s. 158.

459. Gustafsson och Ljungberg (1978), s. 145–46.

är egentligen, noga räknat, något annat än de pastorala drömmarna. Men det visar sig att det handlar just om *landsbygdens* kroppsarbete. Det är bondelivet som erbjuder den här särskilda sortens frihet. Och det moderna svenska samhället, med dess opersonliga välfärdssystem, skapar en särskild sorts olycka:

Jag har talat mycket om Kinas fattigdom, om kampen för grödorna och det tunga släpandet och bärandet på vägarna.

Men det kan också finnas skäl att påpeka att det finns punkter i systemet där en jämvikt börjar uppnås, och där man allvarligt måste ställa frågan om vem som har det bäst, den hårt beskattade arbetaren i den nya stockholmsförorten, med transportkostnader, skyhöga hyror, bisarra daghemsutgifter, växelomsättningar till sin billeverantör osv. eller medlemmen i den kinesiska folkkommunen.⁴⁶⁰

Intressant är här att det ändå är på ekonomiska grunder som Kina jämförs med Sverige. I hela det här avsnittet finns en starkt ekonomisk underström i frihetstematiken. Frihetsbegreppet handlar om en ekonomisk frihet, att vara fri att handla ekonomiskt. Den pastorala motbilden handlar kanske om att ta sig ut från det effektiva samhällets konsumtionshets, men motbilden skapas på ekonomiska grunder.

Landsbygdens utarmning är för övrigt ett tema som går igen i förbigående på flera ställen i Lars Gustafssons övriga författarskap, till exempel i diskussionen om utopiernas natur i essän ”Utopier” (1969) eller i skildringen av det lilla västmanländska brukssamhället Trummelsberg i *Yllet* (1973).⁴⁶¹ Avslutningsvis blir det helt tydligt här, i Kina:

I Ma Lu, i skymningen, efter en lång och arbetsam studiedag, när folk höll på att breda ut vete till torkning [...], när doften av sötpotatis ungefär samtidigt med kvällsnyheterna från Peking började strömma ut genom fönstren och en liggande halvmåne dök upp över Shanghaiområdets platta horisont, kände jag för första gången under kinesiska resan en känsla som några unga marxistiska ivrare kanske skulle vänta sig oftare av en resenär: vemod över sitt eget land.

Vad har vi gjort med den svenska landsbygden?

Här ett intensivt, blommande jordbruk i en miljö som möjliggör både småindustrier och hela stadsmiljöns känsla av sociala kontakter, av mänsklig närvaro, lönsamhet, effektivitet, *tillräcklig mångfald för att var och en skall kunna välja sin syssla efter sin läggning*. [...] Västmanland, Värmland: kalhyggen efter sextio- och sjuttitalens brutala

⁴⁶⁰. Ibid., s. 205.

⁴⁶¹. ”Utopier” i Lars Gustafsson, *Utopier och andra essäer om ”dikt” och ”liv”* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1969); Lars Gustafsson, *Yllet : roman* (Stockholm: Bonnier, 1973), s. 41–42.

råvaruexploatering. Rostande redskap på förbuskade åkrar, nedlagda järnvägslinjer, tomma skolor ... Vi känner alla listan; det finns inget skäl att tjata om den än en gång. Vilka oerhörda kapital av lyckomöjligheter förlösades inte när man dödade den svenska landsbygden!⁴⁶²

Lyckan är inte samma sak som friheten. Men som det ovan kursiverade visar: det handlar om frihet, om möjligheten att få välja. Gustafsson skymtar i Kina "en chans som Sverige av allt att döma för all överskådlig framtid har missat."⁴⁶³ I Peking, med "troligen mer än åtta miljoner invånare", är det "efter klockan tio på kvällen tystare än Surahammar eller Virsbo".⁴⁶⁴ "Över hela staden sänker sig då en lantlig frid som är ofattbar och ljuvlig." Ingen hindrar en att promenera någonstans, skriver Gustafsson, det lantliga livet även mitt inne i storstaden blir ett ideal att sträva efter. Själva armén gör ett "konsekvent omilitäriskt intryck" där soldaterna hjälper till med transporterna efter kålskörden.⁴⁶⁵ Här betonar Gustafsson den fysiska rörelsefriheten och frånvaron av politiskt, militärt förtryck; även om fria åsikter inte nämns.

Slum och individualitet i Latinamerika

Den pastoral drömmen manifesteras också i skildringen av en av dess motsatser: den förslumning som är resultatet av den väldiga inflyttningen till städerna, särskilt i utvecklingsländerna. I ytterligare en av Sven Lindqvists reseskildringar från sextiotalet, *Slagskuggan* (1969), skildras situationen i Latinamerika; Lindqvist besöker under fjorton månaders tid världsdelen samtliga länder med undantag för "några mindre stater i Centralamerika", och hans uppdrag är att undersöka tillståndet i samhället inför det kommande decenniet.⁴⁶⁶ De prognoser han ställer är genomgående mörka, och det grundar sig främst i en sak: den djupa skugga USA kastar över kontinenten.⁴⁶⁷

Lindqvist skildrar hur landsbygden är ovärdig som livsmiljö och att detta driver de unga att flytta in till redan överbefolkade storstäder:

Latinamerikas städer växer med omkring 5 % om året. [...] Orsaken till denna folkvandring? Man skyller på värnplikten, som sägs ge bondpojkar smak på stadsliv.

462. Gustafsson och Ljungberg (1978), s. 211–12.

463. Ibid., s. 213.

464. Ibid., s. 47.

465. Ibid., s. 48.

466. Sven Lindqvist, *Slagskuggan : Latinamerika inför 70-talet* (Stockholm: Bonnier, 1969), s. 7.

467. Ibid., s. 8.

Man pekar på transistorradion, som bär ut storstadens lockelser till bergsbyarna. Man säger att bättre vägar gör resan till huvudstaden lättare. Man framhåller att oansvariga politiker i valtid hetsar upp massorna med paradisioner av mat och utbildning, som sedan inte kan förverkligas. Allt detta är sant. Men det centrala är något annat. Det är jordlösheten, stagnationen, de låga lönerna, kort sagt de outhärdliga förhållandena på landsbygden, som alltid varit den direkta eller indirekta förutsättningen för överflödet hos storstädernas toppskikt. [...] Massorna [...] bär sin slum med sig.⁴⁶⁸

Därefter övergår Lindqvist till en redogörelse för missförhållandena i slummen, i de favelor och kåkstäder som än i dag präglar mycket av vår bild av Latinamerika. Friheten är där begränsad av misären, här likväl som i Indien och Kina som vi såg i början av det här kapitlet. Men Lindqvist skyller inte på traditionen här. Snarare handlar det om tanken på en landsbygd som ska klara av att försörja människorna. Om inte folk hade så starka skäl att fly till storstäderna skulle inte slummen uppstå, och det är i slummen som misären föds. Det har genomförts jordreformer som leder till att jorden ligger i träda, något som jordägarna men knappast arbetarna kan tjäna på.⁴⁶⁹ Det är alltså rörelsen in mot städerna som är problemet, det är i negligierandet av landsbygden som friheten försvinner.

Klassanalysen är förstås mycket tydlig i ovanstående citat. Men Lindqvists observationer går bortom den. Latinamerika under sjuttioalet är samtidigt överbefolkat och underbefolkat: väldiga ödemarker omger de snabbt växande storstäderna. "Latinamerikas ledare kan jetflyga timme efter timme över obebodda ödemarker – de har svårt att inse att deras länder är överbefolkade."⁴⁷⁰ De väldiga jordbruken på pampas, estanciorna, präglas av en väldig tomhet. De skördas av maskiner som bemannas av arbetare i husvagnar. Det finns helt enkelt inga bondgårdar, ingen levande landsbygd. Och detta hade kunnat lösa så mycket av världsdelen problem. Där hade det kunnat finnas en frihet, en pastoral utopi, men år av kolonialism och ekonomisk imperialism har fördrivit den möjligheten.

Det är dock inte pastoralen som kontrasteras mot storstadens slum när Sun Axelsson tillbringar ett år i Chile i början av 1960-talet; för henne betyder frihet andra saker. Axelsson skrev flera reseskildringar, bland annat då den bok jag studerar här, *Eldens vagga* (1962).⁴⁷¹ Det är en märklig bok. Något kapitel skulle kunna ha varit en novell av Borges eller en passage i någon av

468. Ibid., s. 29–30.

469. Ibid., s. 43.

470. Ibid., s. 53.

471. Sun Axelsson, *Eldens vagga : en bok om Chile* (Stockholm: Bonnier, 1962).

Roberto Bolaños romaner: beskrivningen av mötet med en av Chiles större diktare, en redogörelse för hans omfångsrika författarskap och något amoröst äventyr han upplevt med en ung norsk sjöman.⁴⁷² Skildringen gör ett påfallande litterärt intryck, full av överdrifter, utvikningar, ironiska små iakttagelser.

Axelsson smälter aldrig in i Chile. Hela tiden vandrar hon lite vid sidan av, betraktar människorna med kall blick och gör sitt bästa för att klara sig, mentalt och socialt om än inte fysiskt. Hon besitter en viss frihet, främlingens frihet, men för henne är det inte något eftersträvarsvärt. Till skillnad mot Sven Lindqvist tidigare är ensamheten inget hon söker upp. Hon saknar vänlighet och medmänsklighet:

Gringon får en särskild behandling. Han blir påpassad och uppvaktad, utnyttjad och lurad. Man hämnas när man kan på dessa herrar som kommit till koppargruvorna i norr med löften att hjälpa landet på fötter, men som tar långt mer än de lämnar. [...] [Chilenaren] kämpar för att överleva, inte för att få det bättre. Man stjäla och måste veta att skydda sin egendom. Den bästa vännen kan stjäla ens hustru, arbete, hus och anseende.⁴⁷³

Ständigt har hon det eländigt. Ett tag hyr hon in sig hos en chilensk diktarinna, "Raquel", med "två små tvillingflickor och ett indianskt hembiträde som väste när man pratade med henne"; det blir en tid präglad av iskallt vatten, knappa ransoner och människors besynnerliga vanor.⁴⁷⁴ När hon till slut inte ens längre får smör till "morgontets torra brödbitar" ger hon upp och flyttar vidare. Nästa pension utvecklas gradvis till ett egendomligt kollektiv där tjugo personer delar ett badrum och ett kök. Det är påfrestande, och till sist skaffar Axelsson kokplatta och handfat för att kunna klara sig utan att lämna rummet. "Man började titta snett på mig, jag hade brutit mig ur kollektivet."⁴⁷⁵ Hon tvingas att nå friheten just genom att lämna den påtvingade gemenskapen, det blir hennes utväg. Inte heller kan hon tänka sig att tillhöra de andra diktarnas "klaner" där de strax pratar illa om den som just lämnat rummet.⁴⁷⁶ Det sammanhanget vill hon inte vara en del av.

I den korta texten går att finna belägg för nästan vad som helst. Här finns drag av hur överheten förtrycker individen med hjälp av byråkratin, när en fattig man slussas mellan olika tjänstemän så att hans korta lunchtimme förs-

472. Ibid., s. 31–36.

473. Ibid., s. 7–8.

474. Ibid., s. 15.

475. Ibid., s. 19.

476. Ibid., s. 29.

lösas i en rent Kafkaartad scen.⁴⁷⁷ Här finns en medvetenhet om det förkastliga i att vara medellös: "Jag lärde mig undan för undan hela förbannelsen och demoraliseringen av att vara beroende av en annans bröd. Av att inte kunna få så väl betalt för sitt arbete att man kunde leva som en människa."⁴⁷⁸ Det undergräver alltså människovärdet att sakna tillräckliga ekonomiska medel, så friheten har även här en tydligt ekonomisk sida. Och Axelsson fortsätter: "Så lever Chile, snyltande eller bedjande vid USA:s dignande bord."⁴⁷⁹ Här finns också, slutligen, så en bild av Chile som den som borde bli fri: i nutiden fri från USA, i forntiden fri från de första kolonialisterna. Det påminner om vad Jan Myrdal skrivit om Afghanistans oberoende. "Pedro de Valdivia kom och trängde in i Araucanernas skogsland. Han grundade sin stad, men längre söderut än Valdivia kom han inte. Indianerna kämpade bittert, envist, med en för spanjoren okänd taktik. Med övermänskligt mod och mycken list försvarade de sina stammar och jordområden", skriver hon.⁴⁸⁰ Även Axelsson ställer sig alltså på det lilla landets sida mot övermakten, försvarar rebellen mot förtryckaren.

Sammanfattning av del 2

Ett tydligt *hot* mot friheten i detta kapitel är det moderna, västerländska, opersonligt effektiva samhället. Exempelvis kontrasterar Jan Myrdal den västerländska civilisationen mot det han uppfattar som barbariet i Afghanistan och finner att afghanernas samhälle är långt friare. Och när en enklare bondetillvaro framställs som ett pastoralt ideal av Lars Gustafsson i Kina är det det moderna samhället som anses hota friheten.

Mer har emellertid frihetstematiken i denna del handlat om *utvägar* mot friheten. Tydligast är det hos Sven Lindqvist och Jan Myrdal som söker ensamheten och utmaningarna i ensliga öknar i Sahara och Afghanistan. Lindqvist framhåller också hur slätten i Mongoliet skapar mer frihet än de indiska och kinesiska jättestäder där möjligheterna till övervakning är mycket större. Även de pastorala drömmarna blir en utväg ur ett ofritt samhälle.

När utvägen är ensamhetens och ödemarkens ligger det också nära till hands att försvara friheten med vapen i hand. En sådan revolutionär aspekt av frihetstematik skymtar också fram i Myrdals text, något som återkommer i nästa kapitel.

477. Ibid., s. 51.

478. Ibid., s. 91.

479. Ibid.

480. Ibid., s. 66.

Flykten handlar fundamentalt om *negativ* frihet, friheten undan något som man lämnar bakom sig. I barbariet ser Myrdal hur detta leder till en *positiv* frihet när den som är fri från alla band får lättare att börja på något nytt. Det uppträder också där Gustafsson och andra tar upp landsbygdens utarmning, för detta medför bland annat att landsbygdsborna inte längre har de *möjligheter* de borde ha.

Nomadens frihet är den *fysiska* rörelsefriheten; den *politiska* friheten, gestaltad exempelvis genom åsiktsförtryck, är ofta frånvarande. Pastoralen och landsbygdens förfall handlar mycket om *ekonomisk* frihet och ekonomiskt oberoende, vilket också är genomgående i Sun Axelssons bok om Chile.

Sammanfattningsvis är det flyktens frihet som står ut tydligast, som utväg och innebörd.

FRIHETSTEMAT I RESESKILDNINGEN

I det här kapitlet har vi följt hur ett antal resenärer i främmande land beskrivit friheten som hotad, men även själva upplevt friheten i resan, i flykten bort från vardagen. Det mest påtagliga *hotet* mot friheten har varit det storskaliga, sådant som präglar hela samhällen. Apartheidsystemen som Per Wästberg möts av i Sydafrika och Rhodesia begränsar kraftfullt friheten för det stora flertalet av ländernas invånare. Detsamma gäller religionen och kastsystemet i Indien, som både Jörn Donner och Sven Lindqvist beskriver. Jan Myrdal tecknar en något annorlunda bild utifrån sin resa i Afghanistan: där får traditionen och det icke västerländska samhället snarare en positiv laddning, och det är den moderna civilisationen som hotar friheten.

Utvägar mot friheten består då delvis av pastoralen som en motbild till det effektiva samhället, något som återfinns exempelvis i hur Lars Gustafsson ser det goda i den kinesiska landsbygden jämfört med hur den svenska glesbygden fått förfalla. Men även, och tydligare, i något som ligger själva resandet nära: flykten, ensamheten, äventyret. Det har med genren att göra att resenären lätt fångas av rörelsens frihet, av synbarligen fria och lyckliga nomadfolk i Mongoliet och Afghanistan. Resenären reser ofta ensam och gör sig än mer ensam i valet av resmål, till exempel när Sven Lindqvist färdas rätt in i Sahara och undviker varje djupare mänsklig kontakt. Det leder också in mot *det subjektiva*; reseskildringen är en djupt personlig genre, och här liksom i andra kapitel, kanske främst i barndomsskildringarna, ser vi omvärlden filtrerad genom ett temperament.

Betoningen av flykt och ensamhet innebär att friheten i det här kapitlet

mest av allt handlar om frihet *från*. Friheten är begränsad av övermakten, av politiska system och förtryckande traditioner som hindrar människor på olika sätt, och flyktens och ensamhetens frihet är först och främst en frihet från band och vardag. Där finns det samtidigt en *positiv* aspekt också, i och med att den som står ensam och fri från alla band ofta även är fri *att* börja på någonting nytt. Myrdal framhåller hur Afghanistan som land är fritt att gå sin egen väg när det är fritt från stormakternas kontroll, jämfört med hur det har gått för Indien. Positiv frihet återfinns också i vänligheten och gästfriheten. Även i de mest förtryckta samhällena kan det fungera som en ljusare motkraft, något som visar på respekt för individen.

Frihetstemat här har mycket att göra med en fysisk frihet, rörelsefrihet, något som kanske är naturligt eftersom det är reseskildringar vi studerar. Det gäller både hyllningen av nomadfolken och deras livsstil liksom upplevelsen av att de svarta afrikanerna inte ens kan röra sig fritt i sin egen huvudstad. Mest av allt rör det sig emellertid om *politisk* frihet. Inte individens ofrihet i familjen, till exempel, som var återkommande i förra kapitlet, eller romanfiguren som försöker bryta sig ur den labyrintiska struktur hon har fastnat i, något som uppträder i science fiction-historierna i nästa kapitel, utan de stora politiska strukturerna i samhället. Det gäller även när friheten uppträder på individnivå, i ensamheten och flykten: det handlar om att söka ett samhälle och en omgivande miljö, till exempel Afghanistans klansamhälle eller Saharas ödemark, som främjar ensamheten, inte att söka ensamheten inom ett samhälle vilket som helst.

Därutöver omtalas *ekonomisk* frihet som något saknat i många fall. Det kan vara de verkligt stora strukturerna, fattigdomen i Kina eller Indien som berövar människorna deras frihet, det kan vara den svenska landsbygden där jordbruk inte längre är lönsamt och tvingar människor att flytta, det kan vara på en individuell nivå för Sun Axelsson i Chile som upplever det bittra i att vara beroende av någon annans välvilja för sitt uppehälle.

Kanske är det också förvånansvärt att frihetstematiken i reseskildringarna tycks vara så individuellt betingad. Det är individen som flyr ut i vildmarken, individen som är beredd att försvara sin frihet med gevär, individen som vill betraktas som människa även när hon tömmer resenärens latriner. Även de stora politiska sammanhangen gestaltas genom individuella exempel. Men resenären är ensam, på sin höjd har hon någon enstaka reskamrat, och ensam i främmande land är det kanske naturligt att betrakta samhället *ensamt*. Det är en följd av främlingskapet, det i resan som handlar om mötet med det främmande. I reseskildringarna kopplas *det subjektiva* och *det främmande*

samman. De båda existentiella dimensionerna förenas tydligt i detta material; förhållningssättet till det främmande skapar en situation särskilt lämpad för subjektiva reflexioner. Detta spår fortsätter i avslutningskapitlet.

Nu har vi följt frihetstemat från barnets introspektion ut mot främmande länder. Men det är inte slutmålet. Det finns ännu mer främmande världar; andra friheter väntar i science fiction-litteraturen, och det är ämnet för nästa kapitel.

KAPITEL 4.

"DET SPELAR INGEN ROLL VAD VI GÖR".

Frihet i science fiction

... det överlägsna lugn som man bara finner hos den som har övergått till att betrakta allting som händer omkring honom som överkligt.⁴⁸¹

All literature (I would dare to answer) is symbolic; there are a few fundamental experiences, and it is unimportant whether a writer, in transmitting them, makes use of the "fantastic" or the "real", Macbeth or Raskolnikov, the invasion of Belgium in August 1914 or an invasion of Mars. What does it matter if it [sic] this is a novel, or novelty, of science fiction?⁴⁸²

I SCIENCE FICTION-BERÄTTELSE kan friheten gestaltas på andra sätt än de gängse, världen kan fungera annorlunda, metaforer bli till sanning; här finns fiktiva gestalter för vilka inget längre spelar någon roll för att de *bokstavligen* redan är döda, här finns utrymme för omvärlden att gå under utan att det i någon nämnvärd grad påverkar huvudpersonernas frihet.⁴⁸³ Den existentiella dimension som jag har benämnt *det främmande* når här sin mest extrema form. Och det är kanske mer oväntade dimensioner av frihetstemat som framträder. Jag hittar kopplingar till postmodernismens verklighetsupplös-

481. Gustafsson (1975), 1975, s. 32.

482. Jorge Luis Borges, förord till Ray Bradburys *The Martian Chronicles*, i *The total library: non-fiction 1922–1986* (London: Penguin, 2001), s. 419.

483. Att metaforer i science fiction kan läsas icke-metaforiskt är centralt i den genredimension som Samuel R Delany står bakom. (Delany (1994), s. 30–31.) Det är det jag menar med *sanning* här: att sådant som annars skulle tolkas metaforiskt nu kan läsas bokstavligt. I stället för att utsagan står för något annat står den direkt för det den säger, i fiktionen.

ning och till datorspelens överklighet. Samtidigt uppträder kärleken som en symbol för friheten på ett sätt som är frånvarande i övriga genrer.

Kapitlet är strukturerat utifrån de tre författare vars texter jag studerar: Lars Gustafsson, Sam J Lundwall och Peter Nilson. Precis som i det tidigare undersöker jag hur friheten är hotad, vilka utvägar mot friheten som finns i texten och vilken innebörd frihetsbegreppet ges genom olika motiv eller teman, exempelvis ensamhet, fångenskap och kärlek. I slutet av varje del sammanfattar jag innehållet i förhållande till avhandlingens syfte.

"MELLAN FÅNGENSKAP OCH FRIHET" – LARS GUSTAFSSON

Lars Gustafsson anknyter till science fiction vid flera tillfällen i sitt författarskap. I *Historien med hunden* (1993) återberättas handlingen i en fiktiv science fiction-roman ganska detaljerat, och *Bernard Foys tredje rockad* (1986), *En biodlares död* (1978) och *Sigismund* (1976) innehåller kortare eller längre sf-artade episoder. Han har emellertid endast skrivit en ren science fiction-historia, och det är *Det sällsamma djuret från norr* (1989), den text som jag studerar i det här kapitlet.⁴⁸⁴ Den har inte behandlats av forskningen särskilt mycket, undantaget Ulrike Nolte; hennes egen avhandling analyserar boken ingående, men främst utifrån dess förhållande till postmodernismen.⁴⁸⁵ Mitt fokus blir ett annat.

Boken har som undertitel (vilken inte syns på omslaget) "och andra science fiction-berättelser". Detta visar två saker: att Gustafsson själv betraktar texten som science fiction (eller åtminstone vill ge läsaren det intrycket) och att det handlar om en samling berättelser. Bokens struktur är nämligen den hos en novellsamling med ramberättelse, åtminstone till en början. Den påminner om Boccaccios *Decamerone* eller "herr Hugo Löwenstjernas gästvänliga jaktstolt i Almqvists romaner", för att citera baksidestexten. Allt som allt innefattar boken femton berättelser samt en epilog och en "not om språk och stil"; i den sistnämnda kommenteras berättelsernas rubriker, vilka förutom ett nummer

484. Lars Gustafsson, *Historien med hunden : ur en texansk konkursdomares dagböcker och brev* (Stockholm: Natur och kultur, 1993); Lars Gustafsson, *Bernard Foys tredje rockad* (Stockholm: Norstedt, 1986); Gustafsson (1978); Lars Gustafsson, *Sigismund : ur en polsk barockfurstes minnen* (Stockholm: Norstedt, 1976); Lars Gustafsson, *Det sällsamma djuret från norr och andra science fiction-berättelser* (Höganäs: Bra böcker, 1989).

485. Nolte (2002), s. 275. Hon nämner dock också på samma ställe att det finns så gott som inga recensioner av boken i Sverige, vilket är fullkomligt obegripligt; jag räknar till 18 recensioner på utgivningsdagen och ytterligare en handfull under månaderna därefter. Det måste röra sig om en missuppfattning.

innefattar en titel inom parentes, till exempel "(Om monster och idealister i Orthmolnet)" eller "(Dr Weiss sista fall)", och liknas vid "Olaus Magnus säregna, mycket renässansartade rubrikstil" i dennes *Historia de gentibus septentrionalibus* vilket författaren anser vara "klippt och skuren för detta slags berättelser."⁴⁸⁶

Ramberättelsen utvecklas mest i den första berättelsen, "Prolog i en rymdhamn" (jag ser ingen anledning att behålla parenteserna). Det handlar om ett slags artificiell intelligens, en "rymdlord", kapten på en solseglare, som för att fördriva tiden under de långa seglatserna mellan stjärnorna spjälkar upp sitt medvetande i åtta delar, vilka tar skepnad av gamla brittiska marinofficerare som sitter och berättar historier för varandra. Åtminstone är det så det ser ut till en början. Året är någonstans omkring 40 000 e Kr, avfärden sker fortfarande från Jorden eller åtminstone det inre av solsystemet. Egentligen är det en rätt primitiv värld som skildras, den teknologiska nivån är märkligt lik vår, eller åtminstone lik det vi kan föreställa oss: skeppen drivs av väldiga segel som fångar in solvinden, och det talas ganska föraktfullt om den tidigare långsamma jondriften.⁴⁸⁷ Av färder snabbare än ljuset som så ofta förekommer i science fiction-genren (genom warpdrift, hyperrymd med mera) tycks här inte finnas något spår. Den teknologiska civilisationen verkar ha dött och återfötts många gånger under årtusendenas lopp. Däremot finns några människor inte längre kvar. De förefaller ha försvunnit i slutet av den period som kallas "De Mörka Seklerna". Allt som återstår är de mekaniska och elektroniska livsformer som de skapade, och som rätt osentimentalt refererar till människorna som "De Gamle". I berättelserna är människor dock ofta närvarande, även som rymdresenärer och inte bara i de fyra eller fem kapitel som huvudsakligen utspelar sig under 1900-talet.

Det visar sig emellertid i epilogen att det inte har funnits någon rymdlord, ingen stjärnseglare med tillhörande faror och inga minnen av forntida slagskeppeskadror, utan bara en Lemtank, "ett trivialt kommunikationshjälpmedel, ursprungligen uppfunnet av den store 1900-talsprognostikern Stanislaw Lem", bestående av en soppa av infusionsdjur vilka i kraft av sitt antal fungerar som ett slags halvorganisk navigationsdator.⁴⁸⁸ Detta antyds i första kapitlet, som ett av många alternativ för vad rymdlorden egentligen skulle kunna vara för något, men försvinner sedan ur berättelsen och återkommer först i epilogen. Men när utspelar sig det här? Är det verkligen på fyrtiotusentalet? I epilogen är det plötsligt människor som undersöker den

486. Gustafsson (1989), s. 191, 192.

487. Ibid., s. 69.

488. Ibid., s. 12.

degenererade Lemtanken, ett par tekniker, där den yngre beskrivs som ”en rödhårig man med guldbågade glasögon”.⁴⁸⁹ Hur mycket av hela framtiden som drömts av infusionsdjuren är oklart. Jag får anledning att återkomma till det. Att det rör sig om science fiction är emellertid helt oproblematiskt, inte bara på grund av undertiteln (en paratextuell markör): här finns rymdskepp och artificiella intelligenser i en avlägsen framtid i stor mängd, så en megatextuell definition av genren är fullt tillämpbar.

De femton kapitlen i boken består huvudsakligen av rymdlordernas berättelser vilka efterhand visar sig vara alltmer sammanlänkade. En lord kommenterar vad en annan nyss har berättat och personer och fenomen börjar återkomma. Där finns en tidsresenär som tycks ha mördat den fascistiska amerikanska presidentkandidaten Huey Long år 1936, sex rymdfarare som förvandlas till oförstörbara stenstoder i mötet med en oförklarlig varelse som bara kan beskrivas som en medusa, 700-talsfilosofen Fredegisius av Tours som skrivit en avhandling om tomhetens natur. Men mest av allt finns det några centrala motiv som historierna är uppbyggda omkring: fångenskap, speglingar, mötet med sig själv eller mötet med det ovillkorligen främmande.⁴⁹⁰ Det är därför jag läser berättelserna som kapitel i en roman mer än som en novellsamling.⁴⁹¹ Dessa motiv kan alla kopplas till frihetstemat på olika sätt. Fångenskap är naturligtvis frånvaron av rörelsefrihet. När det gäller speglingar och labyrinter anknyter det, som jag ska visa, i texten till en strategi för att frigöra sig från verkligheten, inte olik hur fantasivärldar och dagdrömmar i barndomsskildringarna fungerade som tillflyktsort undan en olidlig vardag, som vi såg i kapitel 2.

489. Ibid., s. 188.

490. Ulrike Nolte påpekar (på s. 275) att många av dessa teman är typiska för postmodernismen. Det är centralt för hennes behandling av boken, men jag berör inte det i någon vidare utsträckning. Intressant är dock att detta är ett exempel på hur science fiction kan använda metaforer bokstavligt, som Delany hävdar: realitetsförlust hanteras genom faktisk instängning i en drömtank, jagförlust genom faktiska dubbelgångare, etc. Se Nolte (2002), s. 309.

491. Nolte använder ”episodroman”. Ibid., s. 305. Decamerone beskrivs dock som novellsamling i Bernt Olssons och Ingemar Algulins *Litteraturens historia i världen* (Stockholm: Norstedt, 1990). (Kanske är Noltets beteckning något specifikt tyskt?) Jag använder ”kapitel” om delarna av boken, ”berättelse” om de olika berättelserna i varje kapitel, vilka i varierande grad omslingras av kommentarer i ramberättelsen.

Fångenskap och instängdhet

Ett stort tema i romanen är alltså fångenskap, att den rent fysiska rörelsefriheten är ytterst begränsad, men inte bara den; fångenskap kan även vara mental. Titelberättelsen, i det nionde kapitlet, handlar till en början om barbarer och handelsmän på en mycket avlägsen planet i Ygalsystemet. I yrsnö över kalla öknar byter de till sig oförstörbara kristaller vari mycket små ljuspunkter stundtals tänds och släcks. Så skiftar berättelsen plötsligt perspektiv, lämnar gränsfurstarna på Ygal III för evigt bakom sig för att i stället följa Yad, en egendomlig sorts elektromagnetisk varelse som färdas genom en sådan kristall på sex tums djup. Och den färden är mycket långsam: ”De senaste trettiotusen åren hade han avverkat en sträcka på nästan exakt två och en halv millimeter inne i det glasklara, ofantligt hårda materialet.”⁴⁹² Yad har egentligen ingen kropp. Han färdas från söder till norr, styrd av ett mycket starkt magnetfält. Fången djupt inne i kristallen, således, men kanske märker han inte så mycket av det. I själva verket har han knappt någon personlig identitet alls, han känner olika smaker av den information som finns lagrad i kristallen och vars vaktmästare han är, men det är nästan allt.

Kan han då vara fri? Antagligen inte, trots att ”vad som utifrån sett var en sällsam kristallkula inifrån sett var en mycket vidsträckt, en nära nog oändligt vidsträckt värld.”⁴⁹³ Sett utifrån är hans värld ändå den lilla kristallens nästan oföränderliga fängelse. Från rätt utkikspunkt kanske även vår verkliga värld kan uppfattas som ett sådant fängelse, men vi är inte där; därmed är Yads instängdhet en annan än vår. Hans frihet är begränsad i nästan alla dimensioner.

Yad är också ensam i sin värld, ända tills han möter detta ”Det sällsamma djuret från norr”. Och det är han själv: han får syn på sin egen bild, skuggan av sig själv, på något sätt, för att ”kristallens sällsamma ur efter årmiljoner hade börjat dra sig lite grann”.⁴⁹⁴ Denna duplicering är ett tema som återkommer nedan.

Berättelsen i det andra kapitlet, ”Om fångna prinsar och deras väktare”, handlar om hur fångar, alltför betydelsefulla för att kunna avrättas, stängs inne i något som kallas Drömmarnas Brunn: en livsuppehållande tank där fångarna hålls nedsövda och genom en direktkoppling till hjärnbarken ”[m]ed en realism som var starkare och mera sammanhängande än drömmens” upplever fiktiva livslopp, konstruerade med utgångspunkt i andra människors minnen.⁴⁹⁵ En skicklig kompositör av sådana imaginära liv vävde in

492. Gustafsson (1989), s. 126.

493. Ibid., s. 127.

494. Ibid., s. 130.

495. Ibid., s. 16–17.

drömmar i drömmen, där fången tror sig bli befriad och lever hela sitt liv i vad han tror är frihet, utanför drömtanken, utan att någonsin kunna ana vad som är verkligt. Och spelar det, noga räknat, någon roll? Är det någon skillnad mellan att tro sig vara fri och att vara det? Kan man ha fel här? Jag har tidigare främst intresserat mig för upplevelsen av frihet. När den unge Jan Myrdal föreställer sig att han redan är död och i det ser en sorts frihet är han kanske inte fri, eftersom han i själva verket fortfarande är fast i den förtryckande familjen utan möjlighet att styra sitt eget liv, men han upplever att han är det. Att jag har tolkat Myrdals fantasier som en utväg mot friheten innebär alltså att jag har satt upplevelsen av frihet framför faktisk frihet. Upplevelsen skapar frihet. Även fången i Drömmarnas Brunn är därför fri. Friheten är inte exakt den fysiska rörelsefriheten, för fången är ju fortfarande fången i tanken, men upplevelsen är ändå just rörelsefrihetens. Fångens är ofri i en värld men fri i en annan, den värld som räknas, den värld han eller hon har möjlighet att uppleva. Och även andra sorters frihet finns i Drömmarnas Brunn: befrielse och uppror, till exempel, som förekommer i ett av de falska liv som nämns i berättelsen.

Vidare heter det att mästaren på att konstruera sådana imaginära liv "var djupt övertygad om att ingen fångenskap i Drömmarnas Brunn var möjlig utan fångens egen medverkan".⁴⁹⁶ Om fången så själv hjälper till finns där ett element av val även i fångenskapen som förstärker dess paradoxala karaktär av frihet. Och både fångenskapens och befrielsens beroende av *diktningen* anknyter till den frihet som konsten och litteraturen erbjuder och som vi har stött på flera gånger tidigare.

Yad var instängd i sin oändliga lilla värld, utan att känna annat än en svag ångest: det heter att "[h]an hade ingen annan 'personlig' förnimmelse än den svaga, liksom vibrerande biton av ångest som hans egen existens ingav honom".⁴⁹⁷ I kapitel 14, "Om falkenerarens konst", talar så en rymdlord om hur människorna brukade skapa små datorprogram utifrån en ladusvalas sinne och släppa dem lösa i större datorsystem för att fånga "så kallade *worms* – potentiellt destruktiva programstörningar av den sort som alltid uppstår i stora system – precis som en vanlig svala fångar flygande insekter."⁴⁹⁸ Är de "svalorna" då ofria? Är de fångar? "Eller kanske de levde i en ändlös blå som-mardag, med riklig tillgång på flugor och mygg och fantastiska flygupplevelser

496. Ibid., s. 21.

497. Ibid., s. 128. Observera emellertid ordvalet: ångesten är ju vad existentialisterna kopplade samman med akten att välja. Yad äger dock inte den friheten.

498. Ibid., s. 169, originalets kursiv.

[...]?⁴⁹⁹ Återigen är frågan om det är någon skillnad mellan en simulering och verkligheten. För den som har upplevt både simulering och verklighet finns det ett element av frihet i simuleringen som har att göra med hur ingenting i simuleringen kan vara verkligt farligt, hur man aldrig egentligen kan råka ut för något: därmed blir man i simuleringen fri att utsätta sig för risker, fri från rädsla och bekymmer. Det anknyter till hur Jan Myrdal i avhandlingens kapitel 2 upplever världen som överklig, och det återkommer som ett viktigt deltema i en mer bokstavlig tolkning senare i det här kapitlet. Men för svalorna i datorprogrammen, som endast levtt där och ingen annanstans? Återigen är de ofria i den mening att de lever i en begränsad värld, precis som Yad, men det är ingen ofrihet de någonsin har möjlighet att uppfatta. Den för vilken världen är allt kan aldrig märka att världen är ändlig. Endast utifrån kan man urskilja världens form.

Däremot, även om vi ser det som en fångenskap kan det ändå finnas element av frihet däri. Öppningar utåt, i en annan riktning än fångelsets väggar. Ett sådant element är den ”ändlösa blå sommardag” som citatet ovan talar om. Ett annat är konstens.

Diktarens frihet

Konstnärligt skapande erbjuder en sorts frihet som är förenlig med instängdhet och som vi har stött på tidigare, i samband med barndomsskildringarna. Det återfinns även i kapitel 13 i denna bok, ”Jean Sibelius natt”, där kompositören Sibelius inför en musa från framtiden skriver sin åttonde, okända symfoni, den symfoni som aldrig skrevs eller i alla fall inte finns bevarad, en symfoni som överträffar alla hans tidigare och skänker odödlighet åt hans verk om än inte till honom själv. Hela boken kan vara en sådan utväg, vilket är en parallell som Nolte nämner; det skulle alltså bestå i att Lemtanken blir diktare för att stå ut.⁵⁰⁰ Teknikerna beklagar sig över att den degenererade tanken verkar ha velat göra uppror ”i form av ett långsamt självmord”, ”[k]anske för att slippa jobba ute i djupa kalla rymden. Eller kanske för att slippa få en elektromagnetisk puls genom sig var tusendels sekund! Vem vet, kanske gör det ont?” spekulerar de.⁵⁰¹ I stället fantiserar tanken i sådana fall ihop allt det som står i bokens första fjorton eller femton kapitel. Inte olikt hur Sven Lindqvist, i sin kanske mest kända bok, *Myten om Wu Tao-tzu*, anknyter till den kinesiska legenden

499. Ibid.

500. Nolte (2002), s. 307.

501. Gustafsson (1989), s. 189.

om målaren som stiger in i sin målning för att undkomma sina förföljare.⁵⁰² Konsten erbjuder en frihet *från* ett fängelse eller från det fängelse en vardag kan uppfattas som. Det här anknyter också till en syn på konsten som något utanför eller bortom samhället. Något liknande återkommer senare i det här kapitlet, där vetenskapen får spela en liknande roll: i Peter Nilsons science fiction-romaner blir huvudpersonerna fria från umbäranden och omvärldens lidande när de kliver in i vetenskapens elfenbenstorn.

Diktarens frihet uppträder också på fler ställen i Gustafssons bok. I dess fjärde kapitel, "En nedfart i Porositeten", förirrar sig en större intergalaktisk krigsflotta in i ett område med "porös rymd". Porositeten består i "bubblor av probabilistiskt osäker rymd", där främmande naturlagar råder.⁵⁰³ I denna rymd upptäcker kaptenen på slagkryssaren *Anaxagoras* att tingen så att säga blir tjänstvilliga: den linjal han letar efter finns plötsligt i varje låda. Den har mångfaldigat sig; det är som att "de stackars tingen plötsligt *har tappat minnet*".⁵⁰⁴ Orsaken är att det är kaptenen som härskar över naturlagarna i just den bubblan av rymd, något han sedan utnyttjar för att förgöra sina fiender. "Att vara i porös rymd var, i en viss mening, precis som att vara innesluten i en fiktion, och samtidigt dess herre."⁵⁰⁵ Detta är konstnärens frihet dragen så långt det bara går: diktaren äger friheten att dikta sitt liv, friheten att totalt styra värld och handling. Konstnärens frihet generaliseras till den totala friheten.

Det finns en särskild frihet i det *självbiografiska* diktandet, där diktaren skriver fram en önskad eller oönskad version av sin egen barndom och sitt eget liv. Vi har sett hur många självbiografiska barndomsskildringar också mynnar ut i att skrivandet blir en utväg och befrielse, men här sker det *bokstavligt* i den framskrivna världen och är därför mer kraftfullt som utväg mot friheten. Det hela blir ett exempel på hur en metafor eller stilistisk figur – att skriva om sitt eget liv – i science fiction kan användas bokstavligt och få en helt ny eller förstärkt betydelse.⁵⁰⁶ Att faktiskt omforma sin verklighet betyder något helt annat än att bara omforma exempelvis bilden av sig själv i offentligheten, eller sina minnen av barndomen. Det här är frihet av ett filosofiskt slag. Friheten att skapa en värld, den frihet som delas av diktare och gudar.

502. Sven Lindqvist, *Myten om Wu Tao-tzu* (Stockholm: Bonnier, 1967), s. 11.

503. Gustafsson (1989), s. 48.

504. Ibid., s. 51, originalets kursiv. Här kan man urskilja en av dessa paralleller mellan Gustafssons poesi och prosa som är ganska talrikt förekommande: temat (om än omkastat) återfinns bland annat i "Elegi över förlorade och glömda föremål" i *Förberedelser för vintersången : elegier och andra dikter* (Stockholm: Natur och kultur, 1990).

505. Gustafsson (1989), s. 53.

506. Lars Jakobson, Ola Larsmo, och Steve Sem-Sandberg, *Stjärnfall : om sf* (Stockholm: Bonnier, 2003), s. 55.

Vidare finns det även mer uppenbara kopplingar mellan filosofi och frihet i Gustafssons text: det heter att "(1) Den fundamentala motsägelsen utspelas mellan vår upplevelse av en yttre frihet och en inre ofrihet."⁵⁰⁷ Detta är ett fragment bland sammanlagt 240 (varav 12 återges i texten) som tillskrivs "Wrens konfiguration", "denna högst sällsamme och mycket främmande filosof", som en gång på något vis interagerat med en Lemtank.⁵⁰⁸ Berättelsen återfinns i bokens sjätte kapitel, "Om monster och idealister i Orthmolnet", som mestadels diskuterar monster, i betydelsen 'något absolut främmande'.⁵⁰⁹ Och Wrens konfiguration är verkligen främmande. Ur fragmenten går det att sluta sig till att objektet antagligen är något slags interstellärt väsen av sådan utsträckning att dess kropp påverkas av relativistiska effekter. Därigenom är dess uppfattning om frihet kanhända också något avvikande. Fragmentet ovan, det första i listan (det sista har nummer 97), är det enda som explicit berör frihet. Många andra handlar om yttrevärldens existens och om mötet med spegelbilder. Ett är en uppenbar blinkning till den tidigare Wittgenstein.⁵¹⁰ Den filosofi som skulle gå att härleda från dessa fragment, och rymdlordernas diskussion av den, skulle kunna i sig vara ett mycket stort ämne för andra och vidare studier.⁵¹¹

Det första filosofiska fragmentet i berättelsen är nog så intressant. Till att börja med skulle fragmentet helt i enlighet med Isaiah Berlin kunna beskriva en uppdelning av frihetsbegreppet i positiv och negativ frihet, där positiv frihet då är det som saknas i den inre ofriheten när individen exempelvis är slav under begär eller tvångstankar trots att varje yttre tvång saknas. Men det säger även något om frihetens villkor för det mycket märkliga väsen som utgör Wrens konfiguration. Varelsen ger intryck av att vara instängd

507. Gustafsson (1989), s. 78.

508. Ibid., s. 77.

509. Med "Orthmolnet" avser Gustafsson antagligen Oortmolnet, det diffusa moln av kometer och annat bråte som omger vårt solsystem upp till ungefär 50000 AU från solen. Det går naturligtvis inte att med säkerhet hävda att det här skulle vara ett misstag när det handlar om vad en artificiell intelligens tusentals år in i framtiden kallar fenomenet. Ändå är det svårt att helt skaka av sig den känslan.

510. "(95) ... som en stege ... och åter sparkas undan när den fyllt sin uppgift ..." Gustafsson (1989), s. 80.

511. Intressant och närliggande blir då frågan om huruvida det kan finnas fiktiv filosofi, det vill säga om exempelvis de lyfta filosofiska frågorna utgör verklig filosofi eller bara påhittad sådan. Det påminner om fiktiv lyrik, alltså lyrik skriven av en fiktiv poet, något Lars Gustafsson har skapat på flera ställen, bland annat i *Sorgemusik för frimurare* (Stockholm: Norstedt, 1983), och samlat och kommenterat i diktsamlingen *Fyra poeter* (Stockholm: Norstedt, 1988). Han tycks där argumentera för att även fiktiv lyrik är lyrik på riktigt. Något liknande borde kunna gälla filosofi. Det här är emellertid kanske inte rätt plats för att utveckla detta.

eftersom den är något slags oändlighet; "[d]etta har ingivit vissa mycket spekulativa tänkare den bisarra idén att det är det expanderande universum självt som här talar".⁵¹² Det är då en instängdhet som mycket väl kan förenas med en frihet: här då "den yttre friheten", den frihet som finns där varelsens vilja bestämmer – kanske inte helt olik en konstnär, en skapares frihet. Friheten är begränsad av instängdhet, fysisk instängdhet, här och i andra berättelser – men utvägarna är ändå tydligare, det är de som dominerar framställningen. Diktandet och det konstnärliga skapandet är de utvägar som verkar mest öppna.

Frihet kan också uppstå där världen får karaktär av labyrint och präglas av sällsamma slingor, hur den så att säga viks in i sig själv och upprepas. Där skapas ett slags tillflyktsort. Om tillvaron bara är speglingar och virtualitet är ingenting riktigt verkligt, och då är allting fritt. Åter går det att dra paralleller till Jan Myrdals upplevelse av världens fundamentala överklighet i hans barndomsskildringar, både när det gäller känslan av att leva i dödsriket och känslan av att världen är en kuliss. Det återkommer i avsnittet om Sam J Lundwall nedan och det återfinns i Gustafssons text.

I kapitel 12, "Berättelsen om Mandarinen Li", möter läsaren en elvahundratalsmandinav som efter ett maktskifte visste att han var dödsdömd. Men han flydde inte. "Li hade ett annat kynne; dag efter dag inväntade han sina förföljare, fördjupad i kontemplerationer i sin trädgård."⁵¹³ Li ägde en meditationssten av jade, en sådan sten vars yta tycks innehålla ett helt landskap som man länge kan gå vilse i. Meditationen över stenen innehåller ett element av skapande – man skulle nästan kunna säga diktande. "Det slog honom då, just då den första gröna svärmen av eldflugor började dansa i buskarna, att han en gång iakttagit en liten meditationspaviljong längs stigen, inte olik hans egen. Eller, kanske rättare sagt: han hade i sin fantasi placerat en sådan paviljong där."⁵¹⁴ I den paviljongen stöter han på en kurtisan som bjuder honom att stanna, och först då börjar han känna fruktan inför de män som är sända att mörda honom. Han tvekar, men dröjer ändå kvar hos flickan. Hon plockar då fram en meditationssten, "inte olik hans egen", och samtidigt som han lägrar henne förlorar han sig i stenens landskap.⁵¹⁵ Och så kommer det sig,

⁵¹² Gustafsson (1989), s. 81.

⁵¹³ Ibid., s. 152.

⁵¹⁴ Ibid., s. 154–55.

⁵¹⁵ Ibid., s. 157. Observera även att "inte olik hans egen" används om både meditationspaviljong och meditationssten; på så sätt antyds att paviljong och sten fyller liknande funktioner, att de kanske egentligen är samma sak, ytterligare en nivå in i berättelsen, där stenen så att säga avbildas på paviljongen och landskapet avbildas på stenen, hela tiden inåt.

att i detta inre landskap är det han som fått i uppdrag att mörda Mandarinen Li. Han har gått vilse i en dikt inuti en dikt, och där ska han mörda sig själv. Men är han verkligen vilse? Är det inte snarare en sorts tillflyktsort han har funnit, en väg bort till ett slags utopi, en värld där han är fri? Just som utopi karaktäriserar Gustafsson på annan plats också miniatyrlandskapens funktion som tillflyktsort, undan en oöverskådlig och kaotisk värld och in i en ordnad värld av svart och vitt, som Ulrike Nolte beskriver det.⁵¹⁶ Redan den första meditationsstenen med den oväntade paviljongen, som han aldrig tidigare besökt, sökte mandarinerna upp ”kanske med den vaga tanken att på det sättet få en tillflyktsort undan sina från norr snabbt annalkande mördare.”⁵¹⁷ Jag tror att han fann den.⁵¹⁸ I den världen är mandarinerna fria från dödsdomen, fria från ångest och oro. Även fria att göra något annat, vara någon annan: sin egen mördare. Friheten här omfattar alltså både det positiva och det negativa.

Sammanfattning

Hotet mot friheten i Gustafssons novellsamling är på ett sätt det mest konkreta tänkbara: den fysiska instängdheten i ett fängelse. Detta fängelse, visar det sig, kan dock vara i varierande grad virtuellt. Fångenskapen kan gå ut på att vara fången i en konstruerad värld, som fångarna i Drömmarnas Brunn, eller i hela verkligheten, vilket kanske är fallet för Wrens konfiguration. Utvägen ur detta blir inte att bryta sig ut eller göra uppror, vilket skulle kunna ha varit en naturlig följd om man betänker Gustafssons rebelliska drömmar i *Ett minnespalats* i kapitel 2. Det är heller inte möjligt om instängdheten är allomfattande, i hela ens värld, som för Yad eller de små virtuella svalorna. Nej, utvägarna handlar om att skapa sig sin egen frihet, som konstnär eller författare. Diktandet skänker frihet, återigen, precis som i barndomsskildringarnas väg till författarlivet.

Frihetstemat är alltså dels kopplat till skapandet, dels förknippat med världens överklighet. Detta finns också i de många speglingar och labyrinter som spelar en viktig roll i texten. Dessa drömmar inuti drömmar skapar en känsla av fundamental osäkerhet inför verkligheten, en sorts frihet i att ingenting är verkligt och ingenting spelar någon roll: drömmens frihet. Detta är något

⁵¹⁶ Gustafsson (1985), s. 29; Nolte (2002), s. 306.

⁵¹⁷ Gustafsson (1989), s. 155.

⁵¹⁸ Här finns för övrigt också en intressant parallell till ramhandlingen som helhet: hela berättelsen, hela situationen med rymdlorder och berättande och allt, handlar egentligen om hur Lemtanken fördröjer det oundvikliga slutet, som Nolte påpekar. Nolte (2002), s. 306.

som också återfinns mycket tydligt i Sam J Lundwalls science fiction-romaner som är ämnet för nästa avsnitt.

"LJUVLIGT OCH ANSVARSLÖST FRI" – SAM J LUNDWALL

Sam J Lundwall (född 1941) är till skillnad mot de flesta andra författare jag studerar inte en del av det finlitterära fältet. I den mån han omnämns i litteraturhistoriska översiktsverk är det i egenskap av popularisator och översättare av science fiction. Det är inte osant, men hans författargärning är betydligt viktigare än så. Under många år har han varit redaktör för genretidskriften *Jules Verne-magasinet*, han gav ut stora mängder science fiction och närbesläktad litteratur på förlagen Delta Förlag och Sam J Lundwall Fakta och Fantasi och han har försörjt sig som översättare åt Bonniers och andra. Samtidigt har han skrivit egna romaner, oftast men inte alltid utgivna på eget förlag.⁵¹⁹

Lundwall är nästintill helt förbigången av forskningen. Ulrike Nolte tar upp även honom i sin innehållsrika bok, men mest i förbigående; hon skriver att det vore oförläpigt att förbigå honom i en studie av svensk science fiction med tanke på hans ställning i branschen.⁵²⁰ I förbigående nämner Mattias Fyhr Lundwalls roman *Flicka i fönster vid världens kant* i sin avhandling *De mörka labyrintherna. Gotiken i litteratur, film, musik och rollspel* (2003); romanen har undertiteln "En gotisk berättelse" och är "den troligtvis allra första svenska romanen med ordet 'gotisk' i titeln", skriver Fyhr, men han ägnar romanen enbart några rader.⁵²¹ I övrigt finns dock inte mycket skrivet. Det är egendomligt. Även forskare inom fältet har sällan läst något av det han har skrivit, han är känd som översättare och redaktör men inte mer.⁵²² Samtidigt är hans romaner några av de mer egensinniga som har givits ut inom genren, och inga av dem är enkel genre-science fiction. Nolte delar upp hans författarskap i tre perioder: först burleska äventyrshistorier, därefter satirer över mediasamhäl-

519. Ett par år kring 1980 kom Lundwall ut på Norstedts förlag.

520. Samtidigt finns det många andra mindre höglitterära författare som hon helt bortser ifrån, till exempel Sven Christer Swahn för att bara nämna någon. Och hon tar bara upp en av Lundwalls romaner. Det är nog enklast att bara konstatera att urval aldrig är särskilt enkelt att motivera i detalj.

521. Fyhr (2003), s. 29.

522. Det är min erfarenhet från bland annat forskarnätverk kring science fiction. Frågan är varför. Själv anser jag förstås att det finns mycket att hämta hos Lundwall; han är nyskapande och utvecklar en sorts genrepastisch av ett alldeles egensinnigt slag. Varför detta inte uppmärksamats är närmast en litteratursociologisk fråga och något som kan undersökas vidare i andra sammanhang.

let i Stockholmsmiljö och till sist postmodernistiska berättelser.⁵²³ Det är en uppdelning som i min mening förbigår det "postmodernistiska" drag som kännetecknar författarskapet som helhet. Mycket är en lek med tidigare genrer, parodier och pastischer på femtiotalets strålpistol-science fiction (*Inga hjältar här* (1972)), 1800-talets äventyrsromaner (*Mörkrets furste eller Djävulstornets hemlighet* (1975)), 1920-talets skräckfilmer (*Gäst i Frankensteins hus* (1976)), svenska polisromaner (*Mardrömmen* (1976)) eller noir-deckare (*Staden vid tidens ände* (1993)). Och *Fängelsestaden* (1978), i mitt tycke Lundwalls främsta verk, är i många avseenden *modernistisk* mer än någonting annat. Jag skulle snarare föredra en uppdelning mellan de uppsluppna och de allvarliga (eller melankoliska) verken. Den skiljelinjen är tydligare, och återfinns i tiden omkring året 1978, eller möjligtvis 1976.⁵²⁴ De tre romaner jag studerar i detta avsnitt hör avgjort till den senare perioden.

Mycket av Lundwalls senare författarskap utgörs av en serie berättelser som är löst sammankopplade och utspelar sig i en värld där jorden är platt och allting håller på att bryta samman. Enligt en inledande anmärkning i *Vasja Ambartsurian* (1990) omfattar det förutom denna roman även *Flicka i fönster vid världens kant* (1980), *Tiden och Amélie* (1986) och *Frukost bland ruinerna* (1988).⁵²⁵ Senare kom *Staden vid tidens ände*. Dessutom finns utöver romanerna ett antal noveller, somliga på engelska, och ett par kortromaner tryckta i *Jules Verne-magasinet*. Bland alla dessa texter har jag valt bort *Gestalter i sten*, som inte har särskilt mycket gemensamt med de övriga romanerna, *Flicka i fönster vid världens kant*, som inte är fantastik i den mening jag är intresserad av här, samt alla noveller, kortromaner och liknande. Återstår gör alltså *Frukost bland ruinerna*, *Tiden och Amélie* och *Vasja Ambartsurian* som är de texter jag studerar i detta avsnitt.

Jag börjar med att översiktligt beskriva romanernas handling. Därefter övergår jag till en diskussion av gestaltningen av friheten utifrån tre olika teman eller motiv. Ett är kärleken, och de båda övriga är bekanta sedan tidigare: ensamheten samt virtualiteten, upplevelsen av världen som kuliss.

Tiden och Amélie handlar om Patrice, en man med minnesförlust som succesivt återfår sina minnen. Romanen utspelar sig mestadels i en liten stad i Sydfrankrike, Besançon, någon gång kring 1980, i en värld där Frankrike sedan 1968 har styrts av en fascistregering som nu är på hastig reträtt. Det visar sig att Patrice är diktatorn, J-J Lacoste, och titelns Amélie är hans

523. Nolte (2002), s. 331.

524. Den här tanken kan utvecklas vidare men detta är inte riktigt platsen för det.

525. Sam J. Lundwall, *Vasja Ambartsurian : en promenad i labyrinten* (Bromma: Lundwall Fakta & fantasi, 1990), s. 6.

ungdomskärlek som har tjänat som föreståndare för något slags dödsläger. Patrice försöker fly både från sitt förflutna, från de annalkande arméerna och uppgivenheten i den lilla staden med dess flyktingar och rester av republikens ledning, och från de krav berättelsen ställer på honom. Kriget är nämligen sålt till amerikanska TV-bolag som har bestämt att slutstriden ska stå just här. Till sist tar sig Patrice upp på höjderna omkring staden där han blickar ut genom en spricka i stängslet, mot en version av Besançon som verkar folktom och inte riktigt färdigbyggd, bara en kuliss. Hans värld är skapad av oklara makter med oklart syfte. Och så vaknar han upp på sin cykel utanför Besançon igen, och så börjar romanen om.

Patrices värld är platt, jorden har en kant någonstans i trakten av Medelhavet, men det spelar ingen riktig roll i romanen, de science fiction-artade inslagen är få. Världens särdrag är dock viktigare i *Frukost bland ruinerna*. Där heter huvudpersonen Nena, hon är en drygt tjugoårig student från Georgien i Rom i ett 1979 där Mussolini just dött för tredje och sista gången och där ingenting längre är riktigt säkert; världen skakas av tidsstormar och sannolikhetsskalv och när som helst kan utsikten utanför fönstret ersättas av oändliga hav eller små moln med mordiska keruber på. Rom är en del av megastaden Krstograd, en enda sammanhängande bebyggelse som sträcker sig genom Europa och Asien, från Skottland till Rom, från Spanien till Kaukasus. Under romanens gång faller världen sönder totalt. Nena kastas från sannolikhet till sannolikhet, från värld till värld; hon är en av få som kan minnas världen hon nyss lämnade. Till slut bryter allt samman, men Nena vaknar upp i en ny sannolikhet, fullkomligt stabil och inte längre plågad av några tidsstormar eller sannolikhetsbävningar, där hon är det enda som inte är förändrat och där en turkisk bonde som länge varit förälskad i henne på avstånd, kallad Hundturken (för att han påminner om hennes gosedjur Halsdukshunden), är hennes fästman. De som älskar har möjligheten att påverka sina sannolikheter, har hon fått höra tidigare i boken, och i det ögonblick då den gamla världen gick under måste han ha tänkt endast på henne.

Vasja Ambartsurian utspelar sig i samma värld fast nästan hundra år tidigare, då världens sammanbrott inleddes genom en alltmer accelererande entropi. Världen håller på att monteras ned, ett fullkomligt vettlöst projekt lett av det franska Compagnie Internationale des Démolitions Européens, de river städerna och planterar igen åkrarna med skog, och människorna deporteras och försvinner på något sätt som ingen riktigt vet särskilt mycket om. Titeln Vasja är född i Tjir i Armenien, hon arbetar som guvernant och gifter sig sedan med en av sin fars drängar när fadern blivit ruinerad. Efter att ha hittat en större summa pengar och kommit i trassel med tsarens

säkerhetstjänst måste hon fly, mot Paris, med zeppelinare och diverse andra färdmedel genom ett allt mer bisarrt Europa. Efter intermezzon med revolutionärer och cirkusartister på Balkan och att ha spelat rollen av drottning av Albanien når hon till slut fram till Universalexpositionen, det som finns kvar av världsutställningen 1900, belägen på en liten fritt svävande ö strax utanför världens kant i trakterna av Antibes. Ett meteoritnedfall hade brutit loss den från resten av jordskivan strax efter utställningens invigning, och den var nu, elva år senare, nästan helt obebodd. Där lever hon ganska länge, och hon minns andra versioner av samma händelser, hur hon otaliga gånger valt fel på vägen hit och blivit skjuten i någon serbisk avkrok eller förrirrat sig ner i ödelandet på jordskivans baksida. Hon är fast i ett slags tidsögla, och romanen slutar och börjar när hon tio år senare återvänder till Universalexpositionen, som älskarinna till Kompaniets direktör, när hon går rätt fram till en viss dörr i en viss byggnad och finner sig tillbaka i barndomens Tjir igen.

Kärlekens frihet och ofrihet

Lundwalls romaner tillhör inte den sortens science fiction som enbart är idélitteratur, där huvudpersonerna kan vara föga mer än platta pappfigurer, något som författaren och kritikern Joanna Russ anser vara karaktäristiskt för genren och som aktualiseras tydligt i detta kapitels sista del som behandlar Peter Nilsons romaner.⁵²⁶ I grund och botten är alla tre ett slags kärleksromaner: det är känslorna som driver handlingen framåt, det är kring relationerna handlingen kretsar. Patrice i *Tiden och Amélie* ligger med liftarflickan Dana, han har varit tillsammans med Virginie i femton år, han blir attraherad av TV-bolagets korrespondent Ursula, men han längtar hela tiden tillbaka till sin ungdoms Amélie, till en tid då han var lycklig. Vasja i *Vasja Ambartsurian* blir älskarinna åt mannen i huset där hon är guvernant, hon gifter sig med den enkla bonden Nikita, hon slår sig ihop med en cirkusdirektör på Balkan och till sist med rymdkompaniets direktör Gustave. Nena i *Frukost bland ruinerna* har många små kärlekshistorier men det är till slut Hundturkens blinda beundran som räddar henne och världen (eller hennes värld, vilket här blir samma sak). Visst finns det ett par långa, docerande partier som mest beskriver den märkliga världen, speciellt i slutet av *Vasja Ambartsurian*, men dialogerna är viktiga och bär ofta handlingen framåt. En av de fåtaliga recensionerna av någon av romanerna lyfter också fram att Lundwall "lyckas

⁵²⁶ Joanna Russ, *To write like a woman : essays in feminism and science fiction* (Bloomington: Indiana Univ. Press, 1995), s. 12.

ge liv åt huvudpersonen Nena” vilket enligt recensenten räddar romanen från att helt kraschlanda.⁵²⁷

Kärleken är också av avgörande betydelse för frihetstemat i romanerna. Den kan fungera både som utväg och hot. Ofta är den verkliga kärleken (inte den sanna kärleken, för den ska väl vara och ingen kärlek varar någon längre tid i dessa romaner; men en kärlek som för tillfället fungerar) placerad i det förflutna, i en svunnen och lyckligare tid. Nena möter en gammal kärlek igen för ett kort tag i Rom och minns vad de hade i Tiflis:

Han till och med luktade som då. Det fanns något obeskrivligt tryggt i den där lukten, tvål och pipetobak och vad det nu kunde vara, hon behövde bara sluta ögonen och dra efter andan för att falla tre år tillbaka i tiden och ligga fastklamrad vid honom, ljuvligt och ansvarslost fri i den absoluta förvissningen att inget ont kunde hända så länge han var där. Hon hade glömt hur underbart det kändes.⁵²⁸

Och Patrice minns slutligen Amélie, han minns allt, hur de hade det när de var unga, tjugo år tidigare:

Hon till och med luktade som då. Det fanns något obeskrivligt tryggt i den där lukten, tvål och puder och vad det nu kunde vara, jag behövde bara sluta ögonen och dra efter andan för att falla tjugo år tillbaka i tiden och ligga intill henne, ljuvligt och ansvarslost fri i den absoluta förvissningen att inget ont kunde hända så länge hon var där. Jag hade glömt hur underbart det kändes.⁵²⁹

527. Erik Lundberg, ”Hög fart i tidskarusellen”, *Göteborgs-Posten*, 20 december 1988. Här går att göra en stilistisk observation: kännetecknande för populärlitteratur är ofta en användning av adverbiala bestämningar till anföringsverb (till exempel ”Ja, sade hon lugnt”). (Se Martin Gellerstam, ”Anföringens estetik: om dialogformler i tvärspråkligt perspektiv”, i *Stilstudier* (1996), s. 17.) Sådant förekommer i de här romanerna, men inte i övermått. Antagligen mer i Lundwalls tidigare produktion, men jag har inte gjort någon vederhäftig jämförande numerisk studie, bara stickprov. Det finns också recensenter som anade en övergång till seriösare, ”riktig” litteratur i och med *Flicka i fönster vid världens kant*, men sannolikt var det ingen allmän uppfattning för kritiken lämnade i stort sett Lundwall i fred efter det. (Se till exempel Rune Johansson, ”Den fantastiska människan med sin längtan och sorg”, *Dagens Nyheter*, 11 augusti 1980.) Den boken recenserades i hela sju tidningar, varav tre på utgivningsdagen, vilket inte är illa för en förment populärlitterär författare utan stora kommersiella framgångar, men sedan förändrades något. Både *Tiden och Amélie* och *Frukost bland ruinerna* fick bara två recensioner, och *Vasja Ambartsurian* ingen alls.

528. Sam J. Lundwall, *Frukost bland ruinerna* (Bromma: Lundwall Fakta & fantasi, 1988), s. 53.

529. Sam J. Lundwall, *Tiden och Amélie* (Bromma: Sam J Lundvall Fakta & fantasi, 1986), s. 124.

Han känner likadant, ja, men den nästan ordagranna överensstämmelsen mellan passagera är anmärkningsvärd och klargör hur mycket romanerna har gemensamt trots att förekomsten av den platta jorden och de andra science fiction-elementen är så mycket mer nedtonade i *Tiden och Amélie*.⁵³⁰ Den frihet som berörs här är förlorad i det förgångna, och kanske är det den förlorade friheten som huvudpersonerna söker i ständigt nya kärleksaffärer. Det är tydligt friheten *från* något, "ansvarslös" som det heter i citaten, undan allt ont som annars kan hända. Intressant är också att denna frihet egentligen är identisk med trygghet; det är ju rentav trygghet som är utgångspunkten i citaten, men en trygghet som sedan beskrivs som frihet undan allt.

Kärleken är även så viktig att den rent kausalt styr Nenas värld, som jag nämnde tidigare. "Den som älskar skapar sina egna sannolikheter där det finns plats för den som är älskad."⁵³¹ Och det är det som händer till sist. "Inbillade världar är inte mindre sannolika än andra; och Hundturkens blinda längtan hade skapat en värld som bara behövde sitt naturliga och självklara centrum, det som allt annat rörde sig omkring, för att bli komplett. Han måste ha tänkt på henne när den gamla sannolikheten upplöstes."⁵³² Det sägs inte rakt ut att det handlar om frihet – man skulle kunna läsa det som att Nena bara blir beroende av Hundturken, och det därmed snarast innebär motsatsen till frihet – men jag ser det som att hon äntligen blir fri från både världens instabilitet och ständiga sammanbrott och sin eviga längtan efter något bättre. Det är den friheten, menar jag, som hon har sökt genom hela romanen. Detta är också ett extremfall av *det subjektiva* där det enskilda medvetandet i Lundwalls romaner äger makten att omskapa verkligheten, inte bara exempelvis berättelsen om det egna förflutna som i barndomsskildringarna. Det visar också hur något karaktäristiskt för science fiction-genren är att driva en idé till dess yttersta konsekvenser.

Den frihet undan lidande som kärleken symboliserar både här, i slutet för Nena, och tidigare, för henne och för Patrice i de ovanstående citaten, är något helt annat än det som kärleken symboliserade sist vi stötte på den, i Sven Lindqvists barndomsskildring i kapitel 2. Där var kärleken något som hindrade huvudpersonen från att förverkliga sina författardrömmar, något

530. Den parallellen finns på ett ställe till, angående samma kärleksförhållanden. "Hon suckade. 'Vad vill du egentligen ha i livet?' 'Dig,' sade jag ynkligt." (Ibid., s. 168.) Så låter en dialog mellan Amélie och Patrice för länge sedan, och så här var det när en väldigt ung Nena pratade med ungdomskärleken från ovanstående citat: "Hon suckade. 'Nej.' 'Vad vill du ha?' 'Dig.' Det bara halkade ur henne, sedan blev hon blodröd i ansiktet [...]" (Lundwall (1988), s. 58.)

531. Lundwall (1988), s. 160.

532. Ibid., s. 288.

begränsande och kvävande. Där hotade kärleken friheten, här utgör den snarare en utväg. Det hotet återkommer dock i *Vasja Ambartsurian*. ”Jag har inte fått göra som jag vill en enda gång i hela mitt liv, alla bara bestämmer över mig och kör med mig och har mig hur som helst utan att fråga vad jag tycker, det är inte rätt, jag går inte med på det längre”, säger hon till slut när hon samtalar med en av vaxdockorna på Universalexpositionen.⁵³³ Hon flyr snarare från sina kärleksaffärer och inleder nya bara då hon kan tjäna något på det. Det var tal om att hon skulle resa till Paris i sin ungdom, när hennes fars affärer började gå dåligt, men han försvann först och hon blev kvar där hemma. Hon fick vänta. ”Man kan inte rymma förrän man har något att rymma ifrån”, heter det, och det säger alltså att varje frihet måste vara i Berlins mening *negativ*, frihet *från* något.⁵³⁴ Men dessutom behöver hon de pengar hon hittar på ”ryssens” kropp för att kunna ge sig av. Det är en viss Vladimir Iljitj Uljanov, bolsjevik och revolutionär, som dyker upp i hennes barndomsby, ständigt flankerad av ett par strama soldater, och till sist skjuts; och det faller sig så att Vasja stöter på hans kropp, nedströms vid floden, och på kroppen en större summa pengar.⁵³⁵ Det var ”han som gjorde henne fri, utan honom skulle hon fortfarande träla i Tjir utan att ha något annat än sjukdom och åldrande och fler barn att se fram emot. [...] Han hade givit henne allt och tvingat henne att ta emot det och utnyttja det till fullo, och ingen kunde betvivla hans osjälviskhet eftersom han redan var död när han gjorde det. Sådan var den perfekta kavaljer hon längtat efter hela livet.”⁵³⁶ Här får kärleken symbolisera en utväg mot den *positiva* friheten, med Berlins begrepp, även om det förstås knappast är något romantiskt ideal, i stället bara ett sätt att beskriva en ekonomisk frihet, ekonomins betydelse för att en positiv frihet ska kunna skapas.

Men även i de båda tidigare romanerna uppträder kärleken stundtals som motsats till frihetsdrömmarna. Nena störtar sig kanske in i sina många kärlekshistorier för att hon ”hade de gamla fina georgiska dygderna i sig, in-piskade i kropp och själ i det vackra vita huset i Vasrosjan av hennes far som lärde henne lydnad och anständighet så omsorgsfullt att hon sedan dess aldrig hade ifrågasatt någonting, bara hukat sig och hoppats på att det skulle gå över”, som det heter i boken, hon ville lyda och behövde det, och då måste kärleken handla mer om ofrihet än frihet.⁵³⁷ Det här tolkar Ulrike Nolte som att Nena

533. Lundwall (1990), s. 182.

534. Ibid., s. 50.

535. Lenin, alltså.

536. Lundwall (1990), s. 54.

537. Lundwall (1988), s. 191.

skulle vara allvarligt psykiskt skadad, misshandlad och kanske utnyttjad av fadern, sedan bevisligen förförd av terapeuten på kliniken där hon vårdats för anorexia.⁵³⁸ Dessutom kanske hela den beskrivna världen skulle kunna vara "en projektion av Nenas instabila psyke".⁵³⁹ Det tror jag är en läsning som saknar tydligt stöd i texten, och framför allt går den dåligt ihop med Lundwalls övriga romaner i samma värld eller med samma utgångspunkt: världens instabilitet är något centralt i Lundwalls världsbygge, det är inget som beror på en viss huvudpersons sinnestillstånd, den existerar skild från personerna. Nena verkar inte så störd, hon är ung och vet inte riktigt vad hon vill ha i livet och lever i en mycket svårbegriplig värld, det är allt. Jag ser heller inget belägg i texten för att hon skulle vara utnyttjad av fadern. Att ta de ickerealistiska elementen i texten på allvar är vad som karaktäriserar en science fiction-läsning. Ändå innebär det här att kärleken inte enbart innebär en utväg mot friheten i *Frukost bland ruinerna*; där finns en tvetydighet, en mörkare sida, ett stänk av ofrihet som inte helt går att tvätta bort.

Kärleken som en viktig del av frihetstematiken förekommer nästan ingen annanstans i mitt material, förutom, som jag nyss nämnde, i Sven Lindqvists *En älskares dagbok*. Friheten filtreras där genom kärleken på så sätt att kärleken ses som en begränsning, något att fly ifrån, och där sätts kärleken som motsats till konstnärskapet. Så är inte fallet hos Lundwall. Kärleken spelar där snarare rollen av en nästan pastoral dröm, något att nostalgiskt blicka tillbaka mot, likt reseskildringarnas vardagliga hemma. På olika sätt en utväg i en ond värld. Även Vasja, som flyr från sina kärleksförhållanden, ramlar ofta in i något nytt; kanske ger det inte frihet, men inte heller någon genomgripande ofrihet.

Längtan efter ensamhet och flykt

För Patrice i *Tiden och Amélie* är det ensamheten snarare än kärleken som är ett ideal, trots ovanstående citat om att vara "ljuvligt och ansvarslost fri", trots att han aldrig vill göra sig kvitt Amélie och trots att han hela tiden träffar nya kvinnor. I en mening finns det en genusaspekt här: det är ett gammalt tema med kvinnan som är beroende av männen (som Vasja) och mannen som går från kvinna till kvinna utan att egentligen bry sig särskilt mycket (som Patrice). Å andra sidan agerar Patrice och Nena mycket snarlikt: för ingen av

538. Nolte (2002), s. 335.

539. "Spätestens an dieser Stelle regt sich beim Leser der Verdacht, dass die dargestellte Welt vielleicht nur ein Phantasieprodukt, eine Projektion von Nenas instabiler Psyche ist". Ibid., s. 334.

dem är kärlekshistorierna särskilt livsavgörande, och även om Nena verkar mer passiv beskrivs Patrice som ”en man utan mål eller förväntningar” tidigt i romanen.⁵⁴⁰ Alla tre huvudpersonerna upplever en känsla av att vara en bricka i slumpens spel, de vill kanske bryta sig ut (som vi ska se) men det är inte alltid så lätt och inte heller alltid så viktigt. De genuskodade skillnaderna är små.

Ensamheten återfinns på flera ställen. Nyanländ till staden håller sig Patrice undan: ”Jag ville vara ifred. Jag svarade när jag blev tilltalad, men jag talade själv nästan aldrig med någon. Det var som om jag redan hade fått nog och övernog av människor, jag hade förlorat mig själv i myllret.”⁵⁴¹ Att lämna sina avskilda utsiktsposter i stadens övre delar tycker han är ”som att återvända till en grotta.”⁵⁴² Han vill bort: från staden, från människorna. Det inleder ett nytt tema – flyktens. Alla personer i *Tiden och Amélie* är instängda i staden, det beskriver en fångenskap så självklar att det blir uppenbart att de önskar sig bort, om det alls vore möjligt. Men alla de tre romanernas huvudpersoner vill till Nice. Tidigt i romanen, när han fortfarande inte återfått minnet, cyklar Patrice omkring med den jugoslaviska ”liftarflickan” Dana och försöker hitta en väg ut. De kommunicerar med hjälp av en turistparlör, Dana kan nästan ingen franska och Patrice talar inte serbokroatiska, och det går inget vidare. Nice är bara ett namn han drar till med när hon undrar vart han vill åka, men så blir det ändå till en symbol för något annat:

Jag hade föreställt mig Promenade des Anglais i Nice där det fortfarande var sommar. [...] Vi skulle ha fortsatt till Monte-Carlo eller Menton, men vi nöjde oss med att söka efter närmaste stad eller vad som helst. Det var en flykt inledd utan förhoppningar som ändå blev misslyckad, vi grälade mest. [...] Hursomhelst fanns det ingenstans att fly, om vi nu hade velat göra det. Vi släpade på varandra som ett slags andliga fjättrar, en påminnelse om att vi ändå aldrig kunde bli helt fria; och för övrigt var vi aldrig långt ifrån staden.⁵⁴³

Staden är omgiven av privata egendomar, taggtrådsstängsel och avspärrningar, naturligtvis delvis på grund av krigstillståndet men det vet han inte då. Här är det Dana som på något sätt begränsar hans frihet, hon får stå för mänskligheten, de andra, dem man aldrig kommer undan. Jag väljer att läsa det så, mer än att hon står för kärlekens hämmande och begränsande kraft; kärlekshistorien mellan Dana och Patrice är också så oviktig att det knappast

540. Lundwall (1986), s. 23.

541. Ibid., s. 19.

542. Ibid., s. 21.

543. Ibid., s. 35.

kan sägas vara det som är det centrala här. Nej, den frihet Patrice längtar efter här är friheten undan folkmassan och kollektivet. Han söker ensamheten, precis som Jan Myrdal eller Sven Lindqvist i reseskildringarna i kapitel 3. Intressant nog uppträder alltså den friheten även i dessa romaner i *resans* form.

Nena, i *Frukost bland ruinerna*, däremot, kommer till Nice. Hon skickas i egenskap av student ut av universitetet för att undersöka hur tidsbävningarna påverkat andra delar av Europa. En månad ska hon tillbringa där men ingen visar sig vara intresserad för hennes uppdrag, så hon får i stället ”en månads betald och totalt ansvarslös semester.”⁵⁴⁴ Här återkommer ansvarslöshet som en synonym till frihet, något som blir viktigare i diskussionen av Peter Nilsons romaner nedan. Att ansvar är något som begränsar friheten såg vi också i samband med exempelvis Sven Lindqvists syn på kärleken ovan. För Nena på semestern är allting oerhört dyrt i Nice och snart hyr hon cykel och tält och ger sig upp i bergen. Resan ger henne en känsla av frihet men här inser hon att ”hon inte var riktigt fri och aldrig hade varit det.”⁵⁴⁵ Megastaden Krstograd är inte någonsin mer än några mil bort. Hon kan inte komma ut på allvar, hon når inte bort, världen är inte tillräckligt stor för det, hennes vardag finns alltid inom räckhåll. Helt ensam kan hon aldrig vara, den friheten är inte möjlig för henne.

Vasja Ambartsurian längtar också bort, hela tiden; ”det okända var en oemotståndlig och obestriddlig kvalitet i sig och hon förtärdes av längtan dit, bort från denna världen som, ansåg hon, inte uppskattade henne ens häften så mycket som den borde göra.”⁵⁴⁶ I Nice är hon friare än huvudpersonerna i de andra romanerna, rentav *alltför* fri. Inte riktigt i Nice, men bra nära, på ”halvön Antibes på Rivieran [...], den sista udden vid världens kant, språngbrädan mot universum, mänsklighetens trotsiga gest mot den eviga tomheten och mörkret utanför världen”, där Universalexpositionens många ofantliga byggnader uppfördes och som nu efter meteoritnedslaget svävar övergiven någon mil utanför Kanten.⁵⁴⁷ Hon har ett slags evig semester där, som i en dröm där man är ensam kvar i en värld där alla andra människor har försvunnit:

Vasja trivdes så bra som man kunde önska på Universalexpositionen, men det var inte en tillfredsställelse helt utan förbehåll; egentligen trivdes hon inte särskilt bra; i själva verket höll hon på att ledas ihjäl och inga vansinneskörningar genom Taj Mahal

544. Lundwall (1988), s. 102.

545. Ibid., s. 105.

546. Lundwall (1990), s. 145.

547. Ibid., s. 74.

i månsken eller nattliga bombkrevader kunde göra något åt den saken. Hon förväntade sig något, vad det nu kunde vara, och det enda hon var helt säker på var att det inte fanns här. Där ute fanns ett helt universum med ett överflöd av underverk som Vasja Ambartsurian bara inte kunnat drömma om i Tjir när hon snöt sina tjutande ungar och hukade sig för sin ständigt fulle karl; här genomled samma Vasja den totala frihetens kval utan att kunna pröva någon av dess möjligheter.⁵⁴⁸

Så drömmen återkommer som utväg. Vasjas tid på Universalexpeditionen påminner om ett barns dröm om att vara ensam kvar i världen när alla vuxna har försvunnit; det är ett slags dagdröm eller fantasilandskap som har blivit verklighet. Och precis som barnet som föräter sig på godis och till slut saknar sina föräldrar märker Vasja att hon inte är lycklig, inte i längden. Hon äger för mycket frihet och genomlider ”den totala frihetens kval”, så hon är alltså fri, men inte lycklig; begreppen är ofta sammankopplade, som vi har sett, men synonyma är de inte. Vasjas frihet handlar om att hon är fri från varje herre i och med att hon är fullkomligt ensam, men hon äger samtidigt makten att göra precis vad som faller henne in, som ”vansinneskörningar genom Taj Mahal i månsken” enligt ovan. Men all denna frihet blir för mycket; lycklig kan hon inte vara, hon längtar till sist efter andra människor, på att något ska hända, vad som helst. Att *friheten* är förknippad med ensamhet är dock fullständigt klart.

Virtuell frihet

Resan kopplas till friheten på olika sätt i romanerna. För Nena och Patrice är det resan till eller omkring Nice som får symbolisera friheten. För Vasja är resan en annan och får en annan betydelse: det är hennes färd genom tidsöglans labyrinter som fångar henne i ett evigt kretslopp. Hon kommer gång efter annan till ”en punkt i labyrinten där hon måste välja rätt eller gå under, för det här var inte en vanlig labyrint där man bara hamnade i en återvändsgränd och kunde gå tillbaka och försöka igen. Här gjorde man rätt eller också dog man. [...] Hon befann sig, kort sagt, på den vanliga mänskliga vägen från födelse till oundviklig död som vindlade sig fram i en osäker bana mellan olika katastrofer och tillfälliga räddningar, en knappt märkbar liten gestalt under en väldig himmel som inte applåderade henne när hon lyckades och var likgiltig när hon misslyckades.”⁵⁴⁹ Det är en resa utan slut

548. Ibid., s. 29–30.

549. Ibid., s. 154–55.

(inte ens livets vanliga slut, döden, betyder för henne mer än att spelet börjar om) och trots vägskalet utan frihet.⁵⁵⁰ Men det finns frihet att hämta här på ett annat sätt, ett gammalt bekant sådant. Ingenting känns längre verkligt för Vasja, och vem kan förebå henne för det? Samma insikt får Nena i *Frukost bland ruinerna* till slut, efter att ha kommit tillbaka till Rom från Bagdad och insett att hennes vänner inte riktigt längre är dem hon känner, allting känns välbekant men har ändå förändrats lite grand av tidsbävningarna. ”Det här var inte den verkliga världen, vad hon gjorde här spelade ingen roll, det berörde henne inte.”⁵⁵¹

Återigen uppfattas alltså världen som överklig och detta skänker en frihet. Den friheten är kanske inte vad någon egentligen önskar sig men den är ändå på något sätt trösterik; det är en frihet undan allt lidande, allting man fruktar och bryr sig om. Det är samma tema som i Jan Myrdals och Sun Axelssons barndomsskildringar, men här är det gestaltat som om det vore bokstavligt sant, världen i texten som Nena och Vasja lever i är bokstavligen inte längre särskilt verklig. Närbesläktad med detta är, som vi har sett, friheten i att redan vara död. Det var en utväg mot friheten som uppträdde hos Myrdal när han fantiserade om att ha drunknat som barn. Även den drömmen återkommer här. ”Ibland önskade hon att hon redan var död. Ibland insåg hon med förfärande klarsyn att hon redan var det.”⁵⁵² Det handlar om Vasja på Universalexpositionen, och för henne är detta kanske bokstavligt sant, fast som hon är i en eller flera tidsöglor där inte ens döden är en utväg.⁵⁵³ I *Frukost bland ruinerna* återfinns samma mönster. Nenas vän Irkka, som studerar fysik och därför vet en hel del om hur världens sannolikhetssönderfall fungerar, försöker förklara saker för henne. ”Vi är döda allihop fast vi inte vet om det, sade Irkka, ’vi dör varenda gång det blir ett tidsskred och en ny sannolikhet dyker upp med en ny Irkka och en ny Nena som är en aning olika de gamla. Vi är spöken som försöker låtsas som om vi finns, det spelar ingen roll vad

550. Exakt hur fri man är när allt är förutbestämt är egentligen en annan sak. Det är den filosofiska diskussionen om viljans frihet i förhållande till determinism, och det är något jag har valt att avhålla mig från att diskutera. Det kan dock vara värt att nämna att det uppträder ett filosofiskt frihetsbegrepp här, vilket är sällsynt i mitt material.

551. Lundwall (1988), s. 243.

552. Lundwall (1990), s. 30.

553. Genom att gå in i rätt dörr i *Manoir à l’Envers* återvänder hon från 1922 till 1911; men hon kan även återvända till barndomen i Tjir, och när hon dör vaknar hon upp i Neuschwanstein i asteroidbältet. Jag har inte rätt ut exakt hur de olika tidsöglorna fungerar i romanen, om det ens låter sig göras, men det är inte så relevant. Viktigt är att de finns där och hur det påverkar Vasjas känsla av överklighet, av att irra omkring i labyrinten och redan vara död, eller aldrig vara det.

vi gör.”⁵⁵⁴ Mest av allt, emellertid, är detta en insikt som slår Patrice och Amélie; exemplen på temat i *Tiden och Amélie* är nästan för många för att nämnas. Först, när Patrice tror att han är Lacostes högra hand och inser att de inte har någonstans att fly, Lacoste, Amélie och han, jämför han dem med ryckningarna i ett dödat valkadaver: ”Så var det med oss, vi var redan döda men vi visste det inte, vi rörde oss som om vi fortfarande levde och som det spelade någon roll ifall vi levde, men det enda i världen som var säkert var att vi alla var döda och att vi aldrig skulle leva igen.”⁵⁵⁵ Sedan förklarar han det för Amélie (”Det spelar ingen roll vad vi förstår, det är redan för sent, vi har redan dött fast vi inte vet om det”) och Ursula (”Jag tror att vi är döda allihop [...], det är en teori jag har. Jag har försökt övertyga alla här om det, men ingen vill tro mig förrän de har bevis”).⁵⁵⁶ Och mer direkt använder han argumentet när Amélie tvekar över planen att fly med luftballong, för att, som hon säger, ”luftströmmarna går mot kanten, vi skulle inte ha en chans. Om vi kom igenom plasmaskiktet skulle vi hamna i rymden [...] Vi skulle dö i alla fall.”⁵⁵⁷ ”Vi är redan döda”, blir hans svar, ”det spelar ingen roll.”⁵⁵⁸ Alltså är de fria att ge sig på vilka vansinnigheter som helst, för inget kan längre hota den som redan är död. Hon begriper det till sist. ”Hon vände sig mot mig, ansiktet var lugnt och avslappnad [sic] som om hon just hade vaknat upp ur en lång sömn. ’Ni har rätt’, sade hon, ’vi är redan döda, det gör inte ett dugg ont längre.’”⁵⁵⁹ Det är en aspekt av *det främmande*, att den existentiella dimensionen tillåts drivas till sin spets. Och samtidigt ett *utopiskt* drag när världen har fått bli en helt annan. Denna koppling återkommer jag till i avslutningskapitlets diskussion av likheterna mellan de empiriska materialen.

Hos Jan Myrdal handlar detta om en utväg, ett försök att fly undan en oförstående och förtryckande vuxenvärld. Här i Lundwalls romaner är det frågan om en annan sorts frihet, fortfarande en utväg men mer bokstavligt utgående från förhållandet mellan överklighet och verklighet. Egentligen finns det två olika exempel på detta. Känslan av att redan vara död är just en känsla, den är mer eller mindre identisk med Myrdals och fyller samma funktion: utvägen att ingenting är viktigt. Det andra, den egentliga överkligheten, att världen är blott en kuliss, är också en känsla, men har en annan funktion eftersom den kan vara sann i fiktionen. Här är alltså skillnaden mot

554. Lundwall (1988), s. 124.

555. Lundwall (1986), s. 88–89.

556. Ibid., s. 106, 141.

557. Ibid., s. 141.

558. Ibid.

559. Ibid., s. 151.

situationen i barndomsskildringarna. I fantastiken kan detta vara bokstavligt sant. I stället för att vara ett möjligt sätt att betrakta världen, och därigenom skapa lite frihet som en utväg ur en outhärdlig vardag, blir det den enda vägen bort; det är *det* som är verkligheten, någon fastare värld finns inte.

Det påminner om hur filosofen Jean Baudrillard på åttiotalet hävdar att allt som existerar är kopior, att det inte finns någonting bakom symbolerna:

The models no longer constitute either transcendence or projection, they no longer constitute the imaginary in relation to the real, they are themselves an anticipation of the real, and thus leave no room for any sort of fictional anticipation — they are immanent, and thus leave no room for any kind of imaginary transcendence. The field opened is that of simulation in the cybernetic sense, that is, of the manipulation of these models at every level (scenarios, the setting up of simulated situations, etc.) but then *nothing distinguishes this operation from the operation itself and the gestation of the real: there is no more fiction.*⁵⁶⁰

Här skriver Baudrillard alltså om hur det i vår science fiction-artade tid inte längre kan finnas någon fiktion eftersom allt är fiktion; det påminner om hur kritikern Carl Freedman hävdar att all fiktion i någon mån är science fiction.⁵⁶¹ Science fiction blir för båda ett fundamentalt inslag i den moderna verkligheten. Lundwalls romaner beskriver en värld där Baudrillards teori är sann, bokstavligt sann.

En annan intressant parallell är att Baudrillard även hävdar att vi lever i det postapokalyptiska, hur vårt samhälle i någon mening befinner sig efter undergången, där krisen redan inträffat. "Everything has already become nuclear, faraway, vaporized. The explosion has already occurred; the bomb is only a metaphor now. What more do you want? Everything has already been wiped off the map. It is useless to dream; the *clash* has gently taken place everywhere", skriver han.⁵⁶² Och detta är som att leva i dödsriket. Döden är den slutgiltiga apokalypsen: man kan orsaka världens undergång genom att "ta fyrtio sömntabletter och en stor whisky och gå till sängs", som Lars Gustafsson skriver vid ett tillfälle.⁵⁶³ Detta förutsätter visserligen ett nästan

560. Jean Baudrillard, *Simulacra and simulation* (Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1994), s. 122, originalets kursiv. Lämpligt nog återfinns stycket i början av kapitlet "Simulacra and Science Fiction".

561. Carl Howard Freedman, *Critical theory and science fiction* (Hanover, N.H.: Univ. Press of New England, 2000), s. 22.

562. Jean Baudrillard, "The Anorexic Ruins", i *Looking back on the end of the world*, (1989), s. 34.

563. Lars Gustafsson, *Tennisspelarna : en berättelse* (Stockholm: Norstedt, 1977), s. 79.

solipsistiskt förhållningssätt till omvärlden och till andra människor, men i barndomsskildringarna liksom i science fiction-historierna är solipsismen inte särskilt långt borta.

I texterna blir denna postmodernismens metafor – att världen bara består av kopior och sken – till verklighet. Det här är något specifikt för genren, vilket jag har påpekat tidigare; i fantastiken kan sådant som annars är metaforer tolkas bokstavligt. I slutet av *Tiden och Amélie* går Patrice verkligen in bakom kulisserna och ser att hela hans tillvaro bara är konstruerad, av makter han inte kan förstå. Och Vasja är verkligen fast i ett kretslopp som styrs av ett slags spelets logik, inte verklighetens.

Sammanfattning

Även om romanernas huvudpersoner inte upplever sig som särskilt fria domineras texten av utvägar mot friheten, inte hur den är hotad. Hoten yppar sig i de andra människorna, *massan*, och beroendena och relationerna, men detta framträder framför allt i flyktens utväg, i den längtan efter ensamhet som gestaltas tydligt i *Tiden och Amélie*. Även kärleken begränsar friheten, åtminstone i *Vasja Ambartsurian*, men kärleken har tydligare karaktär av utväg. Den frihet som kommer av kärleken kopplas till *ansvarslöshet*, tydligast genom två nästan identiska citat i *Tiden och Amélie* och *Frukost bland ruinerna*, där huvudpersonerna drömmer sig tillbaka hur de var ”ljuvligt och ansvarslöst fri[a]” i den älskades närhet i det förflutna. Detta anknyter till den tredje utvägen, efter ensamheten och kärleken: virtualiteten. De världar som romanerna målar upp är påtagligt överkliga, de håller på att falla sönder, det är som att leva i dödsriket; och detta skänker huvudpersonerna en stor och viktig frihet, för när ingenting längre är verkligt är det ingenting som egentligen kan skada en. Det är att driva *det subjektiva* till dess yttersta spets: endast den egna personen är verklig, allting annat är bara skenbilder och bländverk. Då är självmedvetandet och minnena allt som finns kvar.

Vad ger nu detta för slags frihetsbegrepp? Grundat i virtualiteten finns ett frihetsideal som påminner om de antika stoikernas, eller kanske om buddhistmunkars; det är den frihet som uppnås när inget lidande längre existerar. Den som redan är död kan inte längre hotas av något. Det är så den unge Jan Myrdal känner när han använder upplevelsen av att för länge sedan ha drunknat som flyktväg undan familjens förtryck. Patrice och Nena i Lundwalls romaner gör samma sak. Det är friheten *från* lidande och krav.

Att världen är överklig innebär även frihet undan ansvar: den berusande friheten att kunna göra vad som helst, eftersom inget längre kan hindra en.

Det är datorspelarens frihet; avataren i spelvärlden är fri att göra vad som helst så länge den lyder spelets regler, utan tankar på ansvar, moraliskt eller annat. Det är en av få friheter som Vasja Ambartsurian har att tillgå och det är en frihet som återkommer som ett slags idealiserad (eller, som vi ska se, svartmålande) bild av vetenskapsmannen i Peter Nilsons science fiction-romaner i nästa avsnitt.

"OM VI FICK VARA IFRED SKULLE VI NOG KUNNA RÄDDA VÄRLDEN" – PETER NILSON

Peter Nilson (1937–1998) var astronom, essäist och romanförfattare. Den skönlitterära debuten kom med *Trollkarlen* (1979) och under de kommande decennierna varvade Nilson romaner med mer eller mindre populärvetenskapliga essäsamlingar.⁵⁶⁴ Sin höjdpunkt som essäist nådde han med trilogin *Stjärnvägar* (1991), *Rymdlyd* (1992) och *Solvindar* (1993) där hans speciella hybrid av populärvetenskap, självbiografi och science fiction-artade spekulationer fick blomma ut till fullo. I så gott som all Nilsons fiktion finns något fantastiskt element men de rena science fiction-texterna är färre. Tydligast är de dragen i den tvådelade roman som brukar benämnas *Projekt Nyaga*, *Rymdvaktaren* (1995) och *Nyaga* (1996), och det är också den jag studerar här.

Nilson är en författare som länge var relativt ignorerad av forskningen. Litteraturvetaren Emma Eldelin har undersökt Nilsons essäistik i ett par artiklar, däribland "Vid tänkandets gränser: Om Peter Nilsons essäistik" i *Samlaren* (2008), och Nilson förekommer också som ett exempel på en författare som överskrider gränserna mellan naturvetenskap och humaniora i hennes avhandling "*De två kulturerna*" flyttar hemifrån. *C P Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (2006).⁵⁶⁵ Essäerna behandlas också av Daniel Helsing i "Mitt i evigheten. Gestaltningar av den moderna naturvetenskapens kosmos i Peter Nilsons *Stjärnvägar* (2013).⁵⁶⁶ Idéhistorikern Mathias Persson har skrivit ett par artiklar om *Projekt Nyaga*: om det medeltida tankegodset i "Den metakosmiska katedralen" (2010) och om samspelet mellan vetenskap och religion i romanerna i "Ett numinöst och programmerat kosmos"

564. Peter Nilson, *Trollkarlen* (Stockholm: Norstedt, 1979).

565. Emma Eldelin, "Vid tänkandets gränser : Om Peter Nilsons essäistik", *Samlaren*, 2008; Emma Eldelin, "*De två kulturerna*" flyttar hemifrån : *C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005*, Linköping studies in arts and science (Stockholm: Carlsson, 2006).

566. Daniel Helsing, "Mitt i evigheten. Gestaltningen av den moderna naturvetenskapens kosmos i Peter Nilsons *Stjärnvägar*", *Samlaren* 134 (2013), s. 198–221.

(2004).⁵⁶⁷ Nilson nämns i samtida översiktsverk, bland annat över större delen av ett uppslag i *Den svenska litteraturen* (1999), och han förekommer i senare svenska verk om science fiction-genren som John-Henri Holmbergs *Inre landskap och yttre rymd. Del 2 – science fictions historia från J G Ballard till Gene Wolfe* (2003).⁵⁶⁸ Nyligen har emellertid den första avhandlingen om Peter Nilson kommit: *Glaspärlespelaren. Nya världar, etik och androcentrism i Peter Nilsons science fiction-romaner* (2013), av Britt Johanne Farstad.⁵⁶⁹ Det är en brett upplagd studie som förutom Projekt Nyaga behandlar Äventyret (1989), *Arken* (1982) och novellen ”Kvinnan som ville ha barn med döden” i *Avgrundsbok* (1987). Farstads utgångspunkt är att undersöka hur romanerna fungerar som ”ett brobyggprojekt mellan naturvetenskap och humaniora”, och viktiga teman i hennes studie är genus och vetenskapsetik.⁵⁷⁰ Bland annat när det gäller frågor om vetenskapsmannens ansvarsfrihet, vilket är ett exempel på hur friheten gestaltas i romanerna, kommer jag att använda mig av Farstads resonemang.

Jag vill nu först säga något om romanens handling och om hur den förhåller sig till science fiction-genren. Därefter studerar jag frihetstemat först i hur friheten är begränsad av regler och tekniska restriktioner, för att sedan övergå till utvägar och möjligheter som gestaltas genom pastorala drömmar om ett återvändande till barndomshemmet eller genom en flykt in i den rena konsten och vetenskapen. Slutligen klarlägger jag frihetsbegreppets kärna i romanerna.

I *Projekt Nyaga* finns en ramhandling, där den gamle vetenskapsmannen Peter Lorentzen, kallad Danny, sitter i ett kloster på månen år 2084 och berättar om sin ungdom i början av 2000-talet för Stefano Hohenlohe, en ung matematiker. Danny har vuxit upp på gården Agnanäs i Småland tillsammans med sin jämnåriga kusin Ninni, som han sedan inleder ett kärleksförhållande med, och de två upplever en osannolik karriär inom vetenskapen, främst på grund av Ninnis fantastiska begåvning. Efter att ha disputerat i matematik, och gjort sig kända som experter på signalanalys genom en liten uppsats

567. Mathias Persson, ”Den metakosmiska katedralen : Medeltidsdrömmar i Peter Nilsons Rymdväktaren och Nyaga”, i *Möjliga världar : Tekniken, vetenskapen och science fiction* (2010); Mathias Persson, ”Ett numinöst och programmerat kosmos : Religion och naturvetenskap i Peter Nilsons Projekt Nyaga”, *Lychnos* 2004.

568. Lars Lönnroth, Sven Delblanc, och Sverker Göransson, *Den svenska litteraturen. 3. Från modernism till massmedial marknad : 1920–1995* (Stockholm: Bonnier, 1999); John-Henri Holmberg, *Inre landskap och yttre rymd : science fictions historia. 2. Från J.G. Ballard till Gene Wolfe* (Lund: Bibliotekstjänst, 2003).

569. Farstad (2013).

570. Ibid., s. 19.

om talmystiken hos Johann Sebastian Bach, dras de in i en undersökning av ett märkligt föremål i en gruva i Sibirien, ett stort stenklot kallat Tinget. Tinget visar sig dölja öppningen till en rymdtunnel, och genom denna tunnel strömmar ondsint information in i vårt universum. Detta sätter igång romanens händelsekedja. Civilisationen går mer eller mindre under efter att en mikrovågspuls slår ut stora delar av all elektronik på jorden. Den katolska kyrkan tar över som en enande kraft i Europa. Danny och Ninni anställs som experter av påven, och de stöter vid upprepade tillfällen på obegripliga varelser som tycks ha kommit in i vårt universum från någon annan eller tidigare tillvaro. De genomför en datorsimulering av Anselms ontologiska gudsbevis som tycks medföra att en gudsliknande varelse skapas.⁵⁷¹ Ninni försvinner, tonar bort i intet, när de båda utforskar en märklig farkost, flera mil lång, som landat i Norditalien.

Långt senare, i romanens nutid, sätts händelseförloppet igång igen. Den unge matematikern som Danny berättat historien för, och som utgör romanens berättare, har skrivit in berättelsen i superkvantdatorn Angelica, en Mima-liknande halvmedveten dator med vars hjälp man kan söka information i det förflutna och överallt i solsystemet. Solsystemet förflyttas genom en rymdtunnel till ett annat universum. Danny försvinner in i en liten sond som landat på månen; kanske återser han Ninni till slut. I romanens avslutning aktiveras ett experiment som legat latent ända sedan händelserna i början av 2000-talet, då mänskligheten byts ut mot en annan existensform och hela solsystemet förändras till en sorts levande maskin för att beräkna meningen med universum.

Peter Nilson ville själv inte kalla *Projekt Nyaga* för science fiction; han föredrog beteckningen "vetenskapsroman" och var besviken över att kritiken inte förstod skillnaden.⁵⁷² Men precis som Farstad skriver existerar ingen sådan skillnad.⁵⁷³ Romanerna är science fiction enligt varje rimlig definition utom den paratextuella, den som har att göra med hur verket presenteras på titelsida eller i baksidestext eller i vilka sammanhang det ges ut.⁵⁷⁴ Nilson är inte unik som romanförfattare, han skriver in sig i science fiction-genren oavsett om det var hans avsikt eller inte, vilket Farstad också påpekar. Romanerna börjar i ett kloster på månen; där finns rymdskepp, avancerade datorer, spekulationer om universums utveckling, mäktiga och förbryllande

571. Anselms gudsbevis går i korthet ut på att det mest fulländade väsendet måste existera, eftersom ett icke existerande objekt är mindre fulländat än ett existerande.

572. Farstad (2013), s. 64.

573. Ibid.

574. Romanerna är utgivna på Norstedts förlag och saknar undertitel eller genreangivelse.

ickemänskliga intelligenser och så vidare, det är klassiska genredrag.⁵⁷⁵ Snarast vittnar Nilsons besvikelse över läsarnas reaktioner kanske om att han var fast i en äldre form av genren, exemplifierat till exempel genom platta och operonliga karaktärer.⁵⁷⁶ Och det stämmer däremot verkligen. Skillnaden mellan påven och huvudpersonen Ninni är främst att Ninni beskrivs som ännu mer intelligent. Personerna beskrivs mer genom sina egenheter – Ninni ”stryker undan håret” och ”rycker till” på var och varannan sida, Tauber är förtjust i rödvin, och så vidare – än genom någon egentlig psykologisk gestaltning.⁵⁷⁷ Kärlekshistorien mellan Danny och Ninni, som är tänkt att driva berättelsen framåt, gestaltas på ett ganska förstrött sätt.⁵⁷⁸ De starka känslorna känns påklistrade, de omtalas snarare än gestaltas. Det har en avgörande betydelse för hur vetenskapsmännens känslökyla blir en del av deras självpåtagna ansvarsfrihet, vilket är en viktig del av hur friheten gestaltas i romanerna. Kärleken har ingen betydelse här, som hos Lundwall ovan.

Friheten begränsad av regler och teknik

I romanerna är friheten i högre grad tillgänglig än begränsad men det finns ändå ett antal gestaltningar av ofrihet och förtryck. Till att börja med finns materiella begränsningar, en del av en gestaltning av ett ekonomiskt frihetsbegrepp. De är ganska få, och de försvinner snart, men de finns där. På Agnanäs, när Ninni och Danny ännu är helt unga, saknar de länge helt datorer; ”Gamle Lorentzen avskydde all slags teknologi och mest av allt datorer. I många år vägrade han att släppa in någon dator i sitt hus.”⁵⁷⁹ De lider ingen brist på pengar. Ninni får ekonomiska bidrag från sin frånvarande far och vad Gamle Lorentzen, Dannys far, lever av framgår aldrig, men de bor i alla fall på en herrgård. Hur som helst kommer de över en dator, ”en uråldrig Commodore AT”, som de gömmer undan i en ladugård.⁵⁸⁰ En ordentlig dator får de först när de bygger en själva; ”[d]en blev deras avsked till barndomen” beskriver

575. Farstad (2013), s. 208–10.

576. Ibid., s. 63.

577. I Peter Nilson, *Nyaga* (Stockholm: Norstedt, 1996), exempelvis s. 26, 28, 100, 116 respektive 27, 98, 99, 168.

578. Kanske inte så illa som Farstad framställer det; att ”[d]en enda fysiska kontakt som beskrivs mellan Ninni och Danny är att de i pressade situationer trevar efter varandras händer” stämmer helt enkelt inte, det finns ett antal famntag, ett antal ”älskade” uttalas, och Danny påpekar att ”vi fick ju inga barn, Ninni och jag, fast vi så gärna hade velat...”. Farstad (2013), s. 230; Nilson (1996), s. 228.

579. Peter Nilson, *Rymdväktaren* (Stockholm: Norstedt, 1995), s. 41.

580. Ibid., s. 42.

Danny det som i efterhand. Ändå går detta igen längre fram i texten. De fortsätter att förbättra sin dator.

Tre gånger byggde de om SuperGrälle [döpt efter gårdens gamla arbetshäst]. Ninni hade rätt gott om pengar tack vare underhållet från sin osynlige far. Den sista av Grällarna, SuperGrälle IV, var en nästan otrolig apparat på den tiden: den hade 32 processorer kopplade som en 5-dimensionell hyperkub. Antagligen var den världens snabbaste privata dator just då, men Ninni var inte nöjd, hon suckade ofta över att den inte klarade av vad hon egentligen ville göra.⁵⁸¹

Exakt vad Ninni drömde om redan då, under den första studietiden i Uppsala, framgår inte. Till slut återgår de till några siffror från Bach de hade skrivit en liten artikel om som nydisputerade forskare. Det var en samling på 36 siffror som fanns i ett nyupptäckt Bach-manuskript. Tauber får för sig att de skulle kunna vara ett enda tal, ett ofantligt Gödeltal som döljer något dolt budskap.⁵⁸²

- Det där är fantasier, sade Ninni bestämt. Det är nitton bokstäver i JOHANN SEBASTIAN BACH. Det nittonde primtalet är 67. Inte ens Bach klarade av att höja upp tal i 67:e potens utan räknemaskin. 8^{67} måste vara ett tal med ungefär sextio siffror.
- Varför frågade vi inte medan vi hade inkräktaren i datorn, suckade Danny.
- *Vi måste ha en kvantdator*, sade Ninni. Folk har pratat om kvantdatorer sedan 1980-talet. Det är dags att äntligen bygga en.⁵⁸³

Det finns något de inte klarar av för att de saknar rätt utrustning, men de föresätter sig att lösa det. Det är typiskt för hur dessa forskare fungerar. Visst dröjer det sedan många år innan de konstruerade den första kvantdatorn, men de lyckas. Någon gång tvivlar de på sin egen förmåga, men det är inte ofta. Exempelvis är projektet kring Tinget alltför hemligstämplat för att de ska få den hjälp de behöver:

De föreslog att Starobinskij skulle kalla in experter på fasta tillståndets fysik och

581. Ibid., s. 50. Det här med hyperkub är inte så science fiction-artat som det kanske låter. Det handlar om ett sätt att koppla ihop processorer, en avbildning av ett femdimensionellt objekt i tre dimensioner, och vad jag kan förstå är det inget ovanligt i dag.

582. Ett Gödeltal är ett tal som avbildar ett stycke text (eller annan följd av symboler). Även en kort text ger upphov till ett oerhört stort tal, eftersom det handlar om att upphöja tal i primtalspotenser.

583. Nilson (1995), s. 299. originalets kursiv. Jag väljer att i citatet skriva potens med tecknet " $^$ " och inte upphöjd position som i originalet för att förhindra sammanblandning med notsiffror.

materiallära för att bygga upp en kompetent forskningsinstitution, men han vägrade. Vetenskapsakademien hade inga pengar [---]. – Vi behöver något som liknar Manhattanprojektet, envisades Ninni, här behövs femtio eller hundra specialister som är beredda att arbeta i åratal. Det är orimligt att två unga, oerfarna matematiker ensamma skall ansvara för det mest fantastiska fyndet i naturvetenskapens historia.⁵⁸⁴

På sätt och vis utlöses också alla katastrofer just på grund av detta, när Ninni och Danny av oförsiktighet får Tinget att upplösas och de farliga informationskaskaderna att strömma ut i världsalltet. Men några direkta materiella begränsningar kommer de sällan längre att känna av. De äger då fullt ut en ekonomisk frihet som i ett kapitalistiskt samhälle nästan automatiskt omvandlas till handlingsfrihet.

Regler, skrivna eller oskrivna, är däremot en annan sak. Ett första exempel på detta såg vi redan ovan, i Gamle Lorentzens ovilja att befatta sig med någon form av elektronik. Ungdomarna kringgår detta, förstås, de förlänger telefonledningarna till datorn i ladan ”och sedan kunde de sitta där i timtal och lista sig in i databaser eller navigera i Internet. Lorentzen märkte ingenting, fast han var förbryllad över telefonräkningarna.”⁵⁸⁵ Det här är också typiskt, det är som om inga regler gällde just Ninni och Danny. De besitter ett visst mått av högmod som präglar handlingen, något jag återkommer till i samband med frågan om forskarnas moraliska ansvar för följderna av deras handlingar. Det finns också viktigare regler att bryta mot än faderns. Den ”inkrätare” som bosätter sig i deras dator efter incidenten med Tinget svarar ofta på forskarnas frågor, men inte alltid; ibland är den övermåttan kryptisk och ibland möts deras vetgirighet av ett direkt avslag: ”Du har ställt en förbjuden fråga”. Första gången det inträffar är när juden Engelmann frågar när Messias ska komma.⁵⁸⁶ ”En fråga är förbjuden om svaret skulle ingripa i miraklernas ordning”, får de höra. Detta tar de sig egentligen aldrig runt. Inkrätaren befinner sig på en så mycket mer avancerad nivå än människorna att det är omöjligt att utmana dess regler, de finns alltid kvar.

Annat är det med mer jordiska begränsningar. Långt senare, i Rom, vill påven att de kör Anselm-programmet igen, men de slingrar sig så länge det alls är möjligt.⁵⁸⁷ Här får de dock vika sig, men det är inte ofta det händer. I romanens nu, i klostret Klaradal, finns tydliga klassiska klosterregler, som att det är förbjudet att tala i refektoriet; Danny och Hohenlohe kringgår det

⁵⁸⁴ Ibid., s. 124.

⁵⁸⁵ Ibid., s. 42.

⁵⁸⁶ Ibid., s. 187.

⁵⁸⁷ Nilson (1996), s. 166.

genom att kommunicera via Dannys fickdator, men det händer också att de yttrar något ord så att munkarna hyschar åt dem.⁵⁸⁸ Det här är förstås banala regler, banala regelbrott. Men det finns andra, allvarligare. Det finns regler för vad man får göra med en superkvantdator, tydligen moraliska regler; alla superkvantdatorer tycks vara i kyrkans ägo, i romanernas framtidsvärld har teologin smält samman med matematiken och den mesta vetenskapen verkar bedrivas i Vatikanens tjänst. Superkvantdatorerna påminner i mitt tycke mer än något annat om Mima i Harry Martinsons *Aniara*, även om Peter Nilson själv verkade vända sig emot den tolkningen.⁵⁸⁹ Bland annat kan man nyttja dem för att spana i det förflutna, och här finns en spärr:

– Har du någonsin spanat efter Bach? Angelica kunde ju visa vad han gjorde.

– Det är förbjudet! Du vet väl att vi inte får spionera på människor?

Han suckade och vände sig åt sidan.

– Visst har jag spionerat på Ninni, jag ville se vad som hände de sista timmarna, vart hon var på väg innan hon kom utom synhåll för Angelica. Det där måtte väl gudarna kunna förlåta... Och du har rätt, jag har naturligtvis spanat efter Bach...⁵⁹⁰

Ingenting verkar hända, Danny blir inte straffad, förbudet verkar vara enbart moraliskt. Hur stort kyrkans inflytande på världen egentligen är framgår heller inte i någon vidare utsträckning. Man skulle kunna tänka sig att en värld dominerad av den katolska kyrkan borde skilja sig mer från vår, värderingsmässigt inte minst, men ingenting av det märks egentligen. Farstad påpekar hur det tydligen fortfarande är omöjligt för kvinnor att nå några högre positioner i den kyrkliga hierarkin, trots att världen är så förändrad i övrigt, men det handlar om en tid rätt nära de stora katastroferna, 2010-talet snarare än romannuets 2084, och det hör dessutom tydligt inte till de ämnen Nilson är särskilt intresserad av att utforska.⁵⁹¹ Det kan ses som en begränsning av

588. Nilson (1995), s. 116; Nilson (1996), s. 59.

589. Nilson (1996), s. 324–25., ordförklaringen av ”superkvantdator”: ”Mindre välinformerade recensenter av Rymdvaktaren har tänkt sig att superkvantdatorn har något att göra med Mima i Harry Martinsons *Aniara* – en tanke som helt säkert skulle ha roat Martinson. Tyvärr är det nog ingen av vår tids kvantdatorforskare som ens har hört talas om vare sig honom eller Mima.” Dock betvivlar jag att Nilsons superkvantdator skulle vara närmare besläktad med verklighetens kvantdatorer – som helt säkert inte är särskilt långt ifrån att kunna konstrueras – än med diktens Mima.

590. Nilson (1995), s. 306.

591. Farstad (2013), s. 230. Farstad framhåller hur androcentrismen är ett genomgående tema i de undersökta delarna av Nilsons författarskap: ”Nilsons litterära projekt har i stort sett uteslutit det feminina från kosmos och dess framtid.” (Farstad, s. 340.)

kvinnors frihet, men det är det enda exemplet på detta, och Ninni, den enda kvinnliga karaktären som spelar någon viktigare roll i texten, är kapabel att göra precis vad som helst.⁵⁹²

Men inte bara att spana på de döda är förbjudet. Den väldiga superkvantdatorn Angelica i klostret på månen stängs av vid ett tillfälle, hon har sänt märkliga signaler någonstans och munkarna bestämmer att hon ska "vara sysselsatt på obestämd tid med böner, tidegärder och kontemplation".⁵⁹³ Men Danny nöjer sig inte med det, han går in till datorn om natten: "– Munkarna sover. Klosterregeln förbjuder dem att arbeta mellan klockan 20 och klockan 2. Så nu har vi Angelica för oss själva", säger han till sin motvillige medhjälpare Hohenlohe.⁵⁹⁴ Ingen straffar dem för denna regelöverträdelse heller, det är som om vetenskapsmännen står över denna och alla andra former av ansvar, vilket jag återkommer till.

Sammanfattningsvis: den ofrihet som skildras här är av ett ganska harm-löst slag. Inga strukturer förtrycker huvudpersonerna, de behöver aldrig göra uppror, i texten finns ingenting av befrielse eller revolution. Det rör sig om det slags ofrihet som närmast är irriterande, någonting man suckar åt snarare än gör uppror mot. Reglerna fungerar som en avbildning på låg nivå av politikens strukturer, sådant som säger åt en vad man får och inte får göra i ett samhälle, och på ett sätt kan man därför säga att det rör sig om ett slags politisk frihet.⁵⁹⁵ Men att den friheten är en aning begränsad är inget som läggs någon vidare vikt vid. Danny och Ninni äger den positiva friheten, de har egentligen alltid medlen att göra vad de vill.

"Som om de hade haft tur i livet": pastoral frihet

Vad består då friheten i? "Danny och Ninni kände det just då som om de hade haft tur i livet. [...] För en tid njöt de av friheten efter åren i Uppsala. De hade ingen brådska med någonting. De strövade i timtal och diskuterade projekt som de ämnade ta itu med, problem de skulle lösa, underbara upptäckter de

592. Om man räknar superkvantdatorerna som kvinnliga karaktärer blir situationen en annan, men jag ser dem inte riktigt som tillräckligt medvetna för att det ska kännas motiverat.

593. Nilson (1995), s. 84.

594. Ibid., s. 115.

595. Här kanske det bör klargöras att det handlar just om vad jag har kallat politisk frihet och inte religiös. Med religiös frihet avser jag frågor rörande fri vilja och determinism. Visst finns det en religiös dimension i den självpålagda ofrihet som klosterlivet innebär, och visst är det religionen som driver eremiten att söka friheten undan samhället, men när sådan frihet och sådan ofrihet kommer i spel i samhället menar jag att det rör sig om politisk frihet: den frihet som handlar om att lyda eller inte lyda regler som någon överhet har pålagt en.

skulle göra”, heter det i *Rymdväktaren*.⁵⁹⁶ Dessa ”lyckliga dagar” kunde de göra vad de ville, de ägde en okomplicerad frihet som innebär frihet från varje krav och varje förmaning, det är som om deras värld helt saknade problem. Ingenting berör de unga forskarna. De är ekonomiskt oberoende på grund av ett arv efter Ninnis far (frihet från ekonomiska bekymmer – ekonomisk frihet), de är varken studerande eller anställda (frihet från krav ställda av lärare eller överordnade – självbestämmande), Ninni känner inte längre kraven att bevisa något inför sin frånvarande far och Gamle Lorentzen finns kvar på Agnanäs som de kan besöka när de vill.⁵⁹⁷

Snart kommer emellertid allt detta att förändras. När Ninni och Danny dras in i historien med Tinget påbörjas ett händelseförlopp där de inte längre är fria att göra som de vill, de måste förhålla sig till uppdragsgivare (ryska vetenskapsakademien, Vatikanen) och övermänskliga makter som tar kontakt med dem. Privilegierade fortsätter de emellertid att vara. Katastroferna drar in över världen, som sagt, växthuskatastrofen parad med olika sorters angrepp mot den elektroniska civilisationen:

Nu hade haven stigit dithän att tusentals kuststäder började se ut som Venedig hade gjort sedan medeltiden. Katastrofen, länge väntad och förutspådd, bröt in över mänskligheten så snabbt att även domedagsprofeterna häpnade. I Asien och Afrika upphörde nationsgränser att existera, folk vandrade i miljontals åt väster eller åt norr för att söka mark där det ännu fanns livsrum. [...] I all hemlighet lät man satelliter bestråla stora asiatiska områden med intensivt laserljus. Hundratal miljoner människor blev blinda och dog i svält, och epidemier värre än digerdöden svepte fram över Centralasien. [...] Nu började jordens matbrist märkas även i Västerlandet. Skördarna av säd blev mindre när växthuskatastrofen förändrade odlingszonerna, och på många håll var myllan redan förstörd av kemikalier.⁵⁹⁸

Och detta kommenteras med att ”[d]e levde så isolerade på Agnanäs att de knappt märkte det kaos som härjade i världen.”⁵⁹⁹ Hur de skulle kunna undgå att beröras av så genomgående samhällsförändringar bara för att de lever på en gård mitt i de småländska skogarna framgår inte, och det verkar otroligt.

596. Nilson (1995), s. 87–88.

597. Att plötsligt drabbas av överväldigande rikedom är ett *deus ex machina*-liknande grepp som Nilson verkar förtjust i. Jämför till exempel hur Benjamin i *Arken* hittar en kappsäck full med sedlar (Peter Nilson, *Arken : berättelsen om en färd till tidens ände* (Stockholm: Norstedt, 1982), s. 157.).

598. Nilson (1995), s. 185–86.

599. Ibid., s. 185.

De tvingas flytta datorn från Köpenhamn på grund av ”stora kravaller längs Strøget och på Gråbrødretorv”, men när den väl kommer iväg är allt lugnt, ”[a]v världens svält och elände märktes ingenting på Agnanäs.”⁶⁰⁰ De är fria från allt ont som drabbar världen, och det är de enbart för att de är västerlänningar, de har Agnanäs. Senare försvagas dock tillfälligt gårdens karaktär av barriär mot omvärlden. Efter den största elektroniska katastrofen, i ”växthuskatastrofens fjärde år”, när det fanns ”mindre än två miljarder människor på jorden”, är det som den katolska kyrkan tar över.⁶⁰¹ Påven hör av sig till Danny och Ninni och kallar dem till Rom. ”Det räddade nog våra liv den gången. Annars skulle vi förr eller senare ha nåtts av pöbelns hämnd, hur oskyldiga vi än var”, berättar Danny för Hohenlohe. ”Plötsligt blev vi Vatikanens rådgivare för att bygga upp Europa på nytt. Vid påvens sida förvandlades vi till ett slags sändebud från himmelska makter. Nu var vi inte hjälplösa åskådare längre, vi kunde göra nästan allt vi ville.”⁶⁰² Inte för att Ninni och Danny någonsin är särskilt hjälplösa, men det här är ett klassiskt fall av *deus ex machina*, ett ingrepp från en bokstavligen högre makt som räddar huvudpersonerna. Det är dock det enda tillfället när Agnanäs inte framställs som absolut säkert. Vad de är fria från är inte bara katastroferna och lidandet, utan även själv vardagen: forskarnas vardag framställs som enbart bestående av matematik och spekulationer kring de oförklarliga händelser som drabbar dem.

Farstads avhandling har titeln *Glaspärlespelaren*, och Danny och Ninni lever i ett slags obekymrad intellektuell tillvaro inte helt olik den i lärdomsprovinsen Kastalien från Herman Hesses roman *Glaspärlespelet*.⁶⁰³ Den romanen är en framtidsvision där de intellektuella har dragit sig undan samhället och bildat sin egen provins, organiserad som en asketisk, sekulär, strikt manlig munkorden. De skapar inte längre något nytt, utan sysselsätter sig med studier i filologi, musikvetenskap, historia och matematik, och främst av allt glaspärlespelet, en slags formaliserad lek med element ur vetenskaps- och kulturhistorien, där musik och matematik smälter samman i en ny syntes. En av Farstads poänger är att Peter Nilson i sin fascination för Hesses glaspärlespel missar något centralt i den romanen: att glaspärlespelarna har dragit sig undan världen och att detta är problematiskt, gestaltat bland annat i debatterna mellan huvudpersonen, spelmästarern, och dennes ungdomsvän

600. Ibid., s. 189, 202.

601. Ibid., s. 259.

602. Ibid., s. 261.

603. Hermann Hesse, *Das Glasperlenspiel : Versuch einer Lebensbeschreibung des Magister Ludi Josef Knecht samt Knechts hinterlassenen Schriften* (Zürich: Fretz & Wasmuth, 1943).

som kom utifrån, från en förmögen familj.⁶⁰⁴ Även Danny och Ninni har i högsta grad dragit sig undan från samhället, men problematiken kring detta förblir i Nilsons romaner utforskad.⁶⁰⁵

Väl i Rom hägrar hela tiden Agnanäs som en tillflyktsort; det är som om de är förankrade där, gården är deras länk till Sverige och en enklare, mer oskyldig tillvaro. Det är en tvärdelad frihet: dels den pastorala drömmen som återkommer, med friheten undan det moderna samhällets vardag, dels friheten undan alla förpliktelser, undan en ond och obegriplig värld. Samtidigt som de analyserar körningen av det första Anselm-programmet blir Gamle Lorentzen plötsligt sjuk, i förbigående får vi reda på att "den svenska sjukvården är utslagen", han "har väntat i tio dagar på en läkare" och Danny vill ta med honom till Rom.⁶⁰⁶ Men den gamle tvekar, han hör lärkan och lövsångaren och vill inte bli utan dem, men viker sig när Danny försäkrar att fåglarna finns även i Rom. Storstaden har närmat sig landet, i Rom reser de omkring med påvens kaross dragen av svarta hästar och en torgdag i Stockholm ger snarast intryck av 1930-tal.⁶⁰⁷ Ändå är det hem till Agnanäs de längtar. "Hade inte din far varit här kunde vi ha rest ifrån alltihop", säger Ninni när analysen av Anselm-programmet ger alltför otroliga slutsatser, och fortsätter: "Jag längtar hem till Agnanäs. Det är sommar i Sverige nu. Vi fick inte se några blåsippor i år... Danny, varför blev det så här?"⁶⁰⁸ Och detsamma, när den fiskliknande Nyagasonen har upplöst sig i tomma intet efter att ha varnat för att något stort och omvälvande ska hända med mänskligheten: "Ninni kröp tätt intill Danny. – Vad gör vi egentligen här? Varför lämnar vi inte allting och reser hem till Agnanäs? Din far är ju nästan frisk nu. – Vi får inte lura oss själva. Vi kommer inte undan nu, de har satt klorna i oss..."⁶⁰⁹

Nej, de reser aldrig hem till Agnanäs igen, och snart är det försent: den

604. Farstad (2013), s. 100.

605. Genom hela Hesses författarskap gestaltas motsättningen mellan det sinnliga och det intellektuella livet. Den motsättningen saknas i Nilsons roman, där endast det intellektuella återstår. Man skulle kunna tänka sig att detta är ett medvetet val från författarens sida, att läsaren är tänkt att själv upptäcka det ohållbara i vetenskapsmännens position vid sidan om samhället. En sådan läsning finner jag dock föga stöd för i texten. Ninni och Danny blir på sitt sätt belönade för vad de gör, och den mänsklighetens undergång som avslutar romanen skildras inte i ett alltigenom negativt ljus. Tvärtom spekulerar Nilson i essäboken *Stjärnvägar* att människans korta tid i historien skulle kunna "vara början på något helt annat, ett äventyr som en gång förvandlar universum". (Peter Nilson, *Stjärnvägar : en bok om kosmos* (Stockholm: Norstedt, 1991), s. 109.)

606. Nilson (1996), s. 44.

607. Nilson (1995), s. 266; Nilson (1996), s. 17.

608. Nilson (1996), s. 47.

609. Ibid., s. 62.

hyperorkan som följer på ett stort meteoritnedslag i Nordsjön uttraderar gården och hela landskapet däromkring:

Plötsligt märkte han att hon grät.

– Danny, det har kommit nyheter nu. Sydsverige är nästan ödelagt. Det finns nog ingenting kvar av Agnanäs.

Meteoriten, tänkte han bittert. Det var alltså ingen mardröm. Men hur kan det vara sant, hur kan det vara verklighet?

Han pressade ihop ögonlocken, men tårarna sipprade fram ändå. Hjärtat arbetade våldsamt, han drog efter andan men fick inte luft nog. Det var som en kall elektrisk ström hade runnit genom hans kropp.⁶¹⁰

Så här starka känslor förekommer ingen annanstans i boken, förutom när Ninni försvunnit, och knappt ens då; så viktigt är Agnanäs för dem. Ständigt längtar de dit. Där skulle friheten undan vardagen fortsätta att finnas. Långt senare, på månen år 2084, har den dåvarande påven rest upp till Klaradal för att fråga ut Danny. Är det inte möjligtvis så att Danny efter att Ninni försvann och han körde igång det stora, obegränsade Anselm-programmet stötte på någon i datorrummet, ”Thorvaldsen, eller någon annan skepnad som det faller Lögnens Furste in att ikläda sig”, och att han erbjöd ett byte, att han fick ta över Dannys kropp medan Danny fick följa med Ninni till ”någon trygg och angenäm plats dit ingen annan kan följa er”?⁶¹¹ Agnanäs nämns inte, men visst är det dit Danny hade frestats att återvända. Han slår ifrån sig, inte har han gått med på något sådant; och märkligt vore väl annars, för i så fall vore det ju Djävulen som satt där och pratade med påven och han hade väl sagt detsamma. Ändå är det den drömmen som i slutet blir sann. Hohenlohe följer Danny när han till sist går uppför trappan till den egendomliga, främmande farkosten som landat på månen. Efter att ha passerat något slags port känner de sig tyngre, som på jorden, de går igenom en vit trädgårdsgrind, där finns en grusväg, ett par kastanjer, ett lågt, vitt hus med en sjö i fjärran. Danny hamnar före Hohenlohe. ”Han gick över gräsplanen, långt borta som i en dröm, han kastade hjälmen ifrån sig och steg uppför trappan mot en öppen dörr. Jag kunde inte se tydligt vad som hände. Jag tror att hans hår var mörkare än jag mindes det. Jag tror att människor kom ut och mötte honom”, rapporterar Hohenlohe i efterhand.⁶¹² Visst är det Agnanäs han återser där, på någon helt annan jord, utan katastrofer och utplåning, visst är det Ninni han återfår, i

⁶¹⁰. Ibid., s. 148.

⁶¹¹. Ibid., s. 218.

⁶¹². Ibid., s. 278.

något slags evig soldränkst ungdom. Så blir den frihetens saga verklighet. Det är den friheten som är den kanske viktigaste för Danny och Ninni.

Noga räknat går det även att göra en annan läsning av Agnanäs som tillflyktsort. Jag nämner privilegier ovan, och hela detta avsnitt handlar också om hur privilegierade Danny och Ninni är: de är överklass (på grund av pengar från först Ninnis far och sedan Vatikanen, om än inte alltid socialt), de är vita, de symboliserar Västerlandet i kontrast mot de avlägsna länder som drabbas hårdare av katastroferna. De spelar också delvis den klassiska manliga rollen av hjälten som inte berörs av några djupare känslor. Det går att se något fundamentalt orättvist i hur oberörda Danny och Ninni kan gå genom livet. Deras frihet är i så fall den privilegierades frihet, friheten för den som inte berörs av någonting som står under hans eller hennes värdighet. Det här går igen även i nästa avsnitt som berör vetenskapsmannens frihet från ansvar. Den väsentligen negativa tolkningen vill jag dock inte göra; jag väljer att göra en mer välvillig läsning där Agnanäs får representera en positivt laddad pastoral frihet.

På ett sätt representerar Agnanäs flykt lika mycket som pastoral. Som vi har sett är det Agnanäs karaktär av tillflyktsort som betonas, dess avstånd från en omvärld som skakas av katastrofer. På Agnanäs är Danny och Ninni fria från resten av mänskligheten, de är ensamma med bara resten av forskargruppen som sällskap. Detta anknyter till den vetenskapens ansvarsfrihet som jag behandlar i nästa avsnitt, men det påminner även om hur flykten och ensamheten har uppträtt som frihetsideal i tidigare texter: i Jan Myrdals *Resa i Afghanistan*, i Sven Lindqvists böcker om Sahara, i Sam J Lundwalls science fiction-romaner. Hos Nilson har denna flykt dock en klar pastoral dimension, just i betoningen av naturen, av blåsipporna och lövsångaren. Noga räknat finns den dimensionen bitvis även hos Lundwall, när det är från städerna som hans huvudpersoner flyr, men där är det stadens myllrande människomassor som är motbilden. I Nilsons romaner är Agnanäs motbilden till hela samhället, till kravet att vara en del av världens utveckling, dess storstadseffektivitet. Därför väljer jag att beskriva detta tema i termer av pastoral och inte flykt, men båda delarna är hela tiden närvarande. Pastoralens karaktär av tillflyktsort är också något som har betonats av kritiken i andra sammanhang; min användning av pastoralbegreppet, som grundar sig i Martin Kylhammar och Leo Marx, framhåller inte alltid detta. Pastoralen fungerar ofta som tillflykt undan staden eller samtiden, skriver litteraturvetaren Terry Gifford, men att enbart betona detta riskerar att ge pastoralen enbart en eskapistisk betydelse.⁶¹³ Gifford menar att pastoralen också kan användas för att utforska

613. Terry Gifford, *Pastoral* (London: Routledge, 1999), s. 47–48.

tillbakadragandet från samhället.⁶¹⁴ Min användning av pastoralbegreppet rör sig mer i den riktningen, men kopplingen till flykt och tillflyktsort finns ändå kvar. Därför är det inte egendomligt att Agnanäs skulle kunna läsas som exempel på både flyktens och pastoralens motiv.

Vetenskapsmannens frihet undan ansvar

Denna längtan tillbaka till Agnanäs närhelst livet i Rom känns för plågsamt har en pastoral dimension, men jag berörde att den också är en del av någonting annat: forskarens frihet från ansvar. Ninni och Danny är märkligt oberörda av lidandet i världen, trots att de själva kan anses vara orsak till mycket av det. De märkte inte mycket av vad som hände där de sitter på Agnanäs, som jag nämnde ovan, men de bryr sig heller inte. Detta var något som många recensenter fäste sig vid, exempelvis Ola Larsmo i *Bonniers Litterära Magasin* som reagerar på att världens undergång uppträder ”närmast som ett *spänningsskapande element*”.⁶¹⁵ Farstad beskriver det som att Ninni och Danny medvetet ställer sig utanför samhället, vilket står i kontrast till hur en intellektuell bör uppträda.⁶¹⁶ De företräder en hållning som går ut på att vetenskapen är neutral och inte kan lastas för vad samhället gör med upptäckterna, menar hon. Det tror jag stämmer. Men jag är tveksam till om Danny och Ninni kan sägas vara intellektuella i den mening Farstad använder begreppet, om Nilson någonsin gjorde några sådana anspråk. Att de ”framställs som intellektuella giganter” må vara sant, men i så fall betyder det just att de är oerhört intelligenta och framgångsrika vetenskapsmän, inte att de tar en del i samhället som den intellektuelles roll klassiskt sett innebär.⁶¹⁷ Deras inställning är en annan, de tjänar den opersonliga, rentav amoraliska matematiken mer än något annat. På så sätt slår de sig fria från ansvar, fria även från de krav ett samhälle skulle kunna ställa på dem. Ingen annan samhällsmakt än Vatikanen begränsar någonsin deras handlingsmöjligheter. Deras agerande präglas helt klart av en viss kyla. Därför är det på något sätt helt i sin ordning att de är så grunt tecknade, att deras kärlekshistoria aldrig lyfter och att dialogen bitvis känns banal. En av de mest levande scenerna är märkligt nog i inledningen av *Nyaga*, en rätt oviktig bit, där Danny och Ninni är i Stockholm för att rapportera inför Vetenskapsakademien en majmorgon

614. Ibid., s. 46.

615. Ola Larsmo, ”Idéerna skockas, men vart tog människan vägen?”, *Bonniers litterära magasin*, 1995, s. 60–61, originalets kursiv. Se vidare Farstad (2013), s. 65.

616. Farstad (2013), s. 220.

617. Ibid.

2014. Det är egentligen en fullkomligt bisarr scen, karnevalisk och avvikande:

Framför Konserthusets trappa samlades folk för att köpa och sälja. Karavaner av vagnar, kärror och trehjuliga cyklar rullade upp länga Kungsgatan och från trakterna kring Klara kyrka och Brunkebergstorg. Många hade kommit med båtar över Nybroviken, Riddarfjärden eller Klara sjö och stapplade in på torget med tunga bördor på ryggen. [...] En ung pojke irrade omkring och försökte sälja ett gammalt pergamentbrev med svarvade sigillkapslar. Han tycktes ha sällskap med en utmärglad gammal man som bar en gul filt över axlarna och en spånkorg i handen. Hans svarta tår stack fram ur skorna. Varje gång han mötte någon sjönk han ner på knä och lyfte fram en levande höna ur korgen.

Vid hörnet mot Gamla Brogatan stod en elegant liten japanska i svart kostym och bländvit skjorta och bjöd ut världens äldsta frimärke på ett skrynkligt brev i en plastficka.⁶¹⁸

Scenen syftar egentligen bara till att Danny och Ninni ska få återse Engelmänn, som försvunnit på väg hem till Ryssland under Ödeläggelsen. Ändå är det här man känner av en smula liv i berättelsen, några dofter och röster, när vetenskapen och de matematiska rummen för ett ögonblick är långt borta. Vetenskapen är kall i romanerna; här tränger sig världen på, en kort stund.⁶¹⁹

Denna vetenskapens ansvarsfrihet drivs till sin spets i romanens slutfas, när mänskligheten ersätts av något annat, ett gemensamt medvetande som utforskar universum. Farstad påpekar hur Ninni söker efter mening i allt det som har skett, att hon tänker sig att de antingen kommer att få en förklaring eller också att allting i efterhand kommer att utplånas.⁶²⁰ Båda alternativen leder till en sorts ansvarsfrihet, antingen genom att det fanns en mening bakom allt som hände, och att det därför så att säga inte längre är vetenskapsmännens fel, eller genom att ingenting längre finns att ta ansvar för. Och i slutändan, skriver Farstad, realiseras båda alternativen.⁶²¹ Det är en extrem sorts ansvarsfrihet men det är ändå en frihet.

Allt detta är utopiskt eller dystopiskt; den framtida värld som Nilson målar upp i romanerna är idealiserad både genom att vetenskapen har en så framträdande roll och genom att rationaliteten segrar över kaos, men samtidigt tillåts dessa drag drivas till sin spets. I extrempunkten riskerar alltid utopin att vändas i dystopi. Vetenskapsmännens undandragande från samhället och från

618. Nilson (1996), s. 15, 17.

619. Passagen påminner också mer om Nilsons tidigare romaner, till exempel *Trollkarlen*.

620. Farstad (2013), s. 234.

621. Ibid.

konsekvenserna av sina handlingar leder till något som kan ses som en sorts dystopi. Och slutvisionen är det helt klart: även om solsystemet omformas till en dator för något högre syfte går det inte att förneka att det mänskliga samhället går under.

Huvudpersonerna bryr sig alltså inte särskilt mycket om vad som händer i världen omkring dem, inte ens det som så ödesmättat betecknas Ödeläggelsen. Det hänger samman med deras ensliga position vid sidan om samhället, den innebörd Nilson ger vetenskapen. Här är det värt att observera att det finns mycket som borde kunna begränsa huvudpersonernas frihet men som inte gör det. Katastroferna förändrar hela världen, de "bröt in över mänskligheten så snabbt att även domedagsprofeterna häpnade."⁶²² "Öar var försvunna, dalgångar fylldes med vatten, där floder hade runnit ut svallade öppet hav."⁶²³ Det är ett närmast bibliskt bildspråk. "Vad människan gör med jorden får hon själv sona, eller de varelser som överlever henne", heter det också, men Ninni och Danny får inte sona någonting, trots att det är de som i någon mån är ansvariga för vad som händer. I en så förändrad värld är friheten på många sätt beskuren. Den som saknar huvudpersonernas kontakter med Vatikanen och andra makthavare har svårt att röra sig fritt i världen; resandet över land verkar ha blivit farligt och osäkert, och länge befarar huvudpersonerna att Engelmänn hade försvunnit någonstans på vägen hem till Ryssland från Sverige. Och när världen förändras och nästintill går under försvinner många av de friheter i vardagen som man tar för givna; tillvaron börjar handla om överlevnad och inget annat. I en annan sorts framställning, i en annan genre eller med en annan utgångspunkt och andra huvudpersoner, hade detta varit textens huvudfokus. Nu försvinner det helt. Katastroferna och deras inverkan på friheten blir inget annat än en kuliss. Något sådant kan egentligen bara hända i en genre som science fiction. Där är det inte ovanligt med en vardag som försvinner, en värld som förändras till oigenkännlighet. I detta fall tjänar katastroferna snarast till att förstärka det avstånd som finns mellan huvudpersonerna och vanliga människors tillvaro. Ninni och Danny är fria från att behöva bry sig om sådant, på många sätt, och det får dem att verka känslolösa. Kanske är det en aspekt av friheten som författaren inte hade avsett, men den finns tydligt där.

622. Nilson (1995), s. 185.

623. Nilson (1996), s. 15.

Virtualitet och skapande frihet

När vetenskapens frihet handlar om att stå utanför samhället påminner den mycket om konstens eller konstnärens frihet. Inte för att konsten behöver stå utanför samhället, tvärtom, men det finns en föreställning om det konstnärliga skapandet som utväg och tillflyktsort som vi känner igen från de självbiografiska barndomsskildringarna. Där handlade det om barnets väg till författarskapet, även om detta kanske bara antydde i fjärran. För Ninni och Danny tar vetenskapen konstens (eller litteraturens) plats: "En sommar liftade de genom Europa med föga mer än ett par gitarrer i bagaget. [...] Ibland satt de i solen på någon strand och läste matematiska texter som andra läser serier eller detektivromaner. I Paris frågade de efter Évariste Galois' grav, men ingen kunde peka ut var den fanns."⁶²⁴ Visserligen spelar de gitarr (och senare orgel), och visserligen framkommer det senare att de hade ett intresse för science fiction, just vid den här tidpunkten, men det är ändå en påtaglig bild av hur de söker sig till vetenskapen som ersättning för konsten.⁶²⁵ Det finns en frihet i skapandet som är gemensam för konsten och vetenskapen. Peter Nilson har också ofta framhållit hur han ser musiken och matematiken som två sidor av samma mynt, och han hävdade att det var musiken som *Projekt Nyaga* innerst inne handlade om.⁶²⁶ Det är den gamla drömmen om glaspärlespelet som återkommer. Vetenskapen blir alltså en utväg även på ett annat sätt: inte bara friheten *från* ansvar, utan även friheten *i* kreativt skapande.

Skapandet bjuder också en annan typ av frihet som vi också har stött på tidigare: friheten i att allting är överkligt. "Det fanns ett stort fel med alla romaner jag stötte på", säger Danny till Hohenlohe. "De var aldrig lika fantasifulla och komplicerade som verkligheten, de påminde om matematiska approximationer, eller alltför enkla datorsimuleringar. [...] På Tingets tid kände jag mig ofta som en romanfigur, jag spelade med i ett drama som någon annan hade tänkt ut, ett slags komplott som dirigerade hela mitt liv och som jag inte kunde påverka."⁶²⁷ Den här romanen de tyckte sig vara en del av är kanske just den "vetenskapsroman" Peter Nilson själv hävdade att

624. Nilson (1995), s. 41.

625. "– Minns du, Danny, utbrast Ninni plötsligt, hur vi tvättade fötterna någonstans vid en flodstrand, jag tror det var vid Arno, strax ovanför Florens, och hur du började fantisera om att vi skulle tota ihop den mest fantastiska science fiction-historia som någonsin har blivit skriven?"

– Gjorde jag? Den där sommaren när vi liftade till Neapel?" (Nilson (1996), s. 49.)

626. "Min bok *Rymdvaktaren* (1995) var en musikroman, maskerad till en science fiction-historia." Peter Nilson, *Ljuden från kosmos* (Stockholm: Norstedt, 2000), s. 74. Se även samma bok, s. 53–54, om förhållandet mellan matematik och musik: "kanske är de innerst inne ett och detsamma."

627. Nilson (1995), s. 215–16.

han hade skrivit, för de påpekar på flera ställen att det inte handlar om science fiction. "[D]etta är värre än den värsta science fiction som den värste rymddåre någonsin har tänkt ut. Det går inte att fantisera så här", säger Tauber till Ninni när hon funderar över hur tiden skulle kunna vara cirkulär och hur information då kan skickas bakåt till det förflutna och förändra själva skapelsen.⁶²⁸ Senare är det Ninni som inser att det som inträffar är märkligare än science fiction. "Åtminstone tre naturkonstanter var instabila i flera timmar, och sådant händer väl inte ens i sagor", konstaterar hon, angående när sonden kom genom rymdtunneln som Tinget lämnat efter sig.⁶²⁹ Hon pratar med Engelmann som undrar vad som hänt. "Det är meningslöst att spekulera. Fantasin räcker inte till. Vi är långt bortom något slags gräns. Nu är det inte ens science fiction, det är något annat. Något nytt i historien. Om vi fick vara ifred skulle vi nog kunna rädda världen."⁶³⁰ Nog underskattar Ninni science fiction-genrens förmåga att rymma det oväntade och otroliga, men hon ser det i alla fall som att de lever i en sådan märklig tid att den blir mer än fiktiv, och alldeles uppenbart är det hon och Danny som är hjältarna i den historien även om de tvekar ibland. "Varför hade just vi drabbats av detta? Var det en förbannelse, var det en nåd, var det bara slumpens tärningskast som hade utvalt oss? Just vi bland alla människor hade äntligen mött en varelse från en annan värld, och det hade skett på ett sätt som ingen hade kunnat drömma om, det var bortom rymdromanernas fantasier [...]"⁶³¹ På ett sätt blir de ofria, som i styckets första citat ovan, när någon skriver fram dem, men samtidigt leder det till frihet från ansvar när det inte längre finns någon möjlighet att göra annat. Även obegripligheten ger ansvarsfrihet om det är omöjligt att förstå något och att då handla rationellt. "[D]u kan anklaga mig för allt möjligt, att jag bara har levat för vetenskapen, att jag aldrig har brytt mig ett dyft om mänskligheten... Men du kan inte anklaga mig för det jag inte har begripit. Att jag har sett ting som övergår mitt förstånd", säger Danny till Hohenlohe.⁶³² Och anledningen till att just de är utvalda, som Danny frågar sig ovan, är kanske att någon berättar om just dem: på så sätt blir de bokstavligen hjältar i en roman – eller något liknande.

Det spekuleras i om de verkligen befinner sig inuti en roman, nämligen, på flera plan. Det finns ett tema av fiktionsbrott i romanerna, av bokstavlig metafiction. När de kör Anselm-programmet söker sig datorn fram genom

628. Ibid., s. 196.

629. Nilson (1996), s. 27.

630. Ibid.

631. Ibid., s. 90.

632. Ibid., s. 185–86.

olika matematiska rum ”tills den plötsligt nådde en nivå där det fraktala mönstret upphörde att förgrena sig”.⁶³³

Någonstans där skedde underverket.

Den matematiska fiktionen förvandlades till fysisk verklighet. Det var som om en svängande antenn i någon ingenjörns modellräkningar hade börjat sända ut radioprogram i det fysiska rummet – eller som om orden i någon dikt hade tagit gestalt i ljus som ögat kunde se och materia som man kunde gripa med handen.

Från det yttersta djupet, längst ut där någon av de fraktala linjerna inte nådde längre, började information att strömma in i datorn.⁶³⁴

Det här är en fiktion som ligger så att säga innanför det Danny berättar för Hohenlohe. På ett sätt orsakas alltihopa också av Hohenlohes berättelse som påverkar verkligheten när han lagrar den i Angelica; han blir ett slags allsmäktig berättare, påpekar Farstad.⁶³⁵ Men kanske är allting en följd av Dannys och Ninnis fantasier. ’Nyaga’ är ett av de ”rymdord” som fanns i ett språk de hade hittat på när de var små.⁶³⁶ De har kanske orsakat hela händelseförloppet på fler sätt än att bara ha upplöst Tinget. De ville skriva science fiction, som jag nämnde ovan:

– Det skulle börja på Agnanäs, med någon jättedator som vi drömde om att köpa, redan på den tiden. Vi skulle göra ett program så komplicerat att det på något vis kunde interferera med universums ordning, så att varelser på andra håll i rymden blev tvungna att kontakta oss...

– Ninni! utbrast Tauber skarpt. *Det är kanske detta som har hänt!*⁶³⁷

Inte nog med att handlingen verkar inspirerad av deras ungdomsfantasier; i slutändan flyttas kanske hela solsystemet genom rymdtunneln till det universum som blev till när Danny körde det stora, obegränsade Anselm-programmet efter Ninnis försvinnande. Det är åtminstone Hohenlohes hypotes.⁶³⁸ Är den sann har alltså berättelsen då i slutet tagit ytterligare ett steg inåt, djupare in i labyrinthen, fiktionen döljs i en annan fiktion. Det finns andra exempel på detta. Ett är hur Gamle Lorentzen gått in i en krypta under en kyrka i Rom

633. Ibid., s. 166.

634. Ibid.

635. Farstad (2013), s. 239.

636. Nilson (1996), s. 158.

637. Ibid., s. 49, originalets kursiv.

638. Ibid., s. 285.

där Thorvaldsen visade något av världens sanna struktur för de andra, och där finner han sig förflyttad till en annan verklighet, en annan värld. Det är en värld där året är 1996 i stället för 2015, där påven heter Johannes Paulus och inte Urban och där Lorentzen hittar ”något slags roman om vetenskap” där allt de har upplevt verkar stå nedtecknat; ”vad du och jag och Ninni har upplevt i verkligheten var bara en simpel roman i världen där jag hade hamnat”, säger han till Danny efteråt.⁶³⁹ Det är alltså en värld som är intill förväxling och förblandning lik den verkliga världen, en resa inte in i en romanfiktio utan ut ur den, om man så vill. Och episoden ger inte intryck av att bara vara en dröm. Det förstärker känslan av att allting kanske verkligen är en roman, eller en datorsimulering. Hohenlohe drömmer om det alldeles i slutet:

En natt drömde jag att Bach spelade för Danny och Ninni i Himmelriket. De var unga som jag alla tre, och Bach hade en orgel med pipor som sträckte sig långt ut i rymden. När musiken var slut gick de till ett slags datacentral inne i orgeln och började granska något, och jag förstod att de spionerade på mig. Orgeln tycktes vara en himmelsk superkvantdator som kunde visa dem allt jag gjorde.

De skrattade åt mig i sin himmel. Jag försökte komma undan, men deras ögon följde mig vart jag gick.

Sedan begrep jag att jag var fånge hos dem och att jag inte fanns någon annanstans än i deras dator. Jag själv och hela min värld var en datorsimulering i Himmelriket.⁶⁴⁰

I denna korta dröm finns mycket av romanerna i komprimerad form: musiken, rymden, orgeln som informationsmaskin, sammansmältningen av vetenskap och konst. Här känner sig Hohenlohe som fånge när han inser att hans värld bara är simulerad. Därmed avviker hans reaktion från hur samma tema har gestaltats på andra håll, hos Lundwall, Myrdal och andra. I så fall skulle insikten snarare medföra frihet, känslan av frihet, av ett särskilt slags lugn, den trygga förvisningen om att ingenting längre kan vara vidare viktigt.⁶⁴¹ Här blir virtualiteten i stället en gestaltning av ofrihet, något som annars bara skymtas som hastigast i ”Drömmarnas Brunn” i Lars Gustafssons *Det sällsamma djuret från norr*.

I grund och botten finns också frihetstemat som ett motiv bakom allt

639. Ibid., s. 121.

640. Ibid., s. 290.

641. Det näraliggande temat, att känna det som om man redan är död och befinner sig i dödsriket, som hos Jan Myrdal eller Sam J Lundwall, är inte så förekommande här, men det är en av de bärande idéerna bakom Peter Nilsons roman *Arken*. Där blir hela vår vetenskapliga värld ett dödsrike åt den myternas värld som har försvunnit sedan länge.

det som händer i romanerna; särskilt tydligt blir det i slutet. När Ninni och Danny har besökt den krypta där Gamle Lorentzen irrade ut i den verkliga världen, och där de såg något av hur universum skapades (bara inte varför), får de besök av varelsen som tagit skepnad av Thorvaldsen och som vill förklara sig. Förklaringen går inget vidare, men han säger i alla fall en viktig sak: "Civilisationer utvecklar sig olika, men något har de gemensamt. *Man står inte ut med att vara instängd i någonting*. Det kommer en dag när även himlavalvet blir för litet."⁶⁴² Det är belysande. Han, eller någon annan liknande varelse, vill ut från ett universum som har blivit alltför litet, och därför öppnas rymdtunnlar så att farlig information läcker över till romanens alldeles oskyldiga universum. I romanens allra sista avsnitt, slutligen, förverkligas den största, den djupaste friheten. Det är vetenskapens frihet det handlar om här, friheten att söka kunskap om de allra största frågorna: "Vi vill veta vad universum är för något. Varför tiden finns. Varför skapelsen pågår."⁶⁴³ Och det sker genom ett slags transcendens, som Farstad formulerar det, "en fri tillvaro utan kroppsliga begränsningar" när mänskligheten övergår i något helt annat existensstillstånd.⁶⁴⁴ Därmed är det vetenskapens intellektuella frihetsbegrepp som har legat bakom texten hela tiden och till slut når sitt yttersta förverkligande.

Sammanfattning

Friheten är hela tiden närvarande i Peter Nilsons *Projekt Nyaga* men hotad är den sällan. I tidigare kapitel dominerade hotbilderna men här är utvägarna fler. Det enda egentliga hotet utgörs av regler och normer som huvudpersonerna mestadels struntar i. Ett kort tag, när de är unga, saknar de också tillräckliga medel för att göra det de vill, till exempel tillräckligt avancerade datorer, men snart förbyts detta i motsatsen: ett totalt överflöd och obegränsade resurser.

Utvägarna är flera. En är bekant från tidigare kapitel och består i det pastorala idealet, hos Nilson gestaltat i den gamla småländska släktgården Agnanäs där huvudpersonerna kan dra sig undan världen. Intressant nog är det ensamheten på Agnanäs som betonas, dess avlägsna läge isolerat från allt som händer i yttervärlden. På ett sätt är detta alltså en del av ett flyktmotiv, något som vi sett även i exempelvis Sven Lindqvists reseskildringar och i Sam J Lundwalls science fiction-romaner tidigare i det här kapitlet. Flykten får dock här en klart pastoral dimension. En annan utväg är det som upptar

642. Nilson (1996), s. 100, originalets kursiv.

643. Ibid., s. 314.

644. Farstad (2013), s. 218.

huvudpersonernas hela tid: vetenskapen. I romanen spelar vetenskapen en liknande roll som konsten gör i flera av barndomsskildringarna. Vetenskapen utgör en utväg och en tillflyktsort. Vetenskapen ersätter också konsten mer uttalat, exempelvis när det påpekas hur huvudpersonerna läser matematiska texter som andra läser deckare.

Slutligen återkommer virtualiteten som en utväg även här, om än inte lika uttalat som i Jan Myrdals barndomsskildringar eller Lundwalls romaner. Vid flera tillfällen spekulerar huvudpersonerna i om de inte bara är karaktärer i någon roman. Science fiction-genren öppnar återigen för att sådant som för Myrdal och Sun Axelsson är fantasier här för huvudpersonerna skulle kunna vara verklighet.

Det finns två dominerande innebörder av frihetsbegreppet i Peter Nilsons romaner. Den första, kopplad till hur friheten hotas av insignifikanta regler, handlar om självbestämmande, ett slags aspekt av politisk frihet. Det är en nästan ren frihet undan krav och förbud, undan varje överhet. Den andra innebörden rör också autonomi, men av ett annat slag: vetenskapens. Detta är något dominerande i romanen. Huvudpersonerna står fria från civilisationens undergång, från allt det elände som drabbar omvärlden och som de själva delvis är orsak till. Allt för att de ser sig som vetenskapsmän, opartiska och opolitiska. För dem existerar inte lidandet, för dem är matematikens världar viktigare än deras egen. Denna roll som autonoma vetenskapsmän skänker huvudpersonerna en väldig frihet; för dem är det inte längre mycket som är viktigt. Dannys och Ninnis kärleksrelation är ett undantag, men när Ninni försvinner har Danny inget annat kvar än vetenskapen; detta visas tydligt genom att han då sätter igång det stora Anselm-programmet som de tidigare inte vågat köra på grund av dess eventuella följder för verkligheten. Vetenskapens frihet från omvärldens inflytande är den tydligaste innebörden av frihetsbegreppet i *Projekt Nyaga*, tillsammans med insikten att den frihet som gestaltas är mycket tvetydig.

FRIHETSTEMAT I SCIENCE FICTION

Behandlingen av frihetstemat skiljer sig åt en hel del mellan de texter jag har studerat i det här kapitlet. Genomgående är dock att friheten sällan är hotad. Det tyngsta hotet är det kanske enklast tänkbara: den rent fysiska instängdheten i ett fängelse. Främst förekommer detta i Lars Gustafssons *Det sällsamma djuret från norr*. Där uppträder instängdhet bland annat genom främmande organismer som är instängda i ytterst små världar, i något som tycks vara själva

universums instängdhet i sig självt, och, tydligast, i Drömmarnas Brunn, ett slags virtuella världar konstruerade som fängelser för särskilt betydelsefulla fångar, där de kan leva ut hela liv utan att någonsin veta att de inte är fria.

Att skapa sådana konstruerade livslopp är en svår konst som ligger diktningen nära, skriver Gustafsson. Detta anknyter till den första av fyra tydligare utvägar mot friheten som jag kan urskilja i romanerna: *det konstnärliga skapandet*. Det är inget nytt, det återkommer från författardrömmarna i barndomsskildringarna i kapitel 2. Här handlar det exempelvis om hur en rymdkapten hos Gustafsson förirrar sig in i ett område med ”porös rymd” och upptäcker att där är det han som har makten över verkligheten. Han antar rollen som författare till den roman där han själv är huvudpersonen. Något liknande spekulerar huvudpersonerna i Peter Nilsons *Projekt Nyaga* i när de undrar om de själva faktiskt bara är personer i en roman. För dem gestaltas dock friheten i form av konsten eller konstnärens roll på ett viktigare sätt. Det är vetenskapen som där tar konstens plats. I vetenskapen känner de sig fria och de antar också en hållning av ansvarsfrihet där de inte bryr sig något vidare om vilka konsekvenser deras handlingar kan få för världen utanför deras vetenskapliga experiment.

På så sätt utgör vetenskapen en sorts flyktväg. *Flykt och ensamhet* är också en annan utväg som återkommer här, något som tidigare förekom bland annat i några av Jan Myrdals och Sven Lindqvists reseskildringar. I Lundwalls romaner vill huvudpersonerna nästan hela tiden fly, bort från folksamlingar och önskade relationer. Det är en påtaglig och fysisk flykt, på samma sätt som instängdheten är en påtaglig instängdhet i ett fängelse. På så sätt kopplas motivet till resans betydelse för friheten som jag utvecklade i inledningskapitlet. Hos Nilson får flykten starka pastorala undertoner när det är barndomens lantliga tillvaro på gården Agnanäs som huvudpersonerna ständigt vill fly till och som ställs i motsats till världens olyckor och katastrofer.

En tredje utväg är *kärleken*. Den förekommer inte särskilt ofta, egentligen bara hos Lundwall där flera av hans huvudpersoner drömmer sig tillbaka till en tid då de var ”ljuvligt och ansvarslöst fria” i den älskades famn; men att det är något som inte förekommer någon annanstans i materialet gör det värt att uppmärksamma. För Sven Lindqvist i *En älskares dagbok* utgjorde kärleken snarast ett hinder för frihetens förverkligande, men här erbjuder den i stället både frihet och trygghet.

Slutligen återkommer en utväg från kapitel 2: *virtualiteten*, känslan av att världen är överklig. Skillnaden här, mot barndomsskildringarnas dagdrömmar, är att bakom denna känsla kan finnas en sanning. I Gustafssons noveller

är det främst ett tema, gestaltat genom ett motiv med speglingar och labyrinter och bilder som vänds in i sig själva, och i artificiella drömmar som får drömmaren att betvivla att hen drömmer. Men hos Lundwall och Nilson kan det snarare röra sig om en faktisk verklighetsbeskrivning. Huvudpersonerna i *Vasja Ambartsurian* och *Projekt Nyaga* har anledning att undra om de inte i själva verket är personer i någon roman. Och genomgående i Lundwalls romaner är att världen håller på att falla samman, att huvudpersonerna redan skulle kunna vara döda, att de är fria för att ingenting längre spelar någon roll så ingenting längre kan skada dem.

Det här är den tydligaste utvägen mot friheten som jag urskiljer i det här kapitlets texter. Det leder till ett tvådelat frihetsbegrepp. Negativt, i och med att man är fri *från* regler och bestämmelser, hot och lidande, om ingenting längre är verkligt och ingenting spelar någon roll. Och positivt, i och med att man är fri som avataren i ett datorspel, man äger makt *att* göra vad som helst, utan några konsekvenser. Det handlar om självbestämmande och autonomi, något som finns även i den vetenskapens förmenta ansvarsfrihet som återfinns hos Nilson. Friheten kopplas till individer som står fria från varje band och varje system.

KAPITEL 5.

AVSLUTNINGAR

I TRE KAPITEL har jag nu undersökt hur frihetstemat uppträder, gestaltas och diskuteras i tre olika typer av material. Det är dags att summera och sätta resultaten i relation till olika möjliga kontexter och förklaringsmodeller. Först sammanfattar jag resultaten utifrån mina tre inledande frågor: hur friheten är hotad, vilka utvägar som finns och vilka innebär frihetsbegreppet ges. Därefter återgår jag till de tre existentiella dimensioner som jag har berört i mina analyser – det främmande, det utopiska och det subjektiva – och låter dem strukturera en diskussion av resultaten. Med hjälp av genredrag, avseende både form och innehåll, förklarar jag skillnader i hur frihetstemat gestaltas och traderas i de olika kapitlens texttyper. De existentiella dimensionerna skapar snarare en ökad insikt i det gemensamma i det behandlade materialet. Här drar jag också nytta av yttre kontext i form av bland annat en diskussion av 68-årens tidsanda.

Avslutningsvis introducerar jag som jämförelseobjekt en fjärde materialtyp: svenska framtidsstudier. Det är en sorts texter som ligger nära politiken eller vetenskapen utan att för den delen helt tappa alla litterära drag. De är också i många meningar tidstypiska. Jag diskuterar materialtypen och gör kortfattade nedslag i och analyser av texterna.⁶⁴⁵ Syftet med detta är att lättare kunna fullfölja det jag föresatte mig att göra i avhandlingens inledning: att urskilja vad som är särskiljande för den sköna litteraturen. Detta återkommer jag till i ett avslutande ord.

645. Detta bygger i hög grad på min studie *Förståndets män mot fantasins martyrer* (2016, kommande). Går att få tag på via e-post från författaren.

SAMMANFATTNING AV RESULTATEN

Hur svarar då det studerade materialet på de tre inledande frågorna?

I undersökningen har vi gång på gång sett hur friheten på olika sätt är **hotad**. Mest konkret av hoten är kanske den fysiska instängdheten, fängelset, den begränsade rörelsefriheten. Ofta är det en följd av andra hot, exempelvis lagar och regler som stänger inne eller stänger ute, som i apartheidtidens Sydafrika. Men det är också ett genomgående tema i Lars Gustafssons samling med science fiction-berättelser, *Det sällsamma djuret från norr*. Där får fängelset ett drag av överklighet som återkommer i diskussionen av utvägar nedan. Oftare än det fysiska fängelset förekommer emellertid den metaforiska instängdheten. Detta yttrar sig i hur friheten begränsas av systemet, i vid mening. Hur familjens funktion begränsar det lilla barnets frihet, hur kvinnas frihet alltid begränsas av de patriarkala strukturerna i samhället. Men även hur Sven Lindqvist och Jan Myrdal ser hur religionen och kastsystemet begränsar människornas frihet i Indien och Afghanistan.

Slutligen anknyter detta till hur det svenska välmående folkhemmet beskrivs som värderande tekniska framsteg och ekonomisk tillväxt högre än individuell frihet. Detta är en aspekt av hur det moderna samhället, hela det moderna projektet ses som ett hot mot friheten. Myrdal ser det i Afghanistan där han hyllar barbariet framför civilisationen; det återfinns också i de pastorala utvägarna bland annat i några science fiction-romaner.

Utvägarna är på olika sätt centrerade kring individen. Det är individen som ska frigöra sig från begränsande strukturer. Ett sätt är med *våld*. Oftast i dagdrömmar och fantasivärldar, som i Jan Myrdals barndomsskildringar, men även i det hyllande av hur afghanerna försvarar sin frihet med geväret i hand som uppträder i Myrdals reseskildringar. Vanligare är dock den andra reaktionen på något oväntat eller obehagligt: *flykt* hellre än kamp. Flykten mot ensamheten är en återkommande utväg mot friheten. Det handlar om frihet undan gemenskap och sammanhang, tydligast kanske i de av Sven Lindqvists reseskildringar där resan går till tomma öknar, men framträdande även exempelvis i de tre science fiction-romaner av Sam J Lundwall som har ingått i undersökningen. På ett sätt är nästan alla utvägar någon sorts flykt. *Pastoralen*, drömmen om ett liv närmare naturen där den moderna civilisationens ideal inte längre får dominera, har som vi sett alltid konnotationer till flykt och tillflyktsort. Det är något som återfinns i Myrdals hyllningar av ett naturligare samhälle än det västerländska, i hur Lars Gustafsson finner ett slags gott liv hos den kinesiska bondebefolkningen och i hur vetenskaps-

männen i Peter Nilsons *Projekt Nyaga* ständigt drömmer om att få återvända till den småländska barndomsgården.

En tillflyktsort är också de *fantasivärldar* som Myrdal och Sun Axelsson skapar för att bli fria från barndomens stundtals olidliga verklighet. Det uppvisar en viss släktskap med det konstnärliga *skapandet* som en utväg: att skapa fantasivärldar kan sägas vara diktningens första stadium. Särskilt tydligt är det kanske i barndomsskildringarna där barnen ofta drömmer om en framtid som författare eller konstnärer och där den drömmen kan ge en känsla av frihet. I Peter Nilsons romaner ersätts den konstnärsrollen av vetenskapsmannen, och det är i egenskap av vetenskapsmän som huvudpersonerna gör anspråk på att stå fria från allt elände som drabbar deras omvärld. Om skapandets utväg drivs till sin spets når vi *virtualiteten*, känslan av att allting man upplever inte är på riktigt. Även detta blir en strategi hos de förtryckta barnen. Viktigast är det emellertid i science fiction-berättelserna där virtualiteten i texten kan vara bokstavligt sann och inte längre en metafor. De världar som skildras är för huvudpersonerna i sanning överkliga.

Utifrån dessa hot och utvägar har jag då frilagt vilka **innebörder** frihetsbegreppet har fått i texterna. Diskussionen om instängdhet och fängelser handlar om *rörelsefrihet*, den fysiska möjligheten att röra sig i rummet (eller, metaforiskt, i tiden eller tanken). Det är en grundläggande frihet, baserad i miljö och den fysiska omgivningen, och den är på flera sätt en utgångspunkt för övriga innebörder. Friheten undan staten, traditionerna och familjebanden har, som vi sett, ofta realiserats eller försökt realiserats genom flykten. Detta leder till ett frihetsbegrepp som handlar om *ensamhet*, om *autonomi*. Ensamheten verkar i texterna vara eftersträvarsvärd just för att det i ensamheten och ödemarken inte finns något kvar av samhälle eller system som kan hota individen. Inte heller några familjeband eller andra strukturer, inga relationer eller krav. På så sätt handlar mycket egentligen om *politisk* frihet, men tydligast blir det ändå när friheten är hotad av misär och elände, av lidande och statligt sanktionerat förtryck, som i kastsamhällena eller apartheidsystemen. Där finns egentligen också den första antydningen till ett frihetsbegrepp som i frihet *att*, inte bara frihet *från*, i och med betoningen av den *ekonomiska* friheten, de ekonomiska medel som krävs för att individen ska kunna åstadkomma något och som ett ofritt samhälle kan förneka honom eller henne.

Strategin för att uppnå denna frihet undan lidande kan vara baserad på den främmande känslan av att hela verkligheten skulle vara virtuell, eller på mer konkreta försök att fly mot pastoraler eller in i dagdrömmar och fantasivärldar. Om utvägen i stället handlar om lärdomen och det konstnärliga

skapandet når vi konstnärens eller *konstens* frihetsbegrepp, den frihet som återfinns i diktningen, i skapandet, i möjligheten att bygga något nytt enligt eget huvud. Det är det tydligast positiva frihetsbegreppet i texterna. Både i Isaiah Berlins mening, att friheten handlar om att ha möjligheten att vara sin egen herre mer än att vara fri från yttre påverkan, och i betydelsen att friheten är upplyftande och framåtblickande.

EXISTENTIELLA DIMENSIONER, GENREDRAG OCH KONTEXTER

En utgångspunkt för avhandlingen var att försöka ta fasta på tre arketypiska mänskliga belägenheter. Det är barnets frigörelse från föräldrarna, vilket anknyter till förhållandet mellan individen och strukturerna, till det personliga och till hur de närmaste relationerna kan utgöra hinder för friheten. Det är resenären i främmande land som konfronteras med det obekanta, där resan uppträder som utväg mot friheten och hindren ofta gestaltas i form av samhälleliga eller kulturella faktorer. Och det är den drömlika upplevelsen av att världen är överklig, där inga hinder längre finns och möjligheterna blir nästan gränslösa. Utifrån detta valde jag de tre genrerna. Nu är det dags att föra ett resonemang kring resultaten i termer av existentiella dimensioner, genredrag och olika slags kontext.

Vi börjar i det som kanske tydligast förenar de studerade genrerna: i dem alla spelar mötet med *det främmande* en avgörande roll. Enklast kan det beskrivas genom resan: på resa konfronteras man handfast med någonting främmande som avviker från vardagen. I de andra genrerna kan resan användas som metafor. I barndomsskildringen går resan tillbaka till barndomen där det främmande är det barn man en gång var och den värld man då levde i, så annorlunda än det vuxna jagets. Och i science fiction-berättelsen går resan i tanken mot spekulativa världar som kan lyda under främmande naturlagar.

På en bokstavlig resa handlar mötet med det främmande om främmande miljöer, främmande seder och vanor. Där uppträder frihet på flera sätt. Ett sådant exempel är apartheidsystemen som Per Wästberg möter i södra Afrika: samhällen där friheten medvetet och påtagligt begränsas politiskt för stora grupper av invånare. Ett annat är kastsystemet i Indien, som bland andra Sven Lindqvist och Jörn Donner lyfter fram, liksom religionens förtryckande roll i samma samhälle; religionen har där en helt annan ställning än i det svenska samhället och kopplas till ofrihet på ett helt annat sätt. Detta är exempel på hur traditionen främhålls som ett hot mot friheten.

På flera sätt kan det här förklaras med reseskildringens genredrag. I genren

utmärks texten av resenärens blick för det obekanta. Narratologiskt introduceras här en huvudperson, en resenär som rör sig i främmande land, även om fokus ofta ligger vid omvärlden, omgivningarna och miljön. Berättarperspektivet befinner sig avsevärt nära en berättare; det finns en berättare som spelar en viktig roll i texten, en så kallad homodiegetisk berättare som deltar i textens värld. Detsamma gäller i ännu högre grad för barndomsskildringarna. I science fiction finns också en huvudperson men där är fokus lite annorlunda, som vi ska se. Och här avviker framtidsstudierna tydligt, eftersom den text-typen handlar mycket mindre om någon individ. Detta återkommer nedan.

I reseskildringen används vanligtvis så kallad intern fokalisering.⁶⁴⁶ Texten fungerar ungefär som en realistisk roman där omgivning och miljö är viktiga men där en person deltar i en handling. Här finns också drag av pikaresk: kringresandet, realismen, den episodiska framställningen. Den här strukturen öppnar för andra sorters innehåll i texterna, och det löftet infrias också. Resenären är ofta ensam, som påpekas i kapitel 3, han eller hon upplever världen från en ensam synvinkel. Underliggande i hela genren finns den flyktens utväg mot friheten som genomgående är så vanlig i det studerade materialet. Att rörelsefrihet lyfts fram som någonting viktigt är också en följd av att genren handlar om den rörelsen. Utan rörelsefrihet finns ingen fysisk resa. Då ligger det också nära till hands att just en resenär iakttar bristen på sådan frihet.

Att förtryckande traditioner, religiösa och politiska system som hot mot friheten uppträder här är också en följd av resenärens situation. Det är enklare att kritisera ett djupt främmande samhälle än den vardag man länge har levt i. Den ekonomiska ofriheten i fattiga länder blir mer synlig än motsvarande problem i Sverige. Resenärens privilegier kommer ut i ljuset även när de inte diskuteras explicit.

Ett annat genredrag hos reseskildringen som anknyter till ensamheten är individualismen. Det skildras i samband med diskussionen av det subjektiva nedan.

När det främmande appliceras på en resa i tiden, i minnet, i stället för i rummet uppträder frihetstemat på andra sätt. Barnet är visserligen också

646. Fokalisering handlar om hur berättaren förhåller sig till det berättande. Man kan skilja mellan extern fokalisering, där berättaren befinner sig långt utanför historien, och intern fokalisering, där berättaren håller sig nära någon karaktär. (Mieke Bal, *Narratology: introduction to the theory of narrative* (Toronto: University of Toronto Press, 1985), s. 148–49.) Fokaliseringen inverkar bland annat på hur mycket man kan lita på det texten hävdar – i en text med intern fokalisering finns större utrymme för en opålitlig berättare. Men att undersöka berättarnas sanningsenlighet är som tidigare nämnts inte någon del av mitt syfte. För mig handlar det snarare om ökade möjligheter att analysera en persons förhållande till en miljö, vilket jag återkommer till.

begränsat av traditioner eller samhällssystem, men på en annan nivå: genomgående i alla barndomsskildringar är hur barnet är begränsat i sin frihet just i egenskap av att vara barn, av familjen och av föräldrarna som alltid utövar en viss makt, vare sig den missbrukas, som hos Jan Myrdal, eller knappt alls står i vägen, som för Sven Lindqvist. Barnet står främmande i världen genom att yttervärlden är stor och obekant, för det finns alltid något som barnet ännu inte har hunnit möta; samtidigt är det den vuxna skribenten eller berättaren som står främmande inför det barn hen en gång var och på så sätt närmar sig dåtiden och minnena längs främmande vägar. Här glider *det främmande* över i *det subjektiva*, och det är inte någon slump eller något misstag. De existentiella dimensionerna har flera gemensamma beröringspunkter och en viss position kan öppna för flera möjliga vägar att närma sig temat. Barndomsskildringen är en individualistisk genre. Till genren hör att barnet är ensamt i en främmande familj och detta förklarar hur så synbarligen olika barndomar som de Jan Myrdal och Sven Lindqvist skildrar ändå i texten uppvisar flera gemensamma drag.

Innan vi lämnar mötet med det främmande finns det en sak kvar att beakta: vad som händer när hela världen ses som fullkomligt främmande. Där, har jag visat, kan en stor och underlig frihet bli synlig. Det är frihetstemat som det uppstår i det jag har kallat virtualiteten, friheten i att ingenting egentligen är verkligt, att man är fri på samma sätt som avataren i ett datorspel. Den friheten figurerar i den unge Jan Myrdals dagdrömmar när han undrar om han kanske i själva verket redan är död och allt som händer bara uppstår en döende hjärnas sista svindlande sekunder, liksom i hur Sun Axelsson som barn kände sig vara skådespelare på en teater där ingenting verkligt farligt kunde hota henne.

Allra starkast uppstår detta i science fiction-romanerna. Ett karakteristiskt drag för science fiction är att genren öppnar för en mer bokstavlig läsning av sådant som annars måste uppfattas som metaforiskt.⁶⁴⁷ Virtualiteten är det tydligaste exemplet på detta, ty där detta i Myrdals barndomsskildringar handlar om dagdrömmar är det i Sam J Lundwalls romaner fråga om hur världen verkligen fungerar. De romanvärldarna är faktiskt precis så överkliga som det den unge Jan bara drömmer om, huvudpersonerna kanske redan är döda, ingenting spelar faktiskt någon roll. Virtualiteten handlar på ett sätt om en solipsistisk frihet, och anknyter på så vis till *det subjektiva*, men även om att omskapa världen till något annat. Detta är förknippat med det utopiska, och det är ämnet för nästa avsnitt.

647. Jakobson, Larsmo, och Sem-Sandberg (2003), s. 55.

Den *utopiska* existentiella dimensionen handlar om att föreställa sig en annan värld och försöka få den att bli verklighet, eller tvärtom att kämpa emot den visionen om man beaktar dess dystopiska sida. I utopin och dystopin, och speciellt i drömmarna på vägen dit, framträder ofta frihetstemat tydligt.

Tydligast bland egentliga utopiska tankar i materialet är det pastorala idealet, drömmen om en tillvaro i ett paradiskt gränsland mellan natur och civilisation. Det återfinns i Lars Gustafssons hyllning av det kinesiska bondesamhället som fungerande och levande i kontrast mot den förfallna svenska landsbygden, och i Peter Nilsons *Projekt Nyaga* där de båda huvudpersonerna ständigt längtar bort från sin privilegierade tillvaro som hyllade och efterfrågade vetenskapsmän för att i stället vilja fly tillbaka till barndomens svenska idylliska lantgård.

Det finns även andra, mer implicita aspekter av det utopiska på många håll i texterna. Drömmar om en förändrad värld aktualiserar frihetstemat på flera sätt. Möjligheten för även kvinnor att bli konstnärer, som förvägras mödrarna i Axelssons och Jersilds barndomsskildringar, implicerar en dröm om en mindre patriarkal värld. Drömmen om konstnärskapet i allmänhet är också utopisk. Återigen är det ett individualistiskt drag som uppträder i en individualistisk genre; som utväg mot friheten handlar det om frigörelsen från strukturer, antingen familjens begränsningar eller samhällets. Konstnären står ensam, skapandet är en individuell akt. Sålunda anknyter detta även till *det subjektiva* nedan.

Sven Lindqvist i *En älskares dagbok* önskar snarare en värld där kärleken inte längre behöver innebära ett hot mot mannens skapande frihet. I science fiction, hos Sam J Lundwall, är kärleken snarare en utväg mot friheten. Varför är det så? Det kan ha att göra med genredrag. Science fiction är en genre där fokus flyttas från det personliga och psykologiska i barndomsskildringen till handlingen. Världsbygget skulle också kunna tänkas att betonas, precis som i framtidsstudiernas scenarion, men det är just genom handlingen som frihetsproblematiken här gestaltas tydligast. Här finns en tydlig parallell till hur populärlitteratur ofta betraktas som en litteraturtyp där handling ges företräde framför psykologiskt djupa karaktärer.⁶⁴⁸ Kärleken kan i Lundwalls romaner sägas fungera som en drivkraft för handlingen snarare än något direkt psykologiskt viktigt för huvudpersonerna, till skillnad mot hur den framställs i Lindqvists bok. Därför får den också en annan betydelse.

I resan kopplas *det utopiska* lätt till *det främmande*: resenären betraktar

648. Snarlikt när det gäller science fiction är att betona genrens didaktiska drag, vilket jag heller inte vill göra. Jämför Russ (1995), s. 12.

den främmande miljön och ser hur världen borde eller inte borde vara. Den kontrast mellan personlig vänlighet och politiskt förtryck som Wästberg upplever i Sydafrika leder till hopp om att förändring till något bättre måste vara möjligt. Detsamma gäller den gästfrihet som Sara Lidman upplever i Vietnam och får henne att skämmas över det svenska samhället, att man exempelvis på ett svenskt tåg aldrig skulle erbjuda en asiatisk gäst ätpinnar för att få denne att känna sig hemma så som hon erbjuds kniv och gaffel.

Även den äventyrsromantik som leder Myrdal till Afghanistan och Lindqvist till Sahara är utopisk: det är drömmen om en värld där sådana äventyr fortfarande är möjliga och betyder något. I Myrdals fall handlar det dessutom om ett upphöjande av det barbari som handlar om självbestämmande och frihet i kontrast mot den "feodala" västerländska civilisationen.⁶⁴⁹

Något genomgående i min studie har varit det *individualistiska* i frihetsteorin; det är det allra mest utmärkandet draget genom samtliga empiriska kapitel. Mycket av detta kan förklaras genom *det subjektiva*. Denna existentiella dimension handlar om något annat än det främmande: det är ett sätt för en författare att söka inåt sig själv, beträda en väg som leder mot det inre, till upplevelsen att vara ett subjekt men även till minnena och historien. Det är också ett sätt att förhålla sig till sanningen i och med att den subjektiva upplevelsen kan bli viktigare än den faktiska upplevelsens förhållande till en faktisk omvärld. Denna aspekt är dock av underordnad betydelse i min undersökning eftersom jag ju inte i någon text intresserar mig för sanningsanspråk, men den har ändå viss relevans när det gäller hur berättandet sker, hur berättaren förhåller sig till omgivningarna.

I barndomsskildringarna anknyter det subjektiva till ett grundläggande genredrag. Jämfört med andra genrer blir där psykologin viktigare; den metaforiska resan sker i en persons minnen. Om man skulle jämföra med fiktion påminner texttypen mer om en psykologisk roman eller i alla fall en text där karaktärernas inre liv blir viktigt. Fokus ligger inte längre lika mycket som i reseskildringarna vid omvärld eller miljö. Det viktiga behöver dock inte vara en sammanhängande handling. Många barndomsskildringar är ganska fragmentariska och består till stora delar av uppbrutna återblickar, spridda nedslag vid viktiga punkter i det förgångna, ungefär på samma sätt som minnet kan sägas fungera. Men det rör sig om skildringar av viktiga scener i det förflutna och där måste det finnas en rörelse i tiden när människor utför bety-

649. Kanske kan det utopiska verka mindre utförligt behandlat än det främmande och det subjektiva. Det beror i så fall på att det utopiska tydligast framträder i framtidsstudierna, som vi ska se nedan; som förklaringsmodell och hypotes betraktad är den utopiska existentiella dimensionen inte lika kraftfull eller förklarande som de övriga.

delsefulla handlingar. Fokus ligger vid vad som händer inom ett medvetande i högre grad än vid den omgivande miljön eller de större sammanhangen, som i reseskildringar eller framtidsstudier.⁶⁵⁰ Personerna blir viktiga, repliker, relationer. Världen filtreras genom berättarens minnen och det får märkas.

Barnets frihet är begränsad på grund av att barnet är barn, och i tidigare diskussion har jag visat hur detta berör det främmande som uppkommer i tidsavståndet mellan den vuxne författaren och barnet hen en gång var. Om man i stället betonar barnet som individuellt subjekt blir det tydligt att det är *individen* som är begränsad, att det familjen gör är att inte i tillräckligt hög grad respektera barnet som individ. Det finns ingen möjlighet för barnet att uppleva frihet gentemot samhällets strukturer och en förtryckande familj. Klarast är det förstås hos Myrdal, eftersom hans barndomsskildring är den som tydligast behandlar ett olyckligt barn. Hos Lindqvist där fadern är förstående är den ofriheten frånvarande. Barndomsskildringen är som en modell för *det subjektiva*: hela framställningen kan sägas vara en sorts sökande i det förflutna, i de egna minnena och den egna personen. Bevekelsegrunderna är ofta att försöka förstå vem man är och varför man har blivit den man blivit. Det extremt subjektiva är samtidigt en fara. Man kan gå in i sin egen subjektivitet och försvinna där, och på så sätt bli blind för andra möjliga observationer. Något i detta kan ligga bakom det så vanligt förekommande individualistiska frihetsbegreppet i de olika texterna. Det förklaras inte bara av genreförutsättningar, även om det är en del av förklaringen åtminstone när det gäller barndomsskildringar, utan det subjektiva i allmänhet, detta drag i flera genrer. Det subjektiva handlar om att skapa sin egen historia utifrån sina minnen, sin person och sina erfarenheter. I detta skapade står individen i centrum och är ofta viktigast, till den grad att mycket annat blir oviktigt.

I reseskildringen fungerar det subjektiva lite annorlunda. Där handlar det om att berättaren är delaktig främst som en betraktare av skeenden. Det är berättaren som sanningsvittne, men medveten om att ingen objektivitet går att nå, att subjektiviteten hela tiden finns närvarande. Det leder exempelvis till att frihetstemat kopplas till vänlighet och gästfrihet i flera reseskildringar, vilket jag gick igenom i diskussionen av det utopiska ovan. Det är där signifikant att det rör sig om en ensam resenär, att det är Lidmans subjektiva upplevelse av tacksamhet och kanske postkolonialistisk skam som ligger till grund för resonemanget. Eller att det är Myrdal och Kessle som personligen bjuds in att dela måltider, får hjälp från karavaner när personbilen kört fast

650. Naturligtvis är detta att överdriva skillnaderna mellan hur jag analyserar de olika genrer, men det kan tjäna som en utgångspunkt.

i ökensanden eller hjälps av soldater när någon blivit sjuk. Men samma sak uppträder i den brist på vänlighet som Sun Axelsson möter i Chile. Där är det också den ensamma resenären som står i centrum, men där kommer hon tvärtom inte in i gruppen, hon blir illa mottagen i stället för hjälpt.

Något som går djupare in i den personliga delen av det subjektiva är när Lars Gustafsson jämför det levande kinesiska samhället med den utarmade svenska landsbygden. Han tänker på "[r]ostande redskap på förbuskade åkrar, nedlagda järnvägslinjer, tomma skolor", och det är just hans barndoms Västmanland han syftar på: det är hans egen historia som kommer upp i ljuset, och det senmoderna samhällets hot mot det levande svenska bondesamhället är allvarligt inte minst genom hans egna kopplingar dit.⁶⁵¹

Men inte bara hoten utan även frigörelsen kan gå längs vägar som anknyter till det subjektiva. Tydligast är detta kanske i den utväg som handlar om konsten, författandet eller skapandet; inte heller det anknyter enbart till det utopiska, vilket jag skildrat ovan, utan det är en mycket subjektiv utopi. Det är ett motiv som återfinns på många ställen i min analys: i Axelssons, Lindqvists, Jersilds och Gustafssons barndomsskildringar, där det handlar om att växa upp till författare; i Gustafssons *Det sällsamma djuret från norr*, där det handlar om invecklade friheter att skapa virtuella världar som fängelse eller flykt; samt i Nilsons *Projekt Nyaga*, där det handlar om vetenskapsmannens frihet undan ansvar och undan all världens lidande. Som konstnär är individen inte längre lika begränsad. Författaren är i sitt skapande alltid mer eller mindre subjektiv, oavhängig; det är därför det uppträder som en utväg mot friheten. En aspekt av detta är också återigen patriarkatets begränsningar, som uppträder bland annat hos Axelsson och Jersild. Medvetenheten om svårigheten att vara fri som kvinna i ett mansdominerat samhälle är också som ligger nära det subjektiva.

Allt detta leder vidare mot det rent individualistiska, längtan att gå in i sig själv så mycket att det subjektiva är allt som finns kvar. En aspekt av det är Myrdals och framför allt Lindqvists flykt mot allt ensligare öknar där jaget måste stå ensamt och starkt. Det handlar om flykt från vardagen och från allt utanför sig själv. Lindqvist skriver också hur barndomen närmar sig när han uppfyller drömmarna han hade då, däribland ökenresan i spåren efter Antoine de Saint-Exupéry. Den subjektiva historien tar form och blir till verklighet. Allra längst går emellertid detta i science fiction-romanerna; att driva ett koncept till dess yttersta spets är ju också en stor del av vad den genren handlar om. Ensamhet och flykt är viktiga motiv även där: vi ser Nilsons

651. Gustafsson och Ljungberg (1978), s. 211–12.

vetenskapsmän som drar sig undan samhället, vi ser Lundwalls huvudpersoner som alltid är på flykt någon annanstans och söker absolut ensamhet i övergivna nöjesfält eller i gömställen bakom världens kulisser. Betoningen av autonomi och självbestämmande, återigen individualismens frihetsbegrepp, kan också kopplas till genrens betoning av handlingskraftiga individer. Det gäller dock tydligast Peter Nilsons romaner och några av Lars Gustafssons noveller. I Lundwalls romaner är huvudpersonerna snarare tragiska hjältar, mer eller mindre förutbestämda att gå under och utan makt över sitt eget öde. Friheten handlar då mer om att undfly detta öde och återigen påbjuder genrens ramar ett frihetsbegrepp präglad av individens flykt.

De många individualistiska aspekterna av frihetstemat kan alltså i mångt och mycket förklaras av genredrag. Men det är något annat som skaver här. En typ av kontext, som berör alla de i avhandlingen studerade materialtyperna, handlar om tidsandan. Många av texterna skrevs omkring 1968, och om inte annat är många av författarna präglade av den tidens anda, positivt eller negativt. Det skulle i det ljuset kunna uppfattas som egendomligt att frihetstematiken i min undersökning så ofta uppträder i form av individualism, att det handlar om individen kontra överheten, om flykt och ensamhet och drömmar om uppror. Därför är det på sin plats att säga något mer om 68-tidens tidsanda och dess följder för samhället. Till att börja med, vad kan man mena med "1968" i sammanhanget?

Historikern Kjell Östberg och andra forskare ser 1965 som startpunkten för den period som kan benämnas "det röda 60-talet" (Östberg), "engagemangets årtionde" (Svedjedal) eller rentav bara "1968" (Bjereld och Demker).⁶⁵² Och det är något särskilt med året 1968, symboliskt om inte annat, året "när ur ett radikaliseringsperspektiv allt tycktes hända, överallt och samtidigt": studenterna gjorde uppror i Paris och skrev "Fantasin till makten!" på husväggarna, USA började leda nederlag i Vietnam, Che Guevara hade just mördats, den amerikanska medborgarrörelsen radikaliserades och Martin Luther King mördades, Pragvåren skapade för en kort tid drömmar om en mänskligare kommunism, för att nämna bara några avgörande händelser.⁶⁵³ Vidare finns betydelser hos året som inte direkt innebär tidsperioder. Det kan vara en tidsanda, en stämning av uppror i luften, en känsla av att en annan värld är

652. Kjell Östberg, *1968 när allting var i rörelse : sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna*, Samtidshistoriska perspektiv (Stockholm: Prisma i samarbete med Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högsk., 2002), s. 22; Svedjedal (2014), s. 7; Ulf Bjereld och Marie Demker, *I Vattumannens tid? : en bok om 1968 års auktoritetsuppror och dess betydelse i dag* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2005), s. 14.

653. Östberg (2002), s. 99–100.

möjlig.⁶⁵⁴ ”Tidsanda” är dock ett farligt begrepp, påpekar historikern Martin Wiklund; det kan ”överdriva dåtidens karaktär av konsensus” och blanda samman orsak och verkan.⁶⁵⁵ Ändå är det något särskilt med just 1968, menar Östberg; det finns en sorts konsensus i forskarvärlden omkring att den perioden skiljer sig från de omgivande.⁶⁵⁶

Den kanske tydligaste följden av 1968 års uppror är dock en förändrad syn på auktoriteter och förändrade moraliska attityder.⁶⁵⁷ Det gäller inte bara till exempel religionen eller familjen utan även politiken, fackföreningsrörelsen och utbildningssystemet. Samt, som idéhistorikern Lena Lennerhed har beskrivit, den mångfacetterade frigörelsen på det sexuella området.⁶⁵⁸ Det här ligger helt i linje med hur religionen och kastsystemet i Indien uppfattas som ett så allvarligt hot mot friheten i bland annat Donners och Lindqvists reseskildringar. Attitydförändringen i samhället förklarar vidare hur utomparlamentariska rörelser som FNL-rörelsen verkade mer lockande än riksdagspartierna, hur i konsten estetiken underordnades engagemanget (även om litteraturvetaren Johan Svedjedal i *Ner med allt* har visat hur den politiskt laddade litteraturen ofta även samtidigt var till formen experimentell), hur patriarkala strukturer började ifrågasättas samtidigt som pornografin blomstrade, hur nya uppfostringsmetoder och elevdemokrati minskade barnens underordning gentemot skola och föräldrar, och så vidare.⁶⁵⁹ Ökad solidaritet och samhörighet är en sak, men tiden innebar också en individualisering och ”ett ifrågasättande av de kollektiva normer vilka utgjort grunden för de gamla auktoriteternas makt”, som statsvetarna Ulf Bjereld och Marie Demker skriver.⁶⁶⁰ En av de auktoriteter som ifrågasatts är som vi har sett i barndomsskildringarna familjen och föräldrarnas makt över barnet.

Och, vilket är det intressantaste i det här sammanhanget, den allmänna nedrivningen av auktoriteterna öppnar för den individualism som kom att präglade mycket av den tid som kom därefter, i första hand kanske då 1980-talet.

654. I fiktionens form har Lars Gustafsson gett uttryck för detta i *Tennisspelarna*: ”Precis på samma sätt var det, när vi steg ut på trappan till Woods Gymnasium och såg att planen framför oss var ett hav av människor, röda banderoller och dånande talkörer. I det ögonblicket insåg vi att året 1968 aldrig hade dött i våra hjärtan.” (s. 107.)

655. Martin Wiklund, ”1973 som prisma : 1970-talets tidsanda och dess innebörder”, i 1973 : *en träff med tidsandan*, (2008), s. 174.

656. Östberg (2002), s. 22.

657. Ibid., s. 168.

658. Lena Lennerhed, *Frihet att njuta : sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm: Norstedt, 1994).

659. Bjereld och Demker (2005), s. 21–22; Svedjedal (2014), s. 11.

660. Bjereld och Demker (2005), s. 22.

Det handlar om vad som kan betecknas som normlöshet, menar Bjereld och Demker: politikermisnöje som leder till framgång för populistiska partier, försvagning av fackföreningarna, dokusåpor och b-kändisar, barn och ungdomar på drift i samhället, drogmissbruk allt tidigare, new age-teorier i stället för organiserad religion.⁶⁶¹ Därtill, skulle jag vilja tillägga så här tio år efter Bjereld och Demkers bok, hela vår moderna selfiekultur, hela vår besatthet vid jaget som livsprojekt och presentation.

Här finns den verkligen intressanta paradoxen. Individualiteten och kollektivet möts, och krokar, och förenas kanske. Friheten betyder flera olika saker, samtidigt. På 1960-talet finns ett tydligt bejakande av friheten inom den maktbärande socialdemokratin. Som det står i partiprogrammet från 1960: "Socialdemokratin vill vidga människornas frihet till allt fler områden. För att ge flertalet ökad frihet kan det i många fall vara nödvändigt att minska ett mindretals makt. Denna ökade frihet förutsätter också ökad jämlikhet, om inte friheten i praktiken skall komma att förbehållas ett fåtal. Mellan frihet och jämlikhet råder ingen motsats, tvärtom betingar de varandra."⁶⁶² Wiklund framhåller hur Tage Erlander talar om ett "valfrihetens samhälle" där bland annat människans möjlighet att fritt välja yrke framhålls som något gott och önskvärt.⁶⁶³ Samtidigt sker detta inom ramarna för välfärdssystemet, för den starka stat som det är lätt att vilja göra uppror mot.

Ja, hela 68-revolten kan karakteriseras som ett individualistiskt uppror mot tidigare kollektiv, inte olik det lilla barnets frigörelse från föräldrarna. Det är en mer individualistisk tolkning av tidens anda. Nyvästern ägnade sig åt "en ny läsning av Marx, där ljuset sattes på individens fria utveckling och den alienation som förhindrar denna", skriver Östberg.⁶⁶⁴ Det var en ny tid. Moderniteten uppfattades som alltför opersonlig, ungefär som det jag med ett begrepp lånat från idéhistorikern Tore Frängsmyr omtalar som det effektiva samhället; revolten ville åt något annat, mer romantiskt, fortsätter Östberg.⁶⁶⁵ Detta antimoderna drag ligger nära de pastorala drömmar som återkommit genom det studerade materialet. Den alltför långt drivna rationaliteten kritiserades även i det socialdemokratiska idéarvet. Som Wiklund skriver innehåller upplysningen, som hela moderniteten kan sägas bygga

661. Ibid., s. 23–24.

662. *Från Palm till Palme : den svenska socialdemokratin program 1882–1960* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1972), s. 173.

663. Wiklund (2008), s. 135.

664. Östberg (2002), s. 66.

665. Ibid., s. 122. För Frängsmyr, se Tore Frängsmyr, *Framsteg eller förfall : framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, Kontenta (Stockholm: LiberFörlag, 1980).

på, ideal som ”strävan efter frihet, jämlikhet, universalism och mänskliga rättigheter” och inte bara ”rationalism och rationalisering”.⁶⁶⁶ I och för sig finns det andra forskare, till exempel Bjereld och Demker, som snarare ser 1968 som övergången mellan ”upplysningens modernitet” och ”ultramoderniteten”, det vill säga det moderna projektets slutpunkt snarare än något som kommer därefter.⁶⁶⁷ Men även det kan läsas som en öppning mot ökad individuell frihet.

Sextiotalets tidsanda är den mest relevanta att relatera min undersökning till, men det går att säga något även om senare tider. Postmodernismen kan ses som präglade 1980-talet inte olikt hur 70-talet präglades av arvet efter 1968.⁶⁶⁸ Det återspeglas också i mitt material, även om det är lämpligt att här inte dra alltför stora växlar på det: någon egentlig kronologisk jämförelse kan det inte bli fråga om, jag har bortsett från kronologisk representativitet i urvalet och kan därför inte göra någon systematisk jämförelse över tid. Sam J Lundwalls science fiction-romaner, skrivna under 1980-talet, gestaltar dock på ett påfallande tydligt sätt den verklighetsupplösning som i Baudrillards efterföljd återfinns i postmodernismens världsbild.⁶⁶⁹ På ett liknande sätt, men mindre tydligt, handlar Sven Lindqvists sena reseskildringar från decennierna kring millennieskiftet (*Ökendykarna*, *Utrota varenda jävel*, *Terra Nullius*) om en ensam individ på flykt i ett öde landskap, fjärran från all gemenskap. Dock skiljer sig dessa texter inte på någon avgörande punkt från hur Jan Myrdal skildrar afghanska öknar fyrtio år tidigare, men det kan ändå lätt läsas som en positivt menad gestaltning av den postmoderna människans ensamhet och utsatthet i ett samhälle utan fasta strukturer. Det förstärker den subjektiva dimension som förenar stora delar av det undersökta materialet.

Sålunda är det individualistiska i frihetstematiken kanske inget förvånande ens i ljuset av tidsandan. Slutpunkten, den totala friheten, återfinns i science fiction-romanerna. Där får det subjektiva (liksom det främmande) en annan och slutgiltig mening: att omskapa hela ens värld enligt ens egna önsningar. Det är vad som skymtar i flera av historierna i Gustafssons *Det sällsamma djuret från norr*, exempelvis i berättelsen om rymdflottan som förrirrar sig in i ett område med porös rymd; det återkommer i Lundwalls *Vasja Ambart-surian* där huvudpersonen till sist tar makten över sin egen vandring genom

666. Wiklund (2008), s. 418.

667. Bjereld och Demker (2005), s. 46.

668. Fredric Jameson, *Postmodernism, or, The cultural logic of late capitalism* (Durham: Duke Univ. Press, 1992), passim.

669. Jean Baudrillard, *Simulacra and simulation* (Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1994), passim.

tidsöglorna; och det är vad som är slutpunkten i Lundwalls *Frukost bland ruinerna*, där Nena avslutningsvis finner sig inkastad i en verklighet skapad av kärlek där hon är centrum och allt är inrättat för att tilltala henne. Där, i den slutliga subjektiviteten, blir de alla fria.

FRAMTIDSSTUDIER: INTRODUKTION

Som jämförelseobjekt inför jag alltså nu i detta avslutande kapitel som en fjärde materialtyp svenska framtidsstudier. Vad är då detta?

Framtidsstudier, ibland betecknat framtidsforskning eller futurologi, är en verksamhet som växte fram i gränslandet mellan vetenskap och politik under åren kring 1960.⁶⁷⁰ Utgående från och framväxande ur militär operationsanalys, politiska prognosmetoder och långsiktsplanering blev framtidsforskningen för några år ett slags modevetenskap, även om det egentligen strikt sett inte rör sig om en vetenskap.⁶⁷¹ Som Lars Gustafsson påpekar i en essä går det inte att ha kunskap om framtiden på samma sätt som om historien eller samtiden; framtidsforskningen måste handla om trender och approximationer snarare än exakta utsagor.⁶⁷² Framtidsstudierna behandlar ofta handlingsutrymmet i nuet, det vill säga vilka möjligheter som finns för dagens samhälle att reagera på en eller annan möjlig framtida utveckling inom något visst område. Man kan säga att framtidsstudierna sysslar med att maximera eller bevara *handlingsfriheten* i ett samhälle. Det är en anledning till att materialet är så givande som jämförelseobjekt i den här studien: frihetskopplingen finns så att säga inbyggd i själva verksamheten.

För att studera dessa framtida utvecklingar används ofta en metod som kallas scenarioskrivning. Det går ut på att konstruera ett framtida händelseförlopp, stegvis utgående från dagens verklighet. Slutpunkten, scenariot, ska uppfylla vissa krav: det ska vara möjligt, logiskt men även psykologiskt i bemärkelsen att det skulle kunna tänkas genomföras; det ska även vara rimligt heltäckande.⁶⁷³ Däremot behöver det inte vara sannolikt.⁶⁷⁴ Socialpsykologen

670. Jag använder omväxlande "framtidsstudier" och "futuresologi" av stilistiska skäl, delvis för att det inte går att blida ett adjektiv till den förra termen. Det kan dock vara en smula förvirrande att "framtidsstudier" används både om verksamheten och om de studier som denna resulterade i.

671. Björn Wittrock, *Möjligheter och gränser : framtidsstudier i politik och planering* (Stockholm: LiberFörlag, 1980), s. 10.

672. Lars Gustafsson, *Filosofier : essäer* (Stockholm: Norstedt, 1979), s. 188.

673. Janerik Gidlund, *Periferins renässans : lokala framtider och Sveriges omvandling, Framtidsbilder* (Stockholm: Sekretariatet för framtidsstudier/FRN, 1988), s. 55.

674. Johan Asplund, *Teorier om framtiden*, Kontenta (Stockholm: LiberFörlag, 1979), s. 95.

Johan Asplund, som själv var delaktig i verksamheten, har påpekat att scenarioskrivandet säger mer om samtiden än om framtiden; extrapolerandet av en trend avslöjar mycket om det tillstånd som trenden utgår ifrån.⁶⁷⁵

Intressant är att scenarioskrivning uppvisar många likheter med skönlitterärt författande. De scenarion som målas upp skulle kunna utgöra bakgrund till en science fiction-historia. Där finns samma idé om att driva en tanke till dess spets, samma tanke om att skildra ett förändrat samhälle. En framtida värld målas upp, en bakgrund till ett tänkbart händelseförlopp; allt som saknas på scenen är aktörer. Det som skiljer är även författarens frihet att utforma denna framtidsvision efter eget kynne.⁶⁷⁶ Framtidsstudierna skiljer sig åt i kontext, som vi ska se: skribenterna är där styrda av uppdrag och restriktioner på ett annat sätt än i mer skönlitterära genrer, de skriver och skapar inte så att säga i eget namn. Framtidsstudiernas scenarion är också mer jordnära än merparten av alla science fiction-berättelser; det är kravet på trolighet som inverkar. Dessa likheter mellan scenarion och science fiction är också något som uppmärksammas av historikern Jenny Andersson i en av hennes texter om framtidsstudiernas historia. Inte bara i de texter som producerades utan i verksamheten som helhet ligger framtidsstudier nära science fiction. ”At several points the limits between science fiction and futures reaseach are more than blurred”, skriver hon.⁶⁷⁷

Att scenarioskrivandet ligger nära diktande är också en anledning till att framtidsstudier inte direkt är vetenskap. I många av de texter jag har studerat finns en medvetenhet om det här problemet. ”[V]i gör inte anspråk på att ha utfört vetenskaplig forskning. [...]I många fall har vi dock tvingats basera våra slutsatser på lösare grunder”, heter det i en forskningsrapport.⁶⁷⁸ En annan forskningsgrupp skulle från början använda scenarion, men så blev det inte, ”delvis beroende på att vi fann denna ’metod’ ganska svårhanterbar, trots försök”, som de skriver i sin rapport.⁶⁷⁹ Påfallande ofta är författarna också skeptiska till beteckningen ”framtidsstudie”, eller till verksamheten

675. Ibid., s. 98.

676. Asplund skriver att ”stickordet ’scenario’ begränsar uppenbarligen valfriheten [för författaren] i långt större utsträckning än stickordet ’roman.’” Det är sant. Men det förhindrar inte att alla, eller i varje fall många, scenarion skulle kunna passera som (delar av) romaner (om än av en förhållandevis träig sort). Ibid., s. 110.

677. Jenny Andersson och Eglė Rindzevičiūtė, red., *The Struggle for the Long Term in Transnational Science and Politics: Forging the Future* (New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2015), s. 22.

678. Mårten Lagergren, *Tid för omsorg*, Framtidsbilder (Stockholm: LiberFörlag, 1982), s. 20.

679. Tomas Bertelman, *Resurserna, samhället och framtiden*, Framtidsbilder (Stockholm: LiberFörlag, 1977), s. 18.

som helhet: "Av naturliga skäl finns det inga experter på framtiden. Var och en måste dra sina slutsatser", heter det på ett ställe.⁶⁸⁰

I USA bedrevs framtidsstudier från början främst vid privata eller halvprivata institut och tankesmedjor, däribland flygvapnets forskningsinstitution Rand Corporation och Hudson Institute, grundat av Herman Kahn, den förste som använde begreppet "scenario" i dessa sammanhang. I Östeuropa och i Nederländerna, på grund av planeekonomi respektive en lång tradition av fysisk planering för att hålla havet tillbaka, handlade det snarare om nationella organ.⁶⁸¹ Sverige anslöt sig snarast till den senare traditionen. Under slutet av 1960-talet uppstår i landet en debatt om inrättandet av ett statligt organ för framtidsstudier.⁶⁸² Utgångspunkten var främst att vi inte skulle hamna på efterkälken jämfört med övriga världen, men även att framtidsstudier inte borde lämnas åt industrin eller tankesmedjor med radikalt annan ideologisk bakgrund än den svenska, till exempel de amerikanska.⁶⁸³ Resultatet, efter en utredning som var färdig 1972, blev att Sekretariatet för framtidsstudier inrättades inom statsrådsberedningen.⁶⁸⁴ Först var det tänkt att vara provisoriskt men verksamheten permanentades efterhand. 1980 ombildades det till en enhet inom Forskningsrådsnämnden, och 1987 inrättades i stället det från regeringen fristående Institutet för framtidsstudier. Successivt förflyttades således organisationen längre bort från maktens centrum. De svenska institutionerna låg också nära beslutsfattandet och den offentliga planeringen. Framtidsstudierna "skulle vara ett underlag för den politiska planeringen och stimulera den allmänna debatten kring väljandets problem och förutsättningar" som det heter i institutets egen historieskrivning.⁶⁸⁵

En annan svensk institution, inte uttalat futurologisk som Sekretariatet men icke desto mindre aktuell i dessa sammanhang, är Delegationen för långsiktigmotiverad forskning. Den skapades som kommitté under Utbildningsdepartementet 1974 och överfördes till Forskningsrådsnämnden 1977, med uppgift "att initiera och stödja grundläggande forskning inriktad på problem av långsiktig betydelse för samhället med avsikt att förbättra framförhållningen i fråga om kunskaper av betydelse för kommande samhälls-

680. Erik Wirén, *Allemans skog*, Framtidsbilder (Stockholm: LiberFörlag, 1985), s. 21; Bo Hultdt, *Sverige i världen*, Framtidsbilder (Stockholm: LiberFörlag, 1978), s. 10.

681. *Att välja framtid : ett underlag för diskussion och överväganden om framtidsstudier i Sverige : betänkande*, Statens offentliga utredningar 1972:59 (Stockholm: Allmänna förl., 1972), s. 30–33.

682. Wittrock (1980), s. 32.

683. *Ibid.*, s. 41.

684. *Ibid.*, s. 111–23.

685. <http://www.iffs.se/om-institutet/institutets-historia/>

utveckling”.⁶⁸⁶ Delegationens verksamhet handlade alltså till större del än Sekretariatets om grundforskning.

Dessa båda institutioner producerade två skriftserier, *Framtidsbilder* och *Kontenta*, som är det material jag studerat i detta sammanhang. I dessa blandas resultaten av rena politiska framtidsutredningar med idéhistoriska översikter och socialantropologiska undersökningar.

Kontenta är en skriftserie från Delegationen för långsiktigmotiverad forskning som utkom under åren 1978–1985. Böckerna i serien ”belyser framtida samhällsproblem eller bidrar med kunskap som kan användas för att skapa önskade samhällsförhållanden”.⁶⁸⁷ Det senare syftet dominerar. Böckerna är främst av bakgrundskaraktär och utgör historiskt, idéhistoriskt eller allmänt samhällsvetenskapligt underlag för vidare framtidsstudier. *Framtidsbilder* är en skriftserie från Sekretariatet för framtidsstudier som utkom åren 1977–1988. Böckerna handlar om ”problem och livsvillkor inför morgondagens samhälle”, men viktigast är att ett antal rapporter från de olika forskningsprojekt som initierades av Sekretariatet, däribland slutrapporterna från sex av de första sju framtidsstudierna, ingår i serien.⁶⁸⁸ Mycket handlar om redovisningen av konkreta framtidsstudier. Böckernas innehåll är ofta tydligt politiskt. Skriftserien ligger på så vis närmare den politiska makten.

Framtidsbilder innefattar 24 titlar, *Kontenta* 21. Jag har inte i detalj analyserat samtliga dessa utan valt ut de som tydligast anknyter till frihetstemat. Ur denna samling utnyttjar jag sedan ett antal belysande nedslag som jämförelser i den kommande diskussionen.

En anledning till att jag har valt att studera de futurologiska texterna är att jag vill närma mig hur frihetstemat framträder i den mer politiska och vetenskapliga debatten utan att för den delen lämna litteraturen för att i stället studera exempelvis dagstidningarnas kultursidor eller återgivningar av riksdagsdebatter; sådana material hade bland annat krävt andra analysmetoder. Framtidsstudierna ligger nära politiken utan att för den delen vara politik.

Tidsramarna begränsas för den del av avhandlingen som behandlar framtidsstudier alltså av de år då skriftserierna ges ut, 1977–1988. Det är en kortare period än i de tidigare kapitlen. Men de åren är också framtidsforskningens sista guldålder, när intresset för denna organiserade form av framtidsförutse-

686. Anders Hjort, *Svenska livsstilar : om naturen som resurs och symbol*, Kontenta (Stockholm: LiberFörlag, 1983), s. 7.

687. Citatet är hämtat från den beskrivning av skriftserien som återfinns på böckernas tryckortssida.

688. Även beskrivningen av *Framtidsbilder* är hämtad från tryckortssidan på åtminstone alla tidiga böcker i serien.

ende var som störst innan det började avta. De flesta skribenter hör också till ungefär samma generation som de författare som behandlas i avhandlingens empiriska del.

Detta leder in på en annan anledning, utöver dess betoning av handlingsfrihet, till att det är givande att undersöka futurologin i dessa sammanhang: den är djupt förankrad i sextiotalets tidsanda och kan fungera som ett slags kontext till övriga materialtyper.

FRAMTIDSSTUDIER: ANALYS OCH DISKUSSION

Jag övergår nu till att analysera hur framtidsstudierna relaterar till frihetsteorin, i första hand utgående från de tre existentiella dimensionerna. Jag är ute efter vad som särskiljer just detta material från de tre övriga studerade genrerna.

Det främmande aktualiseras i hög grad när man närmar sig framtiden, precis som var fallet med resan mot det förflutna i barndomsskildringen. Skillnaden är att framtiden inte existerar, men kanske är den skillnaden mindre viktig än man skulle kunna tro: att konstruera en framtid genom att extrapolera dagens trender och konstruera en trolig fortsättning, vilket sker i framtidsstudierna, är kanske varken mer eller mindre ett skapande av en främmande tillvaro än det skribenten gör när hen skapar eller återskapar barnets förflutna verklighet. Det vill säga: de framtider liksom det förflutna som beskrivs i texterna är konstruerade. Tidsavståndet medför en lätthet, en öppning mot friheten genom det främmande.

Den formella skillnaden mot reseskildringar och barndomsskildringar har till att börja med att göra med vem det är som berättar. I framtidsstudierna är anslaget nästan det omvända jämfört med barndomsskildringar eller reseskildringar. Där är det inte individen som står i centrum. Tvärtom. Texterna kan ses som en sorts science fiction, påpekar jag ovan, men det är då ett slags tom och öde värld, en sorts science fiction utan huvudpersoner och nästan utan handling. Att det saknas enskilda aktörer leder till en viss opersonlighet i skildringarna, för om inte berättaren själv tar del i texten betraktas samhället från ovan, på stort avstånd. De delar av framtidsstudierna som inte har med scenarioskrivandet att göra är också ofta skrivna på en sorts ganska torr fackprosa som ligger utredningsgenren rätt nära, naturligtvis i linje med det uppdrag som författarna fått från Sekretariatet för framtidsstudier eller Delegationen för långsiktigmotiverad forskning. Innehållet berör också samhället i stort mer än individen, och definitivt mer än någon enskild individ, vilket

ju i stället är fallet när det gäller reseskildringar och barndomsskildringar. Jag kan ge några exempel.

Arbetslivsforskaren Kenneth Abrahamssons och statsvetaren Bengt Strömboms *Förvirrande förvaltning. Medborgaren i den byråkratiska labyrinten* är en tvådelad liten bok utgiven i *Kontenta* vars ämne är förhållandet mellan myndigheterna och medborgarna.⁶⁸⁹ Författarna ställer sig på individens sida, och ironiserar bland annat över diverse rekommendationer från myndigheterna, men problemet betraktas ovanifrån, till exempel att tekniska hjälpmedel som skatteverkets datorer ”är icke tillräckligt känsliga för de frågor och problem som rör en viss bestämd medborgare”.⁶⁹⁰ Författarna påpekar också hur myndigheterna i en demokrati måste försöka se till att individen har adekvata möjligheter att ta till sig information från staten; det är kanhända enklare och effektivare att passivisera medborgarna så att dessa varken bryr sig eller har möjlighet att klaga, men det vore ovärdigt.⁶⁹¹

En mer typisk framtidsstudie är *Sol eller uran – att välja energiframtid* (1978), slutrapporten från Sekretariatets projekt ”Energi och samhälle”.⁶⁹² Rapporten är strukturerad kring två radikalt olika framtidsalternativ: ”Sol-Sverige” och ”Uran-Sverige”. Båda arbetar med ett 35-årigt perspektiv; Uran-Sverige handlar om ett Sverige år 2015 med kraftigt utbyggd kärnkraft, medan Sol-Sverige betecknar en framtid med betoning på olika sorters förnyelsebara energikällor som energiskog, solceller, solfångare, vattenkraft och vindkraft. Det som behandlas i scenariona är till en början nästan enbart ekonomiska faktorer. Texten är späckad av tabeller, siffror, diagram; den nya teknik som ska införas i båda scenariona diskuteras i ekonomiska termer. Här uppträder frihetstemat på en kollektiv nivå; det handlar om att maximera ett samhälles handlingsfrihet, inte individens frihet i samhället.

Det verkligt intressanta sker när författarna på rapportens sista sidor jämför de båda modellernas inflytande på samhället, dess värderingar och allmänna struktur, det vill säga när texten lämnar det strikt tekniska och ekonomiska. ”Vilka krav ställer energisystemen på samhället?” frågar de sig. ”Hur påverkas samhällsutformningen och samhällsandan av valet av energisystem?”⁶⁹³ Här behandlas frihetstemat på en samhällelig nivå. Det lyfts fram hur vissa

689. Kenneth Abrahamsson och Bengt Strömbom, *Förvirrande förvaltning : medborgaren i den byråkratiska labyrinten*, Kontenta (Stockholm: LiberFörlag, 1979).

690. Ibid., s. 76.

691. Ibid., s. 108.

692. Måns Lönnroth, Thomas B. Johansson, och Peter Steen, *Sol eller uran : att välja energiframtid*, Framtidsbilder (Stockholm: LiberFörlag, 1978).

693. Ibid., s. 215.

debattörer har hävdad att "en kärnkraftsväg med nödvändighet leder till ett mycket centralistiskt och elitistiskt samhälle", att "[k]raven på säkerhetsåtgärder för att förhindra att plutonium kommer på avvägar har lett många till att frammana bilden av Uran-Sverige som en totalitär polisstat."⁶⁹⁴ Samtidigt kan kärnkraftssamhället leda till ökad individualism, och ökad frihet, genom att elektriciteten är så "utomordentligt flexibel och bekväm – konsumenten får all energi han behöver från två hål i väggen utan att direkt behöva bekymra sig om vad som finns på andra sidan."⁶⁹⁵

Det visar sig att frihetstemat i framtidsstudierna kan kopplas till individualitet, men ofta så att säga från andra hållet: den långt drivna friheten beskrivs som ett hot mot samhället, och den tilltagande narcissismen och den moraliska hemlösheten i ett samhälle där traditioner spelar en allt mindre roll framställs som någonting djupt problematiskt. Tydligast blir det i *Tid för omsorg* (1982), slutrapporten från projektet "Omsorgen i samhället", och sociologen Lorentz Lyttkens *Den disciplinerade människan* (1985), slutrapporten från projektet "Värderingsförskjutningar i det svenska samhället".⁶⁹⁶ Båda böckerna är utgivna i *Framtidsbilder*. *Tid för omsorg* utgår från att omsorgen i framtiden (scenariot utspelar sig år 2006) befinner sig i kris, i ett samhälle som uppvisar tydligt utopiska drag: förkortad arbetstid, kraftigt minskad arbetslöshet, delvis på grund av arbetsbesparande informationsteknik.⁶⁹⁷ Krisen ska främst lösas genom allmän samhällstjänst, bland annat genom att all anställning mellan sexton och tjugotvå års ålder sker genom kommunen, som betalar ut en garantilön. Under hela denna period råder i praktiken tvångsarbete: "Ingen under 22 år kan avsäga sig ungdomsgarantin och därmed plikten att antingen studera, vårda egna barn eller ha en anställning."⁶⁹⁸ Detta beskrivs som något positivt för att motverka "den sociala utslagningen bland de unga." Samhället "håller ett långt fastare grepp över unga människor och deras sysselsättning än tidigare."⁶⁹⁹

Och i *Den disciplinerade människan* beskriver Lyttkens hur den politiska vänstern klagar över hur solidariteten minskar och hur högern klagar över normupplösning, men menar att de "har avsevärt mycket mer gemensamt än vad någon av dem antagligen är beredd att gå med på. Båda kritiserar

694. Ibid., s. 216.

695. Ibid.

696. Lagergren (1982); Lorentz Lyttkens, *Den disciplinerade människan : om social kontroll och långsiktiga värderingsförskjutningar*, Framtidsbilder (Stockholm: LiberFörlag, 1985).

697. Lagergren (1982), s. 288–89.

698. Ibid., s. 311.

699. Ibid., s. 312.

en *individualism* som blivit alltför lössläppt.⁷⁰⁰ Det värsta är att det saknas moraliskt ledarskap i samhället:

Vår statskyrka tycks i detta avseende lida av starkt hämmande blockeringar, de frireligiösa förbunden betar på det hela taget av gamla och välkända territorier, politiker, industriledare, fackföreningsledare undviker i stort alla frågor om moral som inte har med deras egna intressen att göra; idoler, rockstjärnor, skådespelare, idrottsmän fungerar sällan som moraliska förebilder utan snarast som modeller för den ena eller andra livsstilen. Samlevnadsexperter, rådgivare i spalterna eller i andra media uppfattar inte mänskligt samliv som främst ett moraliskt problem, utan som psykologiska förhållanden. Alla accepterar de i praktiken den pågående avmoraliseringen av mänskliga relationer.⁷⁰¹

Ungdomarna blir ”moraliskt hemlösa”.⁷⁰² De hävdar sin individualitet ”på estetiska grunder” mer än moraliska, illustrerat genom ”den enorma betydelse musiken har fått under de senaste tjugo åren.”⁷⁰³ Även i ”de anarkistiska drag man nu för tiden finner bland stora ungdomsgrupper, i musik- och kulturtidningar för och av ungdomar” ser Lyttkens hur handlingen, och därmed det fria valet, får den slutgiltiga betydelsen för att hävda den egna individualiteten.⁷⁰⁴

Allt detta är exempel på sådant som inte är möjligt att se med ett perspektiv som ligger närmare en enskild individ, vilket är fallet i reseskildringen eller barndomsskildringen. Det är först när textens (implicita) berättare står närmare makten som folket och dess frihet kan upplevas som ett hot. Det finns dock avvikande exempel även bland framtidsstudierna. Ett sådant är Erik Wiréns *Allemans skog* (1985), slutrapporten från projektet ”Samhället och skogen”, där det finns en skepsis mot skogsindustrin och mot den svenska skogens utveckling om ett ensidigt ekonomiskt perspektiv får råda.⁷⁰⁵ Han

700. Lyttkens (1985), s. 55, originalets kursiv.

701. Ibid., s. 276.

702. Ibid., s. 272. Egentligen vore det kanske här på sin plats att diskutera vad ”moral” egentligen kan tänkas betyda i *Den disciplinerade människan*. Till att börja med är moral något som borde beröra ”mänskligt samliv” eller ”mänskliga relationer”, något som går utöver ”psykologiska förhållanden”. Med en ”absolut moral” (s. 153) finns ingen plats över för självförverkligande, och i ett sådant samhälle vore osäkerheten och tryggheten avsevärt mindre. Moralen är alltså ingenting som kan avledas från förnuftet enbart; bokens etik är ingen konsekvensetik (till exempel utilitarism). Detta blir tydligt också på grund av begreppet ”moralisk hemlöshet”: det måste då finnas en moral att höra hemma i, och denna kan knappast individen själv skapa. Återstår då exempelvis ett dygdetiskt förhållningssätt.

703. Ibid., s. 282.

704. Ibid., s. 281.

705. Wirén (1985).

skriver att han ”fruktar att det avgörande spelet om skogen kommer att skötas i hemlighet mellan skogsadministrationens höga företrädare bland politiker, höga tjänstemän och de tongivande skogsbolagen.”⁷⁰⁶ Det synsättet är dock mer ovanligt.

Även *det utopiska* är starkt förekommande i framtidsstudierna. Även det utgör ett slags genredrag, denna gång grundat i scenarioskrivandet. Skapandet av scenarion handlar om att dikta eller konstruera en framtida möjlig värld, som är önskvärd eller hotande men som ännu inte finns. Detta utgör en möjlig definition av utopi respektive dystopi.⁷⁰⁷ Drömmen om ett förändrat samhälle eller, mer poetiskt uttryckt, en annan värld är ständigt närvarande i framtidsstudierna.

De pastorala idealen skymtar även här, i Erik Wiréns tankar om en framtida skogspolitik som inte enbart är till för storföretagen, trots allt även i visionerna om ett ”Sol-Sverige” där förnyelsebara energikällor har ersatt kärnkraften. Men tydligare är motbilden; en utopi, som likt alla utopier även har ett påtagligt drag av dystopi (eller snarare tvärtom), och kan betecknas *det effektiva samhället*. Det är ett samhälle präglad av byråkrati och ekonomiskt tänkande, av storskalighet och bristande respekt för individen. Det yttrar sig exempelvis i rädslan inför ungdomsgenerationens tilltagande narcissism och ”moraliska hemlöshet” som jag nämnde ovan, i samband med diskussionen av *Tid för omsorg* och Lyttkens *Den disciplinerade människan*. Det skymtar som en dystopi i *Sol eller uran*, där författarna lyfter fram hur vissa debattörer har hävdad att ”en kärnkraftsväg med nödvändighet leder till ett mycket centralistiskt och elitistiskt samhälle”, att ”[k]raven på säkerhetsåtgärder för att förhindra att plutonium kommer på avvägar har lett många till att frammana bilden av Uran-Sverige som en totalitär polisstat.”⁷⁰⁸ Och det uppträder när framtiden hotas av samtidens energislukande samhälle, skildrat i rapporten *Resurserna, samhället och framtiden* (1977), samtidigt som den studiens lösningar bejakar just det som karakteriserar det effektiva samhället, exempelvis nya tekniker, nya fyndigheter, nya metoder för att utvinna energi och råvaror.⁷⁰⁹

I det effektiva samhället finns litet rum för individualism. Det går att tolka detta som en mörk bild av det socialdemokratiska folkhemmet: staten

706. Ibid., s. 223.

707. Det finns andra, förstås. Här kan det vara nog att nämna att Thomas More när han myntade termen utnyttjade en ordlek; ’utopia’, ingen plats, och ’eutopia’, god plats, uttalas likadant på engelska. More (1516). En invändning är att en utopi ibland betraktas som omöjlig, men det är mindre intressant här. Det är också typiskt för vår tid, eller egentligen hela tiden efter sent 1800-tal, att placera utopin eller dystopin just i framtiden. Jämför Lundwall (1977).

708. Lönnroth, Johansson, och Steen (1978), s. 216.

709. Bertelman (1977), s. 128.

ser individen som ett hot och detta leder till förstärkt överstatlighet. Steget är inte långt till den rent dystopiska framtid som är bekant från så många science fiction-historier i cyberpunkgenren, med opersonliga storföretag som härskar över evigt regndränkta storstäder där ett människoliv är värt ytterst lite. Det här är vad den dystopiska genren har utvecklats till, speciellt när det gäller dess mest publika form, som Hollywoodfilmer och populärlitteratur: övervakningssamhället från George Orwells *Nineteen Eighty-Four* (1949) och den tvångsmässiga kapitalismen med dess njutningsnorm och konsumtionshets i Aldous Huxleys *Brave New World* (1932) har från åttiotalet och framåt förenats till värld eller bakgrund i historier om hämnd och revolution, eller åtminstone drömmen om att sådan vore möjlig, i filmer som Ridley Scotts *Blade Runner* (1982) eller Kurt Wimmers *Equilibrium* (2002) eller romaner som William Gibsons *Neuromancer* (1984).⁷¹⁰

I *Sol eller uran*, liksom i många andra framtidsstudier, problematiseras dock detta. "Sol-Sverige", framtidsbilden av ett Sverige präglad av förnyelsebara energikällor, framställs inte som något alltigenom önskvärt, i varje fall inte ur frihetssynpunkt: "Mot egenskaper som större bekvämlighet och individuell valfrihet som kan tänkas gälla i Uran-Sverige ställs kanske i Sol-Sverige värden som delaktighet och medansvar men också ett visst tvång att anpassa sig till omgivningen", heter det.⁷¹¹ Individen måste ta ansvar, men därmed uppstår krav som samtidigt hotar och begränsar den individuella friheten. Författarna nämner också hur det finns de som "varnat för den detaljreglering och det stora statliga inflytande – en ekologisk 'storebror' – som krävs för att driva fram den anpassning som Sol-Sverige kräver."⁷¹²

Att *det subjektiva* så tydligt handlar om vad berättaren eller huvudpersonen företar sig leder till att dimensionen är nästan helt frånvarande i framtidsstudierna, i tydlig kontrast till de båda andra dimensionerna och till övriga genrer. Visst finns en berättare även i framtidsstudierna, men denne befinner sig på så långt avstånd från det som skildras i texten att subjektiviteten aldrig uppträder. Det har också att göra med framtidsstudiernas kontext, deras tillkomstsituation.

De texter ur *Framtidsbilder* och *Kontenta* som jag har studerat närmare har sällan skrivits av några professionella futurologer. I stället har de futurologiska

⁷¹⁰. George Orwell, *Nineteen eighty-four: a novel* (London: Secker & Warburg, 1949); Aldous Huxley, *Brave new world: a novel* (London: Chatto & Windus, 1932); Ridley Scott, *Blade Runner*, 1982; Kurt Wimmer, *Equilibrium*, 2003; William Gibson, *Neuromancer* (New York: Ace Books, 1984).

⁷¹¹. Lönnroth, Johansson, och Steen (1978), s. 217.

⁷¹². Ibid., s. 216.

organen använt sig av akademiker och utredare som bidragit med olika sorters sakkunskaper och ensamma eller i grupp skrivit dessa rapporter. De handlar alltså alla på uppdrag av en extern uppdragsgivare, även om uppdraget kan vara mycket avgränsat (som i flera av de stora forskningsprojekten under Sekretariatet för framtidsstudier) eller relativt fritt formulerat. Det behöver inte betyda att perspektiven nödvändigtvis blir den styrande maktens. I Erik Wiréns *Allemans skog* beskrivs de statliga skogsbolagen närmast som ett hot mot det den enskilda individen vill få ut av skogen som bland annat rekreativsmiljö. Men skribenterna är inte i första hand *författare*, de är forskare med uppdrag och tjänster, och som sådana skriver de utifrån en helt annan situation. Delvis handlar det om subjektivitet, att de inte i lika hög grad som författarna i de andra genrerna lägger in sig själva i det de skriver. Det finns i framtidsforskningen en distans mellan skribent och text även om den skulle vara oönskad. Inte minst kan det bero på att texterna inte är lika viktiga för skribenterna; det är inte i egenskap av sig själva de själva som skriver, inte enbart, de är inte så ensamma, texten är inte *dem*.

Det har att göra med att texterna egentligen inte helt är vad man skulle kunna beteckna som *på allvar*. Med det menar jag att författarna inte behöver sätta sig själva på spel, det får finnas en annan distans till texten där än i litteraturen, en hudlöshet som kan återfinnas i reseskildringar eller barndomsskildringar är här frånvarande. Detta ligger också nära en annan viktig skillnad som rör ämnesvalen, om vi abstraherar lite. Barndomsskildringar, reseskildringar och science fiction rör eviga eller tidlösa frågor: historien, minnet, frigörelsen, förtrycket, ensamheten. Det Jan Myrdal eller Sven Lindqvist skriver om i sina reseskildringar eller barndomsskildringar är ytterst mycket på allvar. Framtidsstudierna är något annat. Skribenterna där är avlönade för att skriva vad de skrev, och nog tog de de uppdragen på allvar, men det är ändå en annan sak, en annan distans måste uppstå. Hela verksamheten är också ytterst tidsbunden, vilket jag har antytt när jag nämner något om framtidsstudierna som något typiskt för 1960- och 1970-talen. Självbiografiska barndomsskildringar eller reseskildringar eller science fiction kan skrivas i alla tider; men framtidsstudier är något särskilt, något kännetecknande för just dessa år. Den tid då man kunde skriva dessa texter var i det stora perspektivet mycket kort.⁷¹³

Denna kontext, baserad i tidsanda och författarsituation, ligger bakom att frihetstemat i framtidsstudierna uppträder på nästan radikalt annorlunda sätt än i övriga studerade genrer: det subjektiva är där mestadels frånvarande. Hur kan man då sammanfatta frihetstemat i framtidsstudierna i termer av

713. Andersson och Rindzevičiūtė (2015), s. 18.

hot, innebörder och möjligheter, parallellt med avhandlingens huvudsakliga material?

Hotad är friheten främst av vad jag har valt att kalla *det effektiva samhället*. Det är det teknokratiska samhället där ekonomisk tillväxt och materiellt välstånd värderas högt och där individen inte har mycket att säga till om. Det kan gestaltas genom svårgenomträngligt byråkratspråk i Kenneth Abrahamssons del av *Förvirrande förvaltning*, genom porträtten av opersonliga och fascistoida byråkrater i en studie av den samtida byråkratromanen, genom hotet av framtida råvarubrist på grund av det energislukande samtida samhället i *Resurserna, samhället och framtiden*. Med en mer positiv laddning uppträder tankefiguren om det effektiva samhället i de tvångsåtgärder som kan råda bot på den tilltagande avmoralisering av samhället i allmänhet och ungdomsgenerationen i synnerhet som skildras i *Tid för omsorg* och Lorentz Lyttkens *Den disciplinerade människan*. Det handlar exempelvis om påbjuden samhällstjänst med påföljande arbetsplikt för ungdomar. Samhället beskrivs ofta som individens motsats, det som inskränker hennes frihet. Dessutom finns ett element av storskaliga hot, i att exempelvis nationens framtida energiförsörjning är hotad, eller att brist på råvarutillgångar kan tänkas begränsa nationens handlingsfrihet, men det spelar ändå en underordnad roll jämfört med individuell frihet även i detta material.

Utvägarna blir då följaktligen att på olika sätt försöka lämna samhället bakom sig. En väg är den extrema individualismens, narcissismens och anarkismens väg, gestaltad genom den frihet från moral och normala mänskliga relationer som hotar i de båda sistnämnda böckerna ovan. Det är en utväg som i texten är gestaltad som något öönskat. Väsentligt ljusare är drömmen om att lämna det effektiva samhället för *det goda livet*, en pastoral idyll på gränsen mellan civilisation och natur. Det kan röra sig om en längtan efter skogspromenader och fritidsboende, eller mer utopiska projekt som "gröna vågens" småskaliga jordbruk i olika rapporter om samhällets förhållande till skog och natur, eller ett enklare och naturligare "Sol-Sverige" i *Sol eller uran*. Det är visioner där friheten kanske inte alltid är som störst, men där det effektiva samhällets begränsning av friheten ändå har motverkats i möjligaste mån. Som helhet är det dock påtagligt hur tydligt hoten dominerar i materialet.

Innebörden av frihetsbegreppet här handlar om frihet undan staten och dess representanter. Där finns även ett drag av frihet undan moralen och traditionerna, en sorts frihet som beskrivs som sönderbrytande, skadlig för samhället. Det är kanske det mest intressanta här: att friheten i framtidsstudierna på flera olika sätt framställs som något öönskat och hotande, i stället

för som i resten av texterna något att drömma om. Genren tycks öppna för en dubbelhet i frihetsbegreppet som inte uppträder i det litterära materialet. Denna slutsats förstärker ytterligare det tidigare resonemanget om frånvaron av subjektivitet.

SLUTSATSER

Vad kan alltså då som avslutning sammanfattningsvis sägas om frihetstemat i det studerade materialet som helhet? Vad är unikt för skönlitteraturen? Hur kan detta förklaras? För att besvara dessa frågor, utgående från genredrag och kontext, tillåter jag mig nu att generalisera en smula och låter slutsatserna få ett lätt spekulativt anslag.

En sak som särskiljer det litterära materialet är dess starka koppling till det jag har kallat för *det subjektiva*. Särskilt tydligt blir det i kontrast till framtidsstudierna eftersom den dimensionen där är nästan helt frånvarande. Den frånvaron har sin förklaring i kontexten, i texternas tillkomstsituation och i författarnas roll, som jag har utrett i närmast föregående avsnitt. Det handlar också om narratologiska förutsättningar: där en tydlig individuell deltagande berättare saknas blir det också svårare att uttrycka de subjektiva tankarna. Nog finns det sakprosa där en sådan berättare kan förekomma, exempelvis vissa typer av debattartiklar, men i allmänhet är det ändå ett särskilt skönlitterärt drag.

Det främmande och *det utopiska* förekommer däremot i lika hög grad i framtidsstudierna som i de litterära genrerna. Vid en närmare granskning blir dock ett par avgörande skillnader synliga. För det första handlar det om hur genren styr textens innehåll: vilket material som kan omtalas, vilka miljöer och karaktärer som kan behandlas, vilka berättelser som kan förekomma. I science fiction, till exempel, är sådana möjligheter mycket omfattande. Man kan säga att genren på ett sätt definieras genom just avsaknaden av den sortens begränsningar. Vad som helst kan hända, metaforer kan bli bokstavligt sanna i texten. Nena, huvudpersonen i Sam J Lundwalls *Frukost bland ruinerna*, kastas från den ena världen till den andra, genom allt mindre sannolika verklighetskonfigurationer, till slut en värld där Rom ligger ensamt utkastat i ett oändligt hav, där mordiska och vasstandade *putti* på fluffiga moln jagar efter människorna som sysselsätter sig med desperata fester strax innan världen går under. Den oerhörda frihet som kan gestaltas när man inte längre är bunden av en enskild världs naturlagar är bara möjlig i just science fiction-genren.

För det andra handlar det om stilistiska skillnader. Framtidsstudierna

är inte i samma grad som övriga texter är *på allvar*, som jag utredde ovan; i exempelvis Sven Lindqvists *Ökendykarna* förenas reseskildringen och barn-domsskildringen i följande, redan citerade, passage:

Nu när jag har flyttat, kommer ofta fragment ur barndomen upp i medvetandet. [...] Ett sätt att närma sig barndomen som jag flera gånger provat, är att nu göra vad jag då hetast längtade efter att få göra. Även om det förefaller aldrig så barnsligt och omotiverat vill jag ibland lojalt söka förverkliga vad jag i min litenhets vanmakt drömde om.⁷¹⁴

Litteraturen är här ytterst mycket på allvar, det är ett personligt projekt av yppersta vikt vi bevittnar. Något liknande skulle inte kunna förekomma i framtidsstudierna. Där är språket alltid distanserat på ett annat sätt, även där ett patos ändå skymtar igenom:

Vår statskyrka tycks i detta avseende lida av starkt hämmande blockeringar, de frire-ligiösa förbunden betar på det hela taget av gamla och välkända territorier, politiker, industriledare, fackföreningsledare undviker i stort alla frågor om moral som inte har med deras egna intressen att göra; idoler, rockstjärnor, skådespelare, idrottsmän fungerar sällan som moraliska förebilder utan snarast som modeller för den ena eller andra livsstilen.⁷¹⁵

Lyttkens är här själv inte närvarande i texten på något sätt som kan påminna om Lindqvists, även om också han skriver om frågor som uppenbarligen bekymrar honom.

Skillnaden yttrar sig också i hur det jag har kallat för *det effektiva samhället*, ett alltför teknokratiskt och rationellt samhälle som begränsar individens frihet och utgör motbilden mot en pastoral idyll, beskrivs som ett hot mot friheten på olika sätt i flera texter i skilda genrer. Lars Gustafsson skriver så här:

Vad har vi gjort med den svenska landsbygden?

[...] Västmanland, Värmland: kalhyggen efter sextio- och sjuttitalens brutala råvaruexploatering. Rostande redskap på förbuskade åkrar, nedlagda järnvägslinjer, tomma skolor [...]

Vilka oerhörda kapital av lyckomöjligheter förslösades inte när man dödade den svenska landsbygden!⁷¹⁶

⁷¹⁴ Lindqvist (1990), s. 9–10.

⁷¹⁵ Lyttkens (1985), s. 276.

⁷¹⁶ Gustafsson och Ljungberg (1978), s. 211–12.

Det är ett språk präglad av förtvivlan, av en viss bakomliggande nostalgi för ett bondesamhälle som i Sverige är oåterkalleligen förgånget men som i Kina fortfarande lever; eller, kanske ekvivalent, som skulle kunna ha levt än under ett klokare styre. I en framtidsstudie omtalas en liknande situation på det här viset:

Det är lätt att förstå att en av tillvarons grundvalar, den svenska välfärdsmodellen, ibland kan känna sig hotad. Bland annat därför ställer många kravet på ett försvar för fortsatt tillväxtekonomi likaväl som för rätten till fortsatt rolldifferentiering, att exempelvis slippa odla den egna potatisen.⁷¹⁷

Det blir en annan sak, skildrad i ett annat språk: rationalismen är närvarande, opersonligheten, man skulle nästan kunna säga att det är en byråkrat som talar. De språkliga, stilistiska begränsningarna styr i alltså hög grad vad som kan sägas.

✱

Det finns alltså flera skäl till varför skönlitteraturen har en särskild roll att spela i dessa sammanhang. Den litteratur jag har undersökt är tidlös på ett sätt som sakprosa, exemplifierad genom framtidsstudierna, inte kan vara. Jag hoppas att jag i denna avhandling har kunnat belysa att skönlitteraturen erbjuder något väsentligt i studiet av något så allmänt som frihet – något som saknas i varje annan texttyp. Skönlitteraturen är på flera sätt friare, mer personlig. Man möter där en medmänniska, en individ, som med empati och inlevelseförmåga brottas med frågor om frihet och frigörelse; skönlitteraturens perspektiv blir vidare, möjligheterna större, och för att förstå de riktigt stora samhällsfrågorna kan litteraturen inte ignoreras. Andra saker kan sägas, andra frågor kan besvaras, andra tankar provas. Litteraturen har ett värde i sig; inte bara det estetiska värdet, men grundat i den estetiska upplevelsen; i skönheten och i svindeln inför det fantastiska öppnar sig världen och blir kanske en annan.

⁷¹⁷ Hjort (1983), s. 137.

SUMMARY

Imprisonment and escape. On the theme of freedom in Swedish autobiographical childhood novels, travelogues and science fiction the decennia around 1970

IN THIS THESIS, I study how the theme of freedom is being discussed, problematized, rendered, fought over and sought after in literary texts. My empirical focus is on texts taken from three literary genres, each one corresponding to a kind of archetypical human situation. The first genre is the autobiographical childhood novel, depicting the child's conflicts with, and gradual liberation from, the family's ties. Gradually, the child discovers his/her own identity as an individual. The second genre is the travelogue, and more specifically the account of travels outside of Europe. Here, the traveler enjoys a physical freedom of movement, and encounters unfamiliar cultures and societies. The third genre is science fiction. In these texts, everything becomes possible; not even the laws of nature restrict the protagonists' actions. Rather, the protagonist encounters existential uncertainty.

In all three genres, I use Swedish texts from 1960 and onward. The authors of the texts are mostly well-known canonized Swedish authors, all of them, with a single exception, born in the 1920s or 1930s. They have been chosen so that several authors are writing within more than one of my three genres; one of them, Lars Gustafsson, is present in all three chapters.

My method is centered on how *restrictions on, opportunities for and meanings of* freedom are visible in the texts. Freedom is studied as a theme, something that does not have to be explicit in the text but occurs implicitly. I am not interested in the authors or their respective views on the concept of freedom, just how those concepts of freedom are present in the text. My approach is also a predominantly empirical one; I map the different uses of freedom in the texts, I analyze the texts on various levels, and I make use of

different theories and theoretical writers, among others Isaiah Berlin and his theories about negative and positive freedom, when I deem that necessary. In the concluding discussion, I contrast the genres with each other in order to highlight differences and similarities and analyze how the underlying genre directs and restricts what can be said in a certain text.

Throughout the analysis, I employ what I call three *existential dimensions*: the *utopian*, the *unfamiliar* and the *subjective*. These dimensions embody different ways of approaching the theme and different situations for the narrators. They are also something the three genres have in common and serve as unifying factors for otherwise sometimes disparate texts. The utopian dimension concerns the dreams of reshaping the world and the associated dangers, because where there is utopia, there is also always the possibility of dystopia. This might incorporate the pastoral, dreams about a life of greater freedom far away from contemporary society, or a world where art and artists lead a better life than in the present. The unfamiliar dimension is about encountering the strange; not just as a stranger and a traveler in foreign countries, but also as a child in the world of adults. The unfamiliarity of the surroundings accentuates one's sense of freedom or lack thereof. Finally, the subjective dimension values the self over the others as one's own freedom is at stake. It can be associated with writing a personal history, of returning to a childhood long forgotten; with escaping from everyday life, into the empty wastelands of the deserts; or with a powerful sense of individuality.

The first empirical chapter of the study concerns autobiographical childhood novels. First and foremost among the authors I study here is Jan Myrdal. Myrdal's childhood novels, *Barndom* (1982), *En annan värld* (1984) and *Tolv på det trettonde* (1989) are the most hotly debated ones ever to be published in Sweden, in large part because of how Myrdal, in the novels, denounces his famous parents, Gunnar and Alva Myrdal. Jan is a lonely child that rebels against the parents and the family in general. This is central to depictions of childhood in general: the child can never be free, because society does not allow it. Jan's parents are also unusually cold and sadistic towards him. As a way out, Jan uses fantasies and reveries. He sees the world as fundamentally unreal, as no more than a set piece, or imagines that he is already dead, living in the afterlife. He constructs elaborate fantasy worlds where he is the hero, influenced by the ongoing war or the fiction he reads. For Myrdal, freedom is about being a rebel, defeating every oppressor.

In Sun Axelsson's novel, *Drömmen om ett liv* (1978), the protagonist is also using fantasies as a strategy of escape. However, as opposed to Myrdal's

elaborately constructed fantasy worlds, Axelsson's fantasies are local in nature, focusing on her immediate surroundings. Something altogether different is Axelsson's observations about being a woman in a patriarchal society. Her mother wanted to be an artist but was never able to fulfill those dreams. Axelsson manages to break free, to study and become a poet and a writer. That sense of restricted freedom is present also in P C Jersild's *Fem hjärtan i en tändsticksask* (1989), which features another mother who once wanted to study and write. Here, as in all of the analyzed childhood novels, the child experiences restrictions on its freedom just because children are always children. No child can be totally free of the restrictions of the family and of society. Similar to Axelsson, the dream about writing, about becoming a writer, serves as a way out for Jersild.

In the small part of Sven Lindqvist's *En älskares dagbok* (1981) which concerns his childhood, these themes are all present, albeit in a slightly different form. For him, love and family, the prospect of a future adult life of marriage and children, is intimidating and thus a threat to his freedom. To get out, he seeks to break all bonds and escape from his friends and lovers. This individualistic concept of freedom is present in all these childhood novels, as well as in other genres. It also plays an important role in Lars Gustafsson's *Ett minnespalats* (1994), where the protagonist displays a sudden burning rage as a reaction to when his freedom is threatened; his concept of freedom is also one of the individual's fight against oppression, although no real conflict with the parents is depicted in that text.

In general, the concept of escape is present in depictions of freedom in all these autobiographical childhood novels. Furthermore, escape is even more obvious in the travelogues that I study in the second empirical chapter. This corpus is much larger than the ones in the other chapters. Therefore, each text is studied in somewhat lesser detail. Books by the following authors are used: Sven Lindqvist, Jörn Donner, Sven Delblanc, Lars Gustafsson, Per Olof Sundman, Per Wästberg, Sara Lidman, Jan Myrdal, and Sun Axelsson. Most texts are written in the 1960s. In general, freedom can be seen as tightly connected to the act of traveling. The traveler is free of everyday life, of home and of any familiar structures. He or she is also exercising freedom of movement, of moving around physically. Therefore, freedom is always present in travelogues. The primary restriction on freedom expressed in the texts is connected to large-scale structures, such as the apartheid systems which Per Wästberg encounters in Rhodesia and South Africa, or the caste system and religious oppression that Sven Lindqvist and Jörn Donner observes in India.

A rather different view of non-Western society is Jan Myrdal's account of his travels in Afghanistan. He sees the "barbaric" society as positive, full of life, attuned to the future; full of freedom, a kind of freedom which is embodied by the lonely man with a rifle by his side.

This relates to two different opportunities for freedom which are present in the travelogues. The first is the pastoral dream, a dream of a simpler way of life, closer to nature. The second is the dream of adventure and the escape from everyday life back home, from all that is familiar, into the unknown, into the deserts and wilderness, be it Sahara for Lindqvist or Afghanistan for Myrdal. It is an individual kind of freedom once again, freedom to be one's own master but also freedom from any sort of unwanted human interaction.

This subjective aspect of freedom takes on an extreme form in science fiction, which is the subject of the third and last empirical chapter. There, in three novels by Sam J Lundwall, *Tiden och Amélie* (1986), *Frukost bland ruinerna* (1988), and *Vasja Ambartsurian* (1990), reality itself becomes malleable, subject to the protagonists' whims and wishes. In these novels, all set on a flat Earth with constantly rising levels of entropy, the protagonists seek to break free from the script in order to free themselves from the constraints of a story written by someone else. When they realize that nothing is really true, that the world isn't real and they could just as easily have been dead, they are truly free.

Parts of this insecurity about the nature of reality are also present in the other novels of this chapter: Lars Gustafsson's *Det sällsamma djuret från norr* (1989) and Peter Nilson's *Rymdväktaren* (1995) and *Nyaga* (1996). In Gustafsson's book, a novel composed of loosely connected short stories, one story tells of a kind of prison where people are subjected to intricate constructed false realities, trapping them in dreams within dreams where even the hope of escaping is part of the prison. At one point in Nilson's books, the protagonists speculate whether they might actually just be characters in a science fiction novel. But in those books, other aspects of freedom are present too. The scientist protagonists see themselves as free of any bond to ordinary society, living as scholars in an ivory tower where the consequences of the ongoing climate catastrophe do not concern them. This is far removed from Lundwall's less callous characters, for which love is seen as something that gives both security and freedom: the freedom that one experiences while being cared for by someone else.

In the final chapter, as a contrast and a comparison, I introduce a fourth form of text, constituting a series of reports from two Swedish institutions

for futures studies, published between 1978 and 1988. In those texts, written inbetween politics and academia, freedom is viewed and discussed on a much larger scale. Society is threatened by the anarchism and the tendency to value esthetics over ethics among teenagers, or by the lack of a general moral compass in contemporary society. Freedom to act is being discussed as a concern for entire nations rather than individuals. The energy systems of the future might restrict the freedom of a nation, whereas an individual is more restricted by for example family ties or physical restrictions of movement. The subjective aspect is almost not present at all.

Different genres work in different ways; different stories can be told, different problems solved. Autobiographical childhood novels, travelogues and science fiction novels are all fundamentally individualistic genres. One might think that the spirit of the age, the years before and after 1968, would lead to a more collectivist outlook. This period serves as a kind of focal point, having a lot of bearing on what comes afterwards. However, I show that even this is not true; that time, too, has a severely individualistic tint, as many scholars have noted. The deeply individualistic character of the theme of freedom becomes even more prominent in contrast to how the theme occurs in the futures studies. Freedom in the texts of this dissertation is about escape from a prison, from society, its norms and structures; an escape into faraway deserts, into dreams, into experiencing the fundamental unreality of reality.

LITTERATUR OCH ANDRA KÄLLOR

- Abrahamsson, Kenneth, och Bengt Strömblom. *Förvirrande förvaltning : medborgaren i den byråkratiska labyrinten*. Kontenta. Stockholm: LiberFörlag, 1979.
- Ahlbom, Lars. *Frihetens tragedi : livssyn, estetik och hjälteroller i Sven Delblancs författarskap*. Stockholm: Bonnier, 1989.
- . *Sven Delblanc*. Stockholm: Natur och kultur, 1996.
- Albrecht, Susanna. *Das Sinnvolle im Unsinn : eine intertextuelle Analyse ludistisch-parodistischer Textkonstitutionen in Calvinols resa genom världen und Holgerssons von PC Jersild*. Frankfurt am Main: Lang, 2009.
- Andersen, Per Thomas. *Identitetens geografi : steder i litteraturen fra Hamsun til Naipaul*. Oslo: Universitetsforlaget, 2006.
- Andersson, Björn. *Att visa vägen ut : en studie av den estetiska praktiken i Lars Gustafssons Bröderna*. Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutet, Univ., 2000.
- Andersson, Jenny, och Eglė Rindzevičiūtė, red. *The Struggle for the Long Term in Transnational Science and Politics: Forging the Future*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2015.
- Anshelm, Jonas. *Förnuftets brytpunkt : om teknikkritiken i P C Jersilds författarskap*. Stockholm: Bonnier, 1990.
- Arendt, Hannah. *Between past and future : Six exercises in political thought*. London: Faber, 1961.
- Ashcroft, Bill. "Travel and Utopia". I Julia Kuehn och Paul Smethurst (red.), *New Directions in Travel Writing Studies*, s. 249–62. Houndmills: Palgrave Macmillan, 2015.
- Asplund, Johan. *Teorier om framtiden*. Kontenta. Stockholm: LiberFörlag, 1979.
- Att välja framtid : ett underlag för diskussion och överväganden om framtidsstudier i Sverige : betänkande*. Statens offentliga utredningar 1972:59. Stockholm: Allmänna förl., 1972.

- Axelsson, Sun. *Drömmen om ett liv*. Stockholm: Bonnier, 1978.
- . *Eldens vagga : en bok om Chile*. Stockholm: Bonnier, 1962.
- . *Honungsvargar*. Stockholm: Bonnier, 1984.
- . *Nattens årstid*. Stockholm: Bonnier, 1989.
- Bal, Mieke. *Narratology : introduction to the theory of narrative*. Toronto: University of Toronto Press, 1985.
- Baudrillard, Jean. *Simulacra and simulation*. Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1994.
- . "The Anorexic Ruins". I *Looking back on the end of the world*. New York, 1989.
- Behrendt, Poul. *Dobbeltkontrakten : en æstetisk nydannelse*. København: Gyl-dendal, 2006.
- Bergman, Kerstin. *En möjlig värld : en tematisk studie av Lars Gustafssons 1990-talsromaner*. Hedemora: Gidlund, 2002.
- Berlin, Isaiah. *Two concepts of liberty : an inaugural lecture delivered before the University of Oxford on 31 October 1958*. Oxford, 1966.
- Bertelman, Tomas. *Resurserna, samhället och framtiden*. Framtidsbilder. Stockholm: LiberFörlag, 1977.
- Bjereld, Ulf, och Marie Demker. *I Vattumannens tid? : en bok om 1968 års auktoritetsuppror och dess betydelse i dag*. Stockholm: Hjalmarson & Hög-berg, 2005.
- Björck, Staffan. *Heidenstam och sekelskiftets Sverige : studier i hans nationella och sociala författarskap*. Stockholm: Natur och kultur, 1946.
- Borges, Jorge Luis. "Det hemliga miraklet". I *Fiktioner*, översatt av Sun Ax-elsson. Stockholm: Bonnier, 2007.
- . *The total library: non-fiction 1922–1986*. London: Penguin, 2001.
- Bränström Öhman, Annelie. "kärlek! och någonting att skratta åt! dessutom" : *Sara Lidman och den kärleksfulla blicken*. Säter: Pang, 2008.
- Cervin, Cecilia. *Det illojala barnets uppror : studier kring Jan Myrdals själv-biografiska texter*. Stockholm: Häggglund, 1997.
- De Obaldia, Claire. *The essayistic spirit : literature, modern criticism, and the essay*. Oxford: Clarendon Press, 1995.
- Delany, Samuel R. *Silent interviews : on language, race, sex, science fiction, and some comics : a collection of written interviews*. Hanover, NH: Wesleyan Univ. Press, 1994.
- Delblanc, Sven. *Zahak*. Stockholm: Bonnier, 1971.
- . *Åsnebrygga : dagboksroman*. Stockholm: Bonnier, 1969.
- Donner, Jörn. *Världsboken : ett reportage*. Stockholm: Wahlström & Wid-strand, 1968.

- Ehnmark, Anders. *Maktens hemligheter : en essä om Machiavelli*. Stockholm: Norstedt, 1986.
- . *Resan till Kilimanjaro : en essä om Afrika efter befrielsen*. Stockholm: Norstedt, 1993.
- . *Slottet : en essä om Alexis de Tocqueville*. Stockholm: Norstedt, 1990.
- . *Tre essäer om befrielse och frihet*. Stockholm: Norstedt, 1994.
- Elam, Ingrid. *Jag : en fiktion*. Stockholm: Bonnier, 2012.
- Eldelin, Emma. "De två kulturerna" flyttar hemifrån : C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005. Linköping studies in arts and science. Stockholm: Carlsson, 2006.
- . "Vid tänkandets gränser : Om Peter Nilsons essäistik". *Samlaren*, 2008.
- Fahlgren, Margaretha. *Det underordnade jaget : en studie om kvinnliga självbiografier*. Tullinge: Jungfrun, 1987.
- Farstad, Britt Johanne. *Glaspärlespelaren : nya världar, etik och androcentrism i Peter Nilsons science fiction-romaner*. Umeå: Institutionen för kultur- och medievetenskaper, Umeå universitet, 2013.
- Freedman, Carl Howard. *Critical theory and science fiction*. Hanover, N.H.: Univ. Press of New England, 2000.
- Freud, Sigmund. *Föreläsningar : orientering i psykoanalysen 1*. Redigerad av David Titelman. Samlade skrifter av Sigmund Freud. Stockholm: Natur och kultur, 2006.
- Friberg, Ingemar. "Jag är alltid annorlunda" : en studie i identitetsproblematiken i Lars Gustafssons tidiga författarskap mellan åren 1959 och 1967. Umeå studies in the humanities 132. Umeå: Univ., 1996.
- Från Palm till Palme : den svenska socialdemokratins program 1882–1960*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1972.
- Frängsmyr, Tore. *Framsteg eller förfall : framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*. Kontenta. Stockholm: LiberFörlag, 1980.
- Fyhr, Mattias. *De mörka labyrinterna : gotiken i litteratur, film, musik och rollspel*. Lund: Ellerström, 2003.
- Gellerstam, Martin. "Anföringens estetik : om dialogformler i tvärspråkligt perspektiv". I Olle Josephson (red.), *Stilstudier*, s. 12–29. Uppsala: Hallgren & Fallgren, 1996.
- Gibson, William. *Neuromancer*. New York: Ace Books, 1984.
- Gidlund, Janerik. *Periferins renässans : lokala framtider och Sveriges omvandling*. Framtidsbilder. Stockholm: Sekretariatet för framtidsstudier/FRN, 1988.
- Gifford, Terry. *Pastoral*. London: Routledge, 1999.
- Godhe, Michael. *Morgondagens experter : tekniken, ungdomen och framsteget*

- i populärvetenskap och science fiction i Sverige under det långa 1950-talet.* Linköping studies in arts and science 271. Stockholm: Carlsson, 2003.
- Godhe, Michael, och Jonas Ramsten, red. *Möjliga världar : tekniken, vetenskapen, science fiction.* Stockholm: Carlsson, 2010.
- Granqvist, Raoul. "Den litterära bilden av Afrika i Sverige under femtio- och sextioalet: Artur Lundkvists och Per Wästbergs perspektiv". *TFL*, nr 3 1985.
- Greider, Göran. *Det levande löftet : om realismen, demokratin och folkhemmet.* Stockholm: Bonnier, 1994.
- Gustafsson, Lars. *Afrikanskt försök : en essä om villkoren.* Stockholm: Norstedt, 1980.
- . *Bernard Foys tredje rockad.* Stockholm: Norstedt, 1986.
- . *Bilderna på Solstadens murar : essäer om ont och gott.* Stockholm: Norstedt, 1985.
- . *Det sällsamma djuret från norr och andra science fiction-berättelser.* Höganäs: Bra böcker, 1989.
- . *En biodlares död : roman.* Stockholm: Norstedt, 1978.
- . *Ett minnespalats : vertikala memoarer.* Stockholm: Natur och kultur, 1994.
- . *Familjefesten : roman.* Stockholm: Bonnier, 1975.
- . *Filosofier : essäer.* Stockholm: Norstedt, 1979.
- . *Fru Sörgedahls vackra vita armar : roman.* Stockholm: Atlantis, 2008.
- . *Fyra poeter : Gustaf Adolf Fredenlund, Bernard Foy, Ehrmine Wikström, Jan Bohman.* Stockholm: Norstedt, 1988.
- . *Förberedelser för vintersäsongen : elegier och andra dikter.* Stockholm: Natur och kultur, 1990.
- . *Historien med hunden : ur en texansk konkursdomares dagböcker och brev.* Stockholm: Natur och kultur, 1993.
- . *I mikroskopet : banaliteter och brottstycken.* Stockholm: Alba, 1979.
- . *Sigismund : ur en polsk barockfurstes minnen.* Stockholm: Norstedt, 1976.
- . *Sorgemusik för frimurare.* Stockholm: Norstedt, 1983.
- . *Spegelskärvor.* Stockholm: Norstedt, 1987.
- . *Tennisspelarna : en berättelse.* Stockholm: Norstedt, 1977.
- . *Utopier och andra essäer om "dikt" och "liv".* Stockholm: PAN/Norstedt, 1969.
- . *Världsdelar : reseskildringar.* Stockholm: Norstedt, 1975.
- . *Yllet : roman.* Stockholm: Bonnier, 1973.
- Gustafsson, Lars, och Sven Ljungberg. *Kinesisk höst.* Stockholm: Norstedt, 1978.

- Haake, Ragnar. *Frihetskonst : författarroll och modernitet genom Sven Lindqvists tidiga författarskap*. Stockholm: Atlas, 2013.
- Haarder, Jon Helt. *Performativ biografisme : en hovedstrømning i det senmodernes skandinaviske litteratur*. Köpenhamn: Gyldendal, 2014.
- Haettner Aurelius, Eva. "Genrers rörlighet". *Tidskrift för litteraturvetenskap* 44, nr 3–4 (2014), s. 95–104.
- Hansen, Peter. *Romanen och verklighetsproblemet : studier i några svenska sextiotalsromaner*. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 1996.
- Helsing, Daniel. "'Mitt i evigheten'. Gestaltningen av den moderna naturvetenskapens kosmos i Peter Nilsons Stjärnvägar". *Sammlaren* 134 (2013), s. 198–221.
- Hesse, Hermann. *Das Glasperlenspiel : Versuch einer Lebensbeschreibung des Magister Ludi Josef Knecht samt Knechts hinterlassenen Schriften*. Zürich: Fretz & Wasmuth, 1943.
- Hirdman, Yvonne. *Att lägga livet tillrätta : studier i svensk folkhemspolitik*. Stockholm: Carlsson, 1989.
- Hjort, Anders. *Svenska livsstilar : om naturen som resurs och symbol*. Kontenta. Stockholm: LiberFörlag, 1983.
- Holm, Birgitta. *Sara Lidman – i liv och text*. Stockholm: Bonnier, 1998.
- Holmberg, Claes-Göran, och Anders Ohlsson. *Epikanalys : en introduktion*. Lund: Studentlitteratur, 1999.
- Holmberg, John-Henri. *Inre landskap och yttre rymd : science fictions historia. 2, Från J.G. Ballard till Gene Wolfe*. Lund: Bibliotekstjänst, 2003.
- Huldt, Bo. *Sverige i världen*. Framtidsbilder. Stockholm: LiberFörlag, 1978.
- Huxley, Aldous. *Brave new world : a novel*. London: Chatto & Windus, 1932.
- Isaksson, Folke. *"De fjärran ländernas närhet" : resor och uppehåll 1949–89*. Stockholm: Bonnier, 1990.
- Jakobson, Lars, Ola Larsmo, och Steve Sem-Sandberg. *Stjärnfall : om sf*. Stockholm: Bonnier, 2003.
- Jameson, Fredric. *Postmodernism, or, The cultural logic of late capitalism*. Durham: Duke Univ. Press, 1992.
- Jansson, Bo G. *Postmodernism och metafiktion i Norden*. Uppsala: Hallgren & Fallgren, 1996.
- Jersild, P. C. *Fem hjärtan i en tändsticksask : sedeskildring*. Stockholm: Bonnier, 1989.
- . *Medicinska memoarer*. Stockholm: Bonnier, 2006.
- . *Professionella bekännelser*. Stockholm: Författarförl., 1981.
- Johansson, Anders. *Avhandling i litteraturvetenskap : Adorno, Deleuze och litteraturens möjligheter*. Göteborg: Glänta produktion, 2003.

- . *Självskrivna män : subjektiveringens dialektik*. Göteborg: Glänta produktion, 2015.
- Johansson, Rune. ”Den fantastiska människan med sin längtan och sorg”. *Dagens Nyheter*, 11 augusti 1980.
- Jonsson, Inge. *Maktens verktyg : byråkrater och politiker i nutida svensk samhällsskildring*. Kontenta. Stockholm: LiberFörlag i samarbete med Delegationen för långsiktigmotiverad forskning, 1978.
- Karl Vennberg. ”Lika självsäker som mor och far”. *Expressen*, 18 september 1989.
- Kylhammar, Martin. *Maskin och idyll : teknik och pastoral ideal hos Strindberg och Heidenstam*. Linköping studies in arts and science. Malmö: LiberFörlag, 1985.
- Kylhammar, Martin, och Jonas Anshelm. ”Om behovet av samverkan mellan idéhistoria och litteraturvetenskap”. I *Idéhistorens egenart : Teori- och metodfrågor inom idéhistorien*, s. 79–102. Stockholm: B. Östlings bokförl. Symposion, 1994.
- Lagergren, Mårten. *Tid för omsorg*. Framtidsbilder. Stockholm: LiberFörlag, 1982.
- Landgraf, Svante. *Förståndets män mot fantasins martyrer*. Tema Q:s skriftserie. Linköping, 2016.
- Landgren, Bengt. *Ensamheten, döden och drömmarna : studier över ett motivkomplex i Gunnar Ekelöfs diktning*. Stockholm, 1971.
- Landmark, Dan. ”Vi, civilisationens ljusbärare” : orientalistiska mönster i det sena 1800-talets svenska litteratur och kultur. Örebro: Univ.bibl., 2003.
- Larsmo, Ola. ”Idéerna skockas, men vart tog människan vägen?” *Bonniers litterära magasin* 1995, s. 60–61.
- Larsson, Lisbeth. *Sanning och konsekvens : Marika Stiernstedt, Ludvig Nordström och de biografiska berättelserna*. Stockholm: Norstedt, 2001.
- Lejeune, Philippe. *Le pacte autobiographique*. Paris: Seuil, 1975.
- . *On autobiography*. Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1989.
- Lenemark, Christian. *Sanna lögnare : Carina Rydberg, Stig Larsson och författarens medialisering*. Hedemora ; Gidlund, 2009.
- Lennerhed, Lena. *Frihet att njuta : sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*. Stockholm: Norstedt, 1994.
- Lidman, Sara. *Samtal i Hanoi*. Stockholm: Bonnier, 1966.
- Lindqvist, Sven. *En älskares dagbok*. Stockholm: Bonnier, 1981.
- . *Myten om Wu Tao-tzu*. Stockholm: Bonnier, 1967.
- . *Slagskuggan : Latinamerika inför 70-talet*. Stockholm: Bonnier, 1969.
- . *Terra nullius : en resa genom ingens land*. Stockholm: Bonnier, 2005.

- . *Utrota varenda jävel*. Stockholm: Bonnier, 1992.
- . *Ökendykarna*. Stockholm: Bonnier, 1990.
- Lindqvist, Sven, och Cecilia Lindqvist. *Asiatisk erfarenhet*. Stockholm: Bonnier, 1964.
- . *Kina inifrån : en preliminär rapport*. Stockholm: Bonnier, 1963.
- Linnér, Sven. *Livsförsoning och idyll : en studie i rikssvensk litteratur 1915–1925*. Uppsala: Univ., 1954.
- Lundberg, Erik. ”Hög fart i tidskarusellen”. *Göteborgs-Posten*, 20 december 1988.
- Lundqvist, Ulla. *Århundradets barn : fenomenet Pippi Långstrump och dess förutsättningar*. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1979.
- Lundström Gondouin, Johanna. *Terrängbeskrivning : P. O. Sundman, moderniteten och medmänniskan*. Lund: Ellerström, 2006.
- Lundwall, Sam J. *Frukost bland ruinerna*. Bromma: Lundwall Fakta & fantasi, 1988.
- . *Tiden och Amélie*. Bromma: Sam J Lundvall Fakta & fantasi, 1986.
- . *Utopia – Dystopia : nedslag i framtidens politiska historia*. Bromma: Delta, 1977.
- . *Vasja Ambartsurian : en promenad i labyrinten*. Bromma: Lundwall Fakta & fantasi, 1990.
- Lyttkens, Lorentz. *Den disciplinerade människan : om social kontroll och långsiktiga värderingsförskjutningar*. Framtidsbilder. Stockholm: LiberFörlag, 1985.
- Lönnroth, Lars, Sven Delblanc, och Sverker Göransson. *Den svenska litteraturen. 3, Från modernism till massmedial marknad : 1920–1995*. Stockholm: Bonnier, 1999.
- Lönnroth, Måns, Thomas B. Johansson, och Peter Steen. *Sol eller uran : att välja energiframtid*. Framtidsbilder. Stockholm: LiberFörlag, 1978.
- Melberg, Arne. *Resa och skriva : en guide till den moderna reselitteraturen*. Göteborg: Daidalos, 2006.
- . *Självskrivet : om självframställning i litteraturen*. Stockholm: Atlantis, 2008.
- Moberg, Vilhelm. ”Diktaren och samhället”. I *Vintergatan : Sveriges författareförenings litteraturkalender 1950*, s. 7–14.
- More, Thomas. *Utopia*, 1516.
- Myrdal, Jan. *Barndom*. Stockholm: Norstedt, 1982.
- . *En annan värld*. Stockholm: Norstedt, 1984.
- . *Skriftställning. [15], En annan ordning : litterärt & personligt*. Stockholm: Norstedt, 1988.

- . *Tolv på det trettonde : en berättelse*. Stockholm: Norstedt, 1989.
- Myrdal, Jan, och Gun Kessle. *Resa i Afghanistan*. Stockholm: PAN/Norstedt, 1980.
- ”Myrdal, Jan (Nordic Authors)”. Åtkomstdatum 28 april 2015. <http://runeberg.org/authors/myrdalja.html>.
- Määttä, Jerry. *Raketsommar : science fiction i Sverige 1950–1968*. Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala 51. Lund: ellerström, 2006.
- Nilson, Peter. *Arken : berättelsen om en färd till tidens ände*. Stockholm: Norstedt, 1982.
- . *Ljuden från kosmos*. Stockholm: Norstedt, 2000.
- . *Nyaga*. Stockholm: Norstedt, 1996.
- . *Rymdlyd : en bok om katastrofer och underverk*. Stockholm: Norstedt, 1992.
- . *Rymdväktaren*. Stockholm: Norstedt, 1995.
- . *Stjärnvägar : en bok om kosmos*. Stockholm: Norstedt, 1991.
- . *Trollkarlen*. Stockholm: Norstedt, 1979.
- Nolte, Ulrike. *Schwedische "social fiction" : die Zukunftsphantasien moderner Klassiker der Literatur von Karin Boye bis Lars Gustafsson*. Münster: Monsenstein und Vannerdat, 2002.
- Olney, James. *Autobiography : essays theoretical and critical*. Princeton, N.J., 1980.
- Olsson, Annika. *Att ge den andra sidan röst*. Stockholm: Atlas, 2004.
- Olsson, Bernt, och Ingemar Algulin. *Litteraturens historia i världen*. Stockholm: Norstedt, 1990.
- Orwell, George. *Nineteen eighty-four : a novel*. London: Secker & Warburg, 1949.
- Persson, Mathias. ”Den metakosmiska katedralen : Medeltidsdrömmar i Peter Nilsons Rymdväktaren och Nyaga”. I *Möjliga världar : Tekniken, vetenskapen och science fiction.*, s. 138–154. Stockholm: Carlsson, 2010.
- . ”Ett numinöst och programmerat kosmos : Religion och naturvetenskap i Peter Nilsons Projekt Nyaga”. *Lychnos* 2004.
- Pleijel, Agneta. ”Hans penna dissekerade oförskräckt frihetens vägar”. *Dagens Nyheter*. 04 april 2016.
- ”Refraktär”. Åtkomstdatum 22 januari 2014. <http://www.ne.se/sok?q=re-frakt%C3%A4r>.
- Romberg, Bertil. *Att läsa epik*. Lund: Gleerup, 1970.
- Russ, Joanna. *To write like a woman : essays in feminism and science fiction*.

- Bloomington: Indiana Univ. Press, 1995.
- Sander, Ulrike-Christine. *Ichverlust und fiktionaler Selbstentwurf : die Romane Lars Gustafssons*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1998.
- Sarrimo, Cristine. *När det personliga blev politiskt : 1970-talets kvinnliga be-kännelse och självbiografi*. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 2000.
- Scott, Ridley. *Blade Runner*, 1982.
- Stenström, Thure. *Den ensamme: en motivstudie i det moderna genombrottets litteratur*. Stockholm: Natur och kultur, 1961.
- Sundman, Per Olof. *Anteckningar i den högsta Norden under Ymerfärden sommaren 1980*. Ljusdal: E. Ericssons bokh., 1980.
- . *Ishav : isbrytaren H.M.S. Ymers färd i polarhavet sommaren 1980*. Stockholm: Norstedt, 1982.
- Suvín, Darko. *Metamorphoses of science fiction : on the poetics and history of a literary genre*. New Haven, 1979.
- Svedjedal, Johan. *Ner med allt? : essäer om protestlitteraturen och demokratin, cirka 1965–1975*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2014.
- Tipler, Frank J., Jessica Graber, Matthew McGinley, Joshua Nichols-Barrer, och Christopher Staecker. "Closed Universes With Black Holes But No Event Horizons As a Solution to the Black Hole Information Problem". *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society* 379, nr 2 (01 augusti 2007): 629–40. doi:10.1111/j.1365-2966.2007.11895.x.
- Volz, Ruprecht, och Barbro Lagergren. *Att läsa Gustafsson : en bok om Lars Gustafsson*. Stockholm: Norstedt, 1986.
- Wahlström, Eva. *Fria flickor före Pippi : Ester Blenda Nordström och Karin Michaëlis: Astrid Lindgrens föregångare*. Göteborg: Makadam, 2011.
- Wiklund, Martin. "1973 som prisma : 1970-talets tidsanda och dess innebörd-er". I *1973 : en träff med tidsandan* (red. Marie Cronqvist, Lina Sturfelt och Martin Wiklund) s. 160–77. Lund: Nordic Academic Press, 2008.
- Wimmer, Kurt. *Equilibrium*, 2003.
- Wirén, Erik. *Allemans skog*. Framtidsbilder. Stockholm: LiberFörlag, 1985.
- Wittrock, Björn. *Möjligheter och gränser : framtidsstudier i politik och plane-ring*. Stockholm: LiberFörlag, 1980.
- Wästberg, Per. *Förbjudet område : Rhodesia och Nyasaland*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1960.
- . *På svarta listan*. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1961.
- Östberg, Kjell. *1968 när allting var i rörelse : sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna*. Samtidshistoriska perspektiv. Stockholm: Prisma i samarbete med Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högsk., 2002.

PERSONREGISTER

- Abrahamsson, Kenneth 200
Adorno, Theodor 21
Ahlbom, Lars 94
Albrecht, Susanna 65
Andersen, Per Thomas 27
Andersson, Björn 80
Andersson, Jenny 196
Anshelm, Jonas 14, 64, 68, 70
Arendt, Hannah 39, 82
Ashcroft, Bill 113
Asimov, Isaac 20
Asplund, Johan 196
Axelsson, Sun 18, 27, 54–64, 66, 84, 86, 125, 126, 127, 128, 129, 153, 183, 186, 187, 190

Bal, Mieke 185
Baudrillard, Jean 155, 194
Behrendt, Poul 25
Bergman, Kerstin 80
Berlin, Isaiah 14, 38, 39, 54, 73, 96, 112, 121, 122, 139, 184
Bertelman, Tomas 196, 203
Bjereld, Ulf 191, 192, 193, 194
Björck, Staffan 22
Bolaño, Roberto 126
Borges, Jorge Luis 44, 125, 131
Boye, Karin 28
Bradbury, Ray 131
Brox, Ottar 120
Bränström Öhman, Annelie 107

Cervin, Cecilia 26, 32, 34, 35, 36, 37, 40, 48, 49, 50
Coetzee, J M 27
Conrad, Joseph 99, 118, 119

Dagerman, Stig 22
Delany, Samuel R 28, 131
Delblanc, Sven 94, 158
Demker, Marie 191, 192, 193, 194
De Obaldia, Claire 20
Donner, Jörn 90, 91, 110, 184, 192

Ehnmark, Anders 14, 50, 51, 54, 83
Elam, Ingrid 75
Eldelin, Emma 157
Elkan, Sophie 27
Erlander, Tage 193

Fahlgren, Margareta 26, 55
Farstad, Britt Johanne 23, 28, 158, 159, 160, 163, 167, 175, 177
Friberg, Ingemar 79
främmande, det 16
Frängsmyr, Tore 193
Fyhr, Mattias 24, 142

Gellerfelt, Mats 22
Gellerstam, Martin 146
Gibson, William 204
Gidlund, Janerik 195

- Gifford, Terry 169
 Godhe, Michael 20, 28
 Gordimer, Nadine 107
 Greider, Göran 65
 Gustafsson, Lars 18, 21, 78, 79–84, 85, 87,
 90, 94, 96, 97, 98, 99, 101, 103, 111, 120,
 121, 122, 123, 124, 127, 128, 132, 132–141,
 176, 178, 179, 182, 187, 190, 191, 192, 194,
 195, 208
 Gyllensten, Lars 22
 Göransson, Sverker 158
- Haake, Ragnar 74, 75
 Haarder, Jon Helt 25
 Haettner Aurelius, Eva 16
 Hamsun, Knut 27
 Hansen, Peter 25
 von Heidenstam, Verner 27
 Helsing, Daniel 157
 Hesse, Hermann 166, 167
 Hirdman, Yvonne 37, 38, 40
 Hjort, Anders 198, 209
 Holmberg, Claes-Göran 12
 Holmberg, John-Henri 158
 Holm, Birgitta 107
 Huxley, Aldous 204
 Hägg, Göran 22
- Isaksson, Folke 31
- Jakobson, Lars 138, 186
 Jameson, Fredric 194
 Jansson, Bo G 65
 Jersild, Per Christian 18, 64, 64–74, 77, 84,
 86, 187, 190
 Johansson, Anders 21, 26, 52, 73
 Johansson, Rune 146
 Johansson, Thomas B 200
 Johnson, Eyvind 22
 Jonsson, Inge 23
- Kapuscinski, Ryszard 27
 Kessle, Gun 19, 109, 115, 116, 189
 Kylhammar, Martin 14, 113, 169
- Lagergren, Barbro 80
 Lagergren, Mårten 196
 Lagerkvist, Pär 22
 Lagerlöf, Selma 27
 Landgren, Bengt 23
 Landmark, Dan 24, 27, 114
 Larsmo, Ola 138, 170, 186
 Lejeune, Philippe 24
 Lem, Stanislaw 133
 Lenemark, Christian 25
 Lennerhed, Lena 192
 Levertin, Oscar 27
 Lévi-Strauss, Claude 14
 Lidman, Sara 107, 108, 189
 Lindgren, Astrid 21, 40
 Lindqvist, Cecilia 88, 96, 115
 Lindqvist, Sven 18, 74–79, 85, 88, 91, 92, 93,
 96, 99, 104, 110, 115, 117, 118, 119, 120, 124,
 127, 128, 137, 138, 147, 149, 177, 179, 182, 184,
 186, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 205, 208
 Linnér, Sven 22
 Lundberg, Erik 146
 Lundqvist, Ulla 22, 73
 Lundström Gondouin, Johanna 102
 Lundwall, Sam J 21, 38, 132, 142–157, 176, 177,
 178, 180, 182, 186, 191, 194, 195, 203, 207
 Lyttkens 202, 208
 Lyttkens, Lorentz 201, 206
 Lönnroth, Lars 158
 Lönnroth, Måns 200
- Martinson, Harry 163
 Marx, Leo 169
 Melberg, Arne 20, 26, 27, 89, 104, 114, 115,
 116, 118
 Moberg, Vilhelm 9
 More, Thomas 38, 203
 Morrison, Toni 22
 Myrdal, Alva 33, 36, 37, 38
 Myrdal, Gunnar 33, 36, 37
 Myrdal, Jan 18, 26, 32–54, 57, 58, 67, 68, 71,
 83, 84, 86, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114,
 116, 117, 127, 128, 129, 137, 153, 154, 176, 178,
 179, 182, 183, 186, 188, 189, 190, 205
 Määttä, Jerry 20, 28

- Nilson, Peter 21, 23, 28, 44, 132, 145, 157–180, 187, 190, 191
 Nolte, Ulrike 28, 64, 79, 132, 134, 141, 142, 143, 148, 149
 Ohlsson, Anders 12
 Olney, James 25
 Orwell, George 204
 Patell, Cyrus R K 22
 Persson, Mathias 157
 Pleijel, Agneta 79
 Pot, Pol 50
 Pynchon, Thomas 22
 Ramsten, Jonas 28
 Rilke, Rainer Maria 27
 Rindzevičiūtė, Eglė 196
 Romberg, Bertil 12
 Rousseau, Jean-Jacques 36–38
 Russ, Joanna 145, 187
 Saint-Exupéry, Antoine de 119, 190
 Sandel, Cora 27
 Sander, Ulrike-Christine 79
 Sarrimo, Cristine 55
 Scott, Ridley 28, 204
 Sebald, W G 27
 Sem-Sandberg, Steve 138, 186
 Spencer, Herbert 99
 Steen, Peter 200
 Stendhal 50
 Stenström, Thure 12, 22
 Strömblom, Bengt 200
 Sundman, Per Olof 102
 Suvin, Darko 20, 28
 Svedjedal, Johan 94, 191, 192
 Säfve, Torbjörn 22
 Tipler, Frank J 44
 Tolstoj, Leo 61
 Vennberg, Karl 50
 Volz, Ruprecht 80
 Wahlström, Eva 23
 Wells, H G 20
 Wiklund, Martin 192, 193, 194
 Wimmer, Kurt 204
 Wirén, Erik 197, 202, 205
 Wittgenstein, Ludwig 139
 Wittrock, Björn 195, 197
 Wästberg, Per 103, 104, 105, 106, 110, 128, 184, 188
 Östberg, Kjell 191, 193

TEMA Q (KULTUR OCH SAMHÄLLE)

VID TEMA KULTUR och samhälle (Tema Q) är forskning och forskarutbildning tvärvetenskapligt organiserad. Kultur studeras som ett dynamiskt praktikfält och forskningen rör såväl kulturprodukterna i sig som hur de produceras, kommuniceras och brukas. Tema Q utgör en del av Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur (ISAK).

At the Department of Culture Studies (Tema kultur och samhälle, Tema Q), culture is studied as a dynamic field of practices, including agency as well as structure, and cultural products as well as the way they are produced, consumed, communicated and used. Tema Q is part of the larger Department for Studies of Social Change and Culture (ISAK).

Avhandlingar vid Tema Q

Lindaräng, Ingemar: *Ett jubileum i tiden. Birgittajubileet 2003 som historiebruk*. Licentiatavhandling, 2005.

Johansson, Carina: *Mellan ruinromantik och partyfabrik? En etnografisk studie av Visby i bild, berättelse, fantasi och minne*. Licentiatavhandling, 2006.

Hillström, Magdalena: *Ansvar för kulturarvet. Studier i formeringen av det kulturhistoriska museiväsendet i Sverige med särskild inriktning på Nordiska museets etablering 1870–1920*. Doktorsavhandling, 2006.

Gunnarsson, Andreas: *Genetik i fiktion*. Licentiatavhandling, 2006.

Seifarth, Sofia: *Råd i radion: Modernisering, allmänhet och expertis 1939–1968*. Doktorsavhandling, 2007.

Lindaräng, Ingemar: *Helgonbruk i moderniseringstider. Bruket av Birgitta- och Olavstraditionerna i samband med minnesfiranden i Sverige och Norge 1891–2005*. Doktorsavhandling, 2007.

- Harding, Tobias: *Nationalising Culture: The Reorganisation of National Culture in Swedish Cultural Policy 1970–2002*. Doktorsavhandling, 2007.
- Egeland, Helene: *Det ekte, det gode og det coole. Södra Teatern og den dialogiske formasjonen av mangfoldsdiskursen*. Doktorsavhandling, 2007.
- Kverndokk, Kyrre: *Pilegrim, turist og elev. Norske skoleturer til døds- og konsentrasjonsleirer*. Doktorsavhandling, 2007.
- Kåks, Helena: *Mellan erfarenhet och förväntan: Betydelser av att bli vuxen i ungdomars livsberättelser*. Doktorsavhandling, 2007.
- Brusman, Mats: *Den verkliga staden?: Norrköpings innerstad mellan urbana idéer och lokala identiteter*. Doktorsavhandling, 2008.
- Eskilsson, Anna: *På plats i historien. Studier av hembygdsföreningar på 2000-talet*. Doktorsavhandling, 2008.
- Holt, Kristoffer: *Publicisten Ivar Harrie. Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen 1944–1960*. Doktorsavhandling, 2008.
- Andersson, Ragnar: *Flernivåstyrning av komplexa mål genom nätverk. Implementering av integrationspolicy i ett regionalt partnerskap för tillväxt 1998–2004*. Licentiatavhandling, 2008.
- Nyblom, Andreas: *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige*. Doktorsavhandling, 2008.
- Rindzevičiūtė, Eglė: *Constructing Soviet Cultural Policy: Cybernetics and Governance in Lithuania after World War II*. Doktorsavhandling, 2008.
- Nilsson, Micael: *Genusregim i förändring. Jämställdhet och makt i kommunal politik mellan åren 1970 och 2006*. Doktorsavhandling, 2008.
- Andersson, Joakim: *Skilda världar. Samtida föreställningar om kulturarvsplatser”, den 21 november*. Doktorsavhandling, 2008.
- Jarlbrink, Johan: *Det våras för journalisten: Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal*. Doktorsavhandling, 2009.
- Ivarsson Lilieblad, Björn: *Moulin Rouge på svenska - Varietéunderhållning i Stockholm 1870–1920*. Doktorsavhandling, 2009.
- Johansson, Carina: *Visby visuellt: Föreställningar om en plats med utgångspunkt i bilder och kulturarv*. Doktorsavhandling, 2009.
- Werner, Ann: *Smittsamt – En kulturstudie av musikbruk bland tonårstjejer*. Doktorsavhandling, 2009.
- Wänström, Johan: *Samråd om Ostlänken. Raka spåret mot en bättre demokrati? Medborgarinflytande i svensk samhällsplanering*. Doktorsavhandling, 2009.
- Lee, Jenny: *The Market Hall Revisited. Cultures of Consumption in Urban Food Retail during the Long twentieth century*. Doktorsavhandling, 2009.

- Fredriksson, Martin: *Skapandets rätt. Ett kulturvetenskapligt perspektiv på den svenska upphovsrättens historia*. Doktorsavhandling, 2010.
- Gruber, Göran: *Medeltider. Samtida mobiliseringsprocesser kring det förflutnas värden*. Doktorsavhandling, 2010.
- Andersson, Ragnar: *Mainstreaming av integration, om översättning av policy och nätverksstyrning med förhinder i den regionala utvecklingspolitiken, 1998–2007*. Doktorsavhandling, 2011.
- Grip, Björn: *Samhällsförändring och det ömtåliga hjärtat: En analys av samhälle, ohälsa och hjärtdödlighet i Linköping och Norrköping från 1950-tal till 2000-tal*. Licentiatuppsats, 2012.
- Källstrand, Gustav: *Medaljens framsida. Nobelpriset i pressen 1897–1911*. Doktorsavhandling, 2012.
- Dahlin, Johanna: *Kriget är inte över förrän den sista soldaten är begravnen. Minnesarbete och gemenskap kring andra världskriget i S:t Petersburg med omnejd*. Doktorsavhandling, 2012.
- Gilboa Runnvik, Ann-Charlotte: *Rum, rytm och resande. Genusperspektiv på järnvägsstationer*. Doktorsavhandling 2014.
- Johansson, Marit: *Livet i en verdensarvby. En casestudie av diskusjoner og omstridte verdier i Angra do Heroísmo, Asorene* : Doktorsavhandling 2015.